

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

87

Hæfte 1

Den danske historiske Forening

København 1987

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECTSEN**

Universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF**

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECTSEN** (sekretær); professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP**; professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, dr. phil. **KAI HØRBY** (kasserer); forskningsbibliotekar, cand. mag. **HARALD ILSØE**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF** (sekretær); arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 225 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 100 kr. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

Census regis - et grundskyldsbegreb

Bol - et ejendomsbegreb

AF

C. A. CHRISTENSEN

I sin inciterende opsats (Historisk Tidsskrift bd. 80, 1980, s. 419-51) *Frie bønder i tidlig europæisk middelalder: Selvejere, frigivne eller hvad?* refererer Anne K. G. Kristensen den intense diskussion, der i nyeste tid har været ført og fortsat føres i tysk historisk litteratur om *Gemeinfreie-læren*, d.v.s. doktrinen om, at grundlaget for det ældste germanske samfund har været et samfund af frie selvejerbønder, vel at mærke under den stiltiende forudsætning, at disse selvejerbønder har haft en materiel status, der svarede til den, den samme klasse havde i nyere tid. Mange tyske forskere af idag anfægter dette, og Anne K. G. Kristensen er ikke utilbøjelig til at give dem sin tilslutning. »Er det ikke på tide, at denne længst forældede konstruktion for tid og evighed definitivt manes i jorden«, spørger hun s. 445. Uafhængigt af hendes problemstilling var jeg kommet til et ikke ubeslægtet resultat, nemlig det at vikingetidens »bolbønder« ikke har været almindelige bønder i vor forstand, men virkelig har været »odelbønder« eller »adelbønder«, som de jo endnu kan kaldes i det 13. århundredes landskabslove.

Mod min opfattelse, som jeg har fremsat i afhandlingen om begrebet *Bol* (Historisk Tidsskrift bd. 83, 1983, s. 1-34), har de århusianske historikere Erik Ulsig og Axel Kjær Sørensen (sst. bd. 85, 1985, s. 110-18) fremført *adskilligt*, idet de ikke mener, at mine argumentationer er bindende, men tillader andre fortolkninger. Deres indvendinger giver mig en kærkommen anledning til i dette indlæg at uddybe mine synspunkter, hvis betydning for forståelsen af den historiske udvikling siden vikingetiden jo er indlysende.

Men først vil jeg drage begrebet *census regis* ind i diskussionen. Som det fremgår af Anne K. G. Kristensens anførte afhandling, spiller begrebet en overordentligt vigtig rolle i den tyske forskning. Problemet er også af stor betydning for forståelsen af vort ældste samfund, og faktisk har vi fra

det danske rigsområde et kildemateriale, der stiller censusydelsen i et klarere lys end nogen anden europæisk kilde tilsyneladende gør det.

I den tyske forskning opfattes censusydelsen sædvanligvis som en privatretlig afgift, en fæsteafgift til jordens ejer.¹ Principielt svarer en sådan opfattelse af begrebet til den, Poul Nørlund i 1929 gav udtryk for angående *terra in censu* på Sjælland. Han mente da som en afgørende indvending mod Arup at kunne fastslå – ikke som en sandsynlighed, men som en realitet – »at den uomgængelige forudsætning for den ansættelse til skyld (census) har været, at det store flertal af Sjællands befolkning allerede omkr. 1200 har været fæstebønder«.² Fra forskelligt hold inden for tysk forskning er der dog i nyeste tid sat et spørgsmålstegn – mere eller mindre klart³ – ved denne opfattelse af census. Klarest kommer denne skoles opfattelse til udtryk i Anne K. G. Kristensens formulering: en ydelse som Königszins (census regius) må i højere grad siges at tilfalde kongen i hans egenskab af hærfører og »Herrscher« end som »Grundherr«,⁴ en opfattelse af census, der unægtelig falder mere i tråd med den erslev-arupske opfattelse af den sjællandske skyldvurdering end med Nørlunds. Erindres bør det dog, at Nørlunds indlæg først og fremmest var en protest mod Arups datering af censusydelsernes (ledingsskattens) indførelse på Sjælland til 1213. Og på det punkt var hans indsigelse fuldt berettiget.

På dette stade i forskningen er det, at et hidtil uudnyttet dansk kildemateriale får sin store betydning. Da jeg i sin tid bearbejdede den slesvigske procurators opgørelse over kapitlets indtægtstab i tidsrummet 1352-1437, gjorde jeg i en note opmærksom på, at hans regnskab for kapitlets indtægter af census regis i Ejdersted indeholdt adskilligt af interesse for dansk fiskalhistorie.⁵ Umiddelbart må det jo vække forundring, at en kirkelig institution som et kapitel kan være oppebærer af en *census regis*. Inspireret af Anne K. G. Kristensens interessante *diskurs* er jeg vendt tilbage til dette problem. Det følgende er en uddybning af den

¹ Se Anne K. G. Kristensen *anf. afh.*, s. 431-43.

² De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxation, H.T. 9. rk. VI, s. 54-96, specielt s. 90.

³ Jf. f.eks. Hans K. Schultzes udtalelse i *Die Grafschaftsverfassung der Karolingerzeit in den Gebieten östlich des Rheins* (1973), s. 340: »Dieser Königszins, der in den Quellen als census, tributum, census a populo, steora, stuofa oder Osterstufe bezeichnet ist, wird von der modernen Forschung im allgemeinen ziemlich bedenkenlos als Anzeichen für »Königsfreie« und fränkischer Staatskolonisation aufgefasst. Tatsächlich bezeichnen *census* und *tributum* auch den Grundzins, aber es ist in einigen Fällen mit ziemlicher Sicherheit zu erkennen, dass es sich bei dem Königszins nicht um eine königlich-grundherrliche, sondern um eine »öffentlich-rechtliche« Abgabe gehandelt hat«.

⁴ S. 432 ff.

⁵ Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437. H.T. 11. rk. VI (1960), s. 184 note 63.

nævnte iagttagelse og en redegørelse for de konklusioner, som en fornyet granskning må føre til.

I 1352 oppebærer kapitlet i Slesvig *census regis* af sognene i Ejdersted.⁶ Ydelsen erlægges af et varierende antal edinglag pr. sogn i nogle umiddelbart påfaldende brudte tal i lybske eller engelske penninge. I nogle tilfælde ydes der 10 sk. lybsk + 3 oboler = 121½ den. lybsk pr. eding, i andre tilfælde ydes i engelsk mønt, f.eks. i »Parochia Coldenbuttel et Myld habet duos ethingos siue iuratos, et dabunt 6 sol. sterl. cum dimidio et 3 sterl.«, d.v.s. der ydes 81 den. engelsk af 2 edinger eller 40½ den. engelsk pr. eding. Da 1 den. engelsk var lig 3 den. lybsk, er ydelserne i begge tilfælde 121½ den. lybsk pr. eding ($3 \times 40\frac{1}{2} = 121\frac{1}{2}$). Forklaring på dette ejendommelige ydelsesbeløb er ikke svært at få øje på. Ifølge den gængse omregningsformel var 1 lødige mark sølv = 5 sk. grot = 15 sk. engelsk = 45 sk. lybsk,⁷ som igen var 540 den. lybsk. Det brudte tal 121½ sk. pr. eding viser umiddelbart, at det drejer sig om en kursomregning, og da 1 mark sølv efter kølnsk vægt var lig 540 den. lybsk, og forholdet mellem dansk og kølnsk vægt var 9 : 10, har 486 den. udgjort en mark sølv efter dansk valdemarsvægt.⁸ De 121½ den. i *census regis* pr. eding i Ejdersted har altså nøjagtig svaret til ¼ mk. sølv efter dansk valdemarsvægt.

Sandsynligheden taler umiddelbart for, at en anden instans har oppebåret de resterende ¾ mark sølv af en ældre censusydelse på 1 mark sølv. Dette lader sig også bevise. I en biskoppelig indtægtsliste fra 1509 er der gjort følgende notits: »Summa terragii (den senere betegnelse for *census regis*) in Eyderstede is 60 mr. 1 sk. 3 den. Hiraf (d.v.s. af bispens summa) krycht id capitel van Sleswigh 11 gulden (= 16½ mr.) 11 sk. 11 den. Item min gnedige her (biskoppen) krycht 42 mr. 12 sk. 4 den.«⁹ Samspillet mellem kapitlets *census* og bispens *terrarium* fremgår ydermere af den følgende opstilling. Her sammenlignes først kapitlets *census regis* i 1352 i de ejderstedske sogne, der i 1352 yder ¼ mr. sølv dansk, med de beløb, de samme sogne yder i 1437. Man bemærker, at mens det ideelle beløb endnu er bevaret i 10 af sognene – hvilket repræsenterer godt halvdelen af sognene i Ejdersted – gælder dette i 1437 kun for 2

⁶ Trykt i Quellensammlung d. Gesellschaft f. Schleswig-Holsteinische Geschichte VI, s. 69-70 (i det følgende citeret Qu. VI).

⁷ Jfr. for eks. 1342 4. jan. (Dipl. Dan. 3. rk. I nr. 209): N. N. lover at betale en gældspost »in prompta pecunia, videl. Turonensibus, Sterlingis et Lybicensibus denariis...quinque solidis grossorum vel quindecim solidis sterlingorum seu quadragintaquinque solidis denarium Lybicensium pro marcha puri computata«.

⁸ Jf. Svend Aakjær, Mål, Vægt og Taxter s. 179ff. og Kjell Runquist, Rydmått, Vikter og Kronevärder, s. 16-24 samt Poul Rasmussen, Mål og Vægt, s. 16-17.

⁹ Qu. VI, s. 283.

sogne med tilsammen 3 edinglag, nemlig 10⅛ sk. lybsk = 121½ den. i Oldenwort og Kotzenbøl.¹⁰ Havde vi kun haft opgørelsen for 1437, ville det oprindelige talforhold være forblevet tilsløret. Tidens tand! Opgørelserne 1352 og 1437, der stammer fra kapitlets arkiv, er blevet sammenholdt med bispens terragium fra hans jordebog 1462.¹¹ Identiteten af kapitlets og bispens oppebørselssystem fremgår også af edingtallene. I 1352 er edingerne med en enkelt undtagelse¹² anonyme. Men som man ser, svarer antallet af edinger pr. sogn 1352 nøjagtigt til antallet af de navngivne personer i jordebogen 1462, hvilket sammenholdt med den ovf. anførte notits i indtægtslisten 1509: Hiraf krycht id capitel *etc* må betyde, at edingerne har erlagt sognenes samlede beløb til bispens kammer, hvorfra kapitlet så har fået tildelt sin andel. At forholdet mellem bispens og kapitlets andele ikke er nøjagtigt 3:1, behøver ikke, bl.a. på grund af tidsafstanden, at vække forundring. Til edingtallene, der svarer til de ejderstedske sogne, er tilføjet tallene for sognenes skatteydere i 1535 i forbindelse med udskrivningen af en ekstraordinær dobbeltskat.¹³ Umiddelbart kan disse tal selvfølgelig ikke sammenlignes, men de giver alligevel en nyttig forestilling om, hvilken befolkningsmængde en *edingus* eller *iuratus* har repræsenteret.

Hermed er forskningsmulighederne vedrørende census regis imidlertid endnu ikke udtømt. Census regis blev ikke blot delt mellem biskop og kapitel, også landsherren var parthaver. I bispens jordebog 1462 bemærkes: »Nota: per Eyderstede de quolibet deymet sicuti dictatum est (d.v.s. i den ovenfor benyttede liste over bispens terragium) a multis debent dari pro terragio tres obuli Lubicensis, de quibus dux cepit denarium episcopus obulum«. ¹⁴ Heraf kan for det første udledes, at edingernes oppebørsel har været bestemt af det dyrkede agerareal, målt i demat, og at deres ydelse til øvrigheden – fyrste, biskop og kapitel – har været et afrundet kontraktbeløb. Dernæst at hver eding oprindeligt har ydet 3 mark sølv valdemarsvægt, af hvilke landsherren har oppebåret de to, og bispen den ene. Og af den sidstnævnte har bispen altså igen overladt en fjerdedel til sit kapitel.

Landsherrens anpart blev i 1468 af Christian I. pantsat til kapitlet i Slesvig. Den var da på 98 mr. lybsk og siges årligt at blive ydet »van unseme lantghelde unde jarliker plycht dat unse ghemeyne inwonere der

¹⁰ Qu. VI, s. 69.

¹¹ Qu. VI, s. 254 ff.

¹² Qu. VI, s. 69: Nunc Jacob Wabenssen.

¹³ Sønderjyske Skatte- og Jordebøger, s. 358-81.

¹⁴ Qu. VI, s. 163. En obol er en halv penning.

Sogne	Kapitlets census regis			Bispens terragium		Skatte- ydere 1535	
	Eding- tal	1352	1437	Navngivne edinger	Ydelse i sk. lybsk.		
		Ydelse i den. lybsk.	Ydelse i sk. lybsk.				
Katharinenheerd	1	á 121 1/2	10	Ziuert Vedderkensone	20	51	
Koldenbüttel og Milde	2	á 121 1/2	5	}	}	3 6	
							Hemming Mommsen Herdingh Clavessen
Witzwort	2	á 121 1/2	10 1/2	}	}	8 18	
							Herdingh Fedders Nickels Jonsen
Oldenwort	3	á 121 1/2	2 á 10 1/8 1 á 10 1/3	}	}	33 33 33	
							Hannes Zigens Jon Jonsen
							Didrik Jonsen
Tønning	2	á 121 1/2	9 8	}	}	27 33	
							Eike Zirverdes Junghe Peters
Kotzenbøl	1	á 121 1/2	10 1/8	Vedderken Tetens	33	53	
Grot Alversum	1	á 121 1/2	8	Hardingh Wibersen	24	19	
Follerwik	1	á 121 1/2	8	Jaghe Mommsen	27	77	
Welt	1	á 121 1/2	8	Broder Michels	32	45	
Westerhever	1	á 121 1/2	4 1/2	Junghe Backenssøn	8	83	

dryen lande¹⁵ Eyderstede, Euerschop unde Utholm uns van unser herschop wegghen jarlikes plichtig synd to gheuen«. Pantsætningen til kapitlet gentages senere,¹⁶ men i 1495 pantsættes den samme ydelse af landsherren med de samme vendinger – dog angives ydelsen her at være 100 mr. lybsk – til brødrene hr. Otto og Hans Rantzau.¹⁷ I *Landesregister 1546* er landsherrens oppebørsel af Ejdersted opført med 108 mr. lybsk.¹⁸ Ydelsen på ca. 100 mr. lybsk er, som Volquart Pauls understreger, den *eneste* faste ydelse, landsherren i nyere tid oppebærer af Ejdersted,¹⁹ men Pauls misfortolker dog denne ydelses forhold til de i kong Valdemars Jordebog anførte ydelser, se nedenfor.

Men hermed er alle problemer vedrørende *census regis* endnu ikke slut. Bispens andel træder nemlig i stedet for hans bispetiende. Det er en velkendt kendsgerning, at der i senmiddelalderen ikke blev ydet bispetiende i Frisland, men at terragium på en hidtil uafklaret måde trådte i stedet. Dette fremgår af mange forhold og udtales også lejlighedsvis direkte: »Horne pro terragio consuevit dare V marcas, quas rector colligere tenetur et presentare episcopo pro decimis«. ²⁰ Foreteelsen er så meget mere opsigtsvækkende, som der er dokumentarisk belæg for, at der i hvert fald i tidsrummet 1187 til 1216 er blevet ydet bispetiende af Nordfrisland og Ejdersted. 1187 stadfæstede ærkebiskop Absalon den overenskomst, som biskop Valdemar af Slesvig havde truffet med indbyggerne i Nordfrisland og i Ejdersted angående tiendeydelsen. En tredjedel skal udredes til præsterne, en tredjedel til kirkernes fabrica og en tredjedel skal bispen oppebære.²¹ 1216 3. juni bliver denne tiendeordning stadfæstet af pave Innocens 3.²²

En tilsvarende opsigtsvækkende ændring kan konstateres med hensyn til census og de gængse normale skatteydelse. Som allerede Steenstrup gjorde opmærksom på, havde kongedømmet forbeholdt sig visse rettigheder i hertugdømmet. Konunglevlisten anfører således, at indtægterne af

¹⁵ D.v.s. de 3 gamle skipen, se ndf. s. 8.

¹⁶ Repertorium 2. rk. II, nr. 2486; Staatsbürg. Mag. VIII, s. 705.

¹⁷ Rep. 2. rk. IV, nr. 7818.

¹⁸ Neues Staatsbürg. Mag. VI, s. 215. Også i Sønderjyske Skatte- og Jordebøger, s. 13 er *Landpenge* for året 1544 opført med 108 mr.

¹⁹ Se note 25.

²⁰ Qu. VI, s. 203. I nogle tilfælde erstattes benævnelsen terragium eller lantgeldh med *census sancti Petri* eller *denarii Sancti Petri*, cf. for eks. Dipl. Dan. 4 rk. I, nr. 368 og Qu. VI, s. 253. Hensigten hermed har sikkert været den at lede tanken hen på domkirken i Slesvig, der var viet til Sankt Peter, muligvis også på den gamle afgift til pavestolen, Peterspengene, for på den måde at undgå det ideologisk stødende i, at en biskoppelig indtægt havde en verdslig oprindelse.

²¹ Dipl. Dan. 1. rk. III, nr. 146, jfr. også nr. 216.

²² Dipl. Dan. 1. rk. V, nr. 87.

Slesvig by deles i forholdet 3:1 mellem konge og hertug. Indtægterne af saltbrænderierne i Frisland deles i samme forhold. Angående census hedder det i samme liste: »*Totus census in Frisia* (d.v.s. indbefattet Ejdersted) *pertinet ad regem*«. ²³ Ifølge kapitlets jordebog 1352 og prokuratorens regnskab 1437 var der omkr. 50 edingelag i Ejdersted, som hver har svaret 3 mark sølv til landsfyrsten, bispem og kapitlet, i alt en samlet ydelse på ca. 150 mark sølv. Udover denne ydelse opføres der imidlertid i *Hovedstykket* (KVJ 10) – altså blandt en hel anden kategori af ydelser – en række afgifter af Ejdersted, der principielt har svaret til de afgifter, som selvejerne på samme tid har svaret i kongeriget. Ifølge *Hovedstykket* svarer Ejdersted i 1231 – udover census – 1) 50 mark sølv i stud, 2) 50 mark sølv i »wingift« og 3) sammen med Lundenberg h. og Arælds h. visse betydelige præstationer til forsvarsformål og til nathold, *apparatus noctium*. ²⁴ Nøjagtigt lader de sig ikke beregne, men sammenlagt kan ydelserne anslås til 400-500 mr. sølv.

Volquart Pauls har af de anførte 50 + 50 mr. sølv draget den slutning, at »diese Angabe ist jahrhundertelang unverändert geblieben«, ²⁵ eftersom Ejdersteds ydelse ifølge *Landesregister* 1546 er på 108 mr. lybsk! Men for det første svarer de 108 mr. lybsk i 1546 aldeles ikke til de nævnte 100 mr. sølv i 1231. En mr. sølv havde en meget større værdi. For det andet har disse 100 mr. sølv kun været en mindre del af de samlede ydelser i 1231. Fejlen skyldes, at Pauls ikke har bemærket, at kapitlet i 1352 oppebærer *census regis* og ikke har indset, at denne ydelse har sin oprindelse i Konunglevlistens notits om census i Frisland og ikke i *Hovedstykkets* skatteagtige ydelser til kongen. I Ejdersted er det grundskylden, *census regis*, der lever videre i de senere århundreder, mens de i *Hovedstykket* opførte forpligtelser forsvinder. Og ikke alene forsvinder disse offentlige byrder, bispetienden lider samme skæbne! Denne indgribende ændring i Ejdersteds forhold må være foregået i tiden mellem KVJ 1231 og 1352, da kapitlet jo ses at oppebære *census regis*. Og dateret til dette tidsrum giver forklaringen på disse sælsomme foreteelser sig af sig selv. Hvad der ifølge Saxo mislykkedes for skåningerne i deres kamp mod kongelige afgifter og mod bispetienden på grund af kongemagtens væbnede indgriben, må være lykkedes for ejderstedbønderne. Efter kong Abels katastrofale nederlag i 1252 med hans egen død til følge, må de ustabile forhold, som dette medførte i både kongerige og hertugdømme, have bevirket, at de ledende kredse har accepteret nederlaget som en

²³ KVJ., s. 27; Steenstrup, *Studier*, s. 380.

²⁴ Jf. Svend Åkjær, *Kommentar til KVJ*, s. 93 ff.

²⁵ *Landesherrschaft und Selbstverwaltung in Eiderstedt* (1932), s. 15, jfr. s. 6.

uafvendelig kendsgerning og bidt i det sure æble. Ikke alene har kronen måttet give afkald på de obligate skatte- og arbejdsydelse – som opføres i Hovedstykket – men har også som erstatning for den bispetiende, bønderne ikke har villet yde,^{25a} overladt bispemønt i Slesvig 1 mr. sølv dansk af de 3 mr. sølv, kronen selv oppebar i census af edingerne. En fjerdedel af denne ene mark sølv har bispemønt så igen overladt til sit kapitel (121½ d.lybsk). Der har været mange bondeoprør både i Europa og Danmark, men få er endt med en så eklatant militær og politisk sejr som ejderstedbøndernes sejr i 1252!

Efter denne digression om census regis' særegne skæbne i Ejdersted kan det fastslås, at census regis under ingen omstændigheder kan have været en privatretlig afgift. Den har været en offentligretlig afgift til kongen. I Ejdersted fandtes hverken kongelige eller adelige godser. Jorden dyrkedes af en fri og velstående bondestand med et udstrakt selvstyre. Svarende til forholdene i selve kongeriget var Ejdersted militært set organiseret i 3 skipen, hvorfor landet senere blev kaldt »Die Dreilande«. Hvert land havde sit eget »Landesding«, hvert sogn sit eget »Matingsding«, som havde dømmende myndighed i alle sager, der ikke var orbodesmål.²⁶

2. På Sjælland var censusydelsen ikke knyttet til sognet med dets varierende edingelag, men til bolet. Nogle tydeliggørende eksempler:²⁷ I et skiftebrev af 1335 11/11 omtales *unus mansus cum dimidio in Ferslev Lille* (Horns H.), *mansus id est census unius marche*. Et mageskiftebrev af 1314 14/7 handler om *unum mansum in censu terre integrum, quod vulgariter dicitur bool* (et helt (: udelt) bol i skyldjord, hvilket på folkemålet kaldes »bool«). I et gavebrev af 1280 10/11 skødes »dimidiam marcam in censu terre in Høutby (Højby, Odsh.) in Fins bool«.

Som jeg tidligere har formuleret det, så repræsenterer »bool« vikingetidens bondegård. På Sjælland er de alle med få undtagelser ansat til 1 mark i censusydelse, hvilket er modsat fremgangsmåden på Falster, hvor alle bol virkelig er blevet takserede.²⁸ Mod min opfattelse af bolet har Erik Ulsig og Axel Kjær Sørensen fornylig i H.T. bd. 85, s. 110 ff. fremsat

^{25a} Har dette forhold haft en afsmittende virkning, siden bispetienden i den øvrige del af Nordfrisland senere også ses at ydes som terragium?

²⁶ Volquart Pauls, *anf. afh.*, s. 11 ff.

²⁷ Dipl. Dan. 2. rk. 11 nr. 235; VII nr. 147; II nr. 419.

²⁸ Falsterlistens Tal og Talforhold, H.T. 12. rk. IV (1970), s. 410; Begrebet Bol, H.T. bd. 83, 1983, s. 1-33, spec. note 19. Allerede K. Rhamm afviste i 1905 i skarp polemik med Paludan-Müller og Erslev disses identificering af den falsterske mark med det sjællandske bol; det sidstnævnte skal efter deres mening have »lært at tale med fremmed (den falsterske mark) tunge«, hvilket Rhamm ikke uelegant karakteriserer med citatet: »Leicht im Äther schweben die Gedanken, doch hart im Räume stossen sich die Sachen«, Die Grosshufen der Nordgermanen, s. 348. Også Poul Nørlund stiller sig i 1929 »meget reserveret« over for

adskillige kritiske anmærkninger og som helhed stillet sig skeptisk over for »min tese«. Ulsig og Sørensen formulerer deres hovedindvendinger i følgende 4 punkter:

1) At bolet er en afledning af »at bo«, forhindrer ingenlunde, at bolet var et idealmål eller et gennemsnitsmål for, hvad der hørte til en god gård, med andre ord at flere mindre gårde har kunnet udgøre et bol allerede i vikingetiden.

2) At nogle bol i det 13. årh. (Kr. Halds tidsangivelse) bar ejernavne, er intet sikkert bevis for, at alle bol i det 10. årh. udgjorde selvstændige gårde.

3) At bolene fra by til by allerede i Falsterlisten ca. 1240 såvel som i det 17. årh.'s Sjælland varierede kraftigt i størrelse, behøver ikke at afbilde et oprindeligt forhold, men kan skyldes mere eller mindre kraftig opdyrkning siden vikingetiden.

4) At gårdene senere i middelalderen udgjorde simple brøkdeler af et bol, behøver omvendt ikke være et resultat af gårddelelser siden vikingetiden. Som anført 1) kan flere mindre gårde være regnet som et bol allerede da.

Essensen af disse indvendinger er, at *bol* imod ordets grundbetydning skal have været et skattelægd, idet flere eller færre gårde af fiskale grunde skal være blevet lagt sammen. Jeg skal i det følgende argumentere mod denne opfattelse. Indledningsvis kan jeg anføre et citat fra Domesday Book 1086 uden i sig selv at tillægge det afgørende betydning, men det falder i tråd med Kr. Halds opfattelse af bolet. Maitland citerer i forbindelse med drøftelse af sake- og sokeproblemet i Danelagen dette udtog: »Rogerius de Busli habet unum mansum Sueni filii Suaue cum saca et soca. Iudita comitissa habet unum mansum Stori sine saca et soca«,²⁹ hvilket vel næppe kan forstås anderledes end *Svends bol, søn af Svave*, og *Storis bol*. Umiddelbart fremgår, at disse to ejendomsbol ikke angives med carucata- eller bovatomål, men simpelthen bruges i betydningen gård uden hensyntagen til størrelse og jordfordeling. Bemærkes må også, at stednavneforskeren Bent Jørgensen fornylig (1980) har gjort de personnavne, der på øerne er forbundet med -bol, til genstand for en undersøgelse og er kommet til det resultat, at navnene snarest stammer fra »tidlig middelalder eller sen vikingetid«.³⁰

Afgørende vægt lægger jeg derimod på et andet forhold. Retshistoriker-

ideen med den fremmede tunge; han er som nævnt mere tilbøjelig til at tro, at den sjællandske *terra in censu* hviler på en sjællandsk landstingsbeslutning på grundlag af en faktisk landgildeydelse, anf.afh., s. 93 passim.

²⁹ Domesday Book and Beyond s. 89 note 7.

³⁰ Stednavne og administrationshistorie (1980), s. 65.

ne Hans Tägert og Stig Juul har ud fra en analyse af landskabslovenes arveregler deduceret, at disse arveregler har deres forudsætning i et storbondesamfund, opbygget omkring en paterfamilias, under hvis ledelse flere generationer lever under samme tag sammen med inderster, trælle, tyende og fledføring. Stig Juul nærer endda ingen betænkelighed ved at opfatte bolet som storfamiliens materielle grundlag.³¹ I den forbindelse vil jeg gøre opmærksom på, at der i den såkaldte *Siebenhardenbeliebung* fra 1426 findes nogle bestemmelser om bolet, som simpelthen er uforståelige, dersom man ikke accepterer, at bolet oprindeligt har været en arveenhed. Den omtalte *Beliebung* (vedtægt) blev vedtaget 1426 17. juni i Sankt Nikolaikirke på Før af repræsentative udsendinge fra de syv herreder Pelworm, Beltring, Virik, Sild, Østerherred på Før, Horsbøl og Bøking med tilstedeværelse af en repræsentant for hertug Henrik af Slesvig, altså en højt kvalificeret og officiel forsamling. Fortolkning af vedtægtens § 10-11, der behandler et bolproblem,³² har voldt vedtægtens udgiver Max Pappenheim overordentlige vanskeligheder.³³ De to artikler, der er lidet kendt og upåagtet af danske forskere, citeres her i deres fulde ordlyd. De indledes med en indtrængende rytmisk formuleret advarsel mod erhvervelse af jord uden fuld offentlighed.

§ 10) De dar will landt kopen, de schall lude ropen; de dar will landt sellen, de schall lude bellen; landpranck hefft einen fortganck; landt-koep hefft einen rüggeloep. Sunder dat ein man butede edder koffte an des andern bohle baven sin weten effte willen, de buterie mach thorügge nemen de iennighe, den dat boel thohöret und dar up wahnnet, so ferne he em landt wedder don will, dat so gut is, also dat landt, dat eme thoweddern affgebutet was, ock ligge ock an so guder lage, dat idt frame lüde konnen kennen, dat de jene vull hefft, de dat erst landt tho sich gebütet hadde.

§ 11) Effte ein man landt koffte an des andern bohle und deme dat bohl thohorede, dem ware dat nicht willen, so mag he den koep thorügge nemen, nachdeme dat he baven sin weten, sin wille und orloff in sin boel gekofft hefft; so mach he em sin rede geldt betalen mit ossen effte mit perden effte mit sodahner ware, dar jennige werth inne is.

³¹ Hans Tägert, *Familienrecht in Friesland* (1937) og Stig Juul, *Fællig og Hovedlod* (1940), sp. 134 ff.

³² Om det danske bolbegrebs anvendelse i Nordfrisland se dr. Christensen, *Heimatbuch* (1929): *Die Agrarverfassung*, s. 595-602, og Peter Jørgensen. *Über die Herkunft der Nordfriesen* (1946), der daterer bolnavnene i området til vikingetidens slutning, s. 143, jfr. s. 78.

³³ *Die Siebenhardenbeliebung vom 17. Juni 1426* (1926). Teksten er trykt s. 71, kommentaren findes s. 24-30.

Hvorledes er det dog muligt, at nogen kan mageskifte eller sælge jord bort fra den, hvem »dat boel thohöret und dar up wahnhet«? Bolejeren kan nok vindicere jorden tilbage, men kun mod at fyldestgøre den, der har tilmageskiftet sig eller købt jorden af en uhjemlet sælger. Og hvad sker der denne? Som loven er formuleret, er det jo ham, der tilsyneladende står med hele gevinsten. Hvorledes er det muligt, spørger også Pappenheim, »es muss jedenfalls befremden, dass er (bolejeren) sein Recht überhaupt infolge der Veräusserung durch einen Nichtberechtigten verlieren kann«. Pappenheim slutter sin analyse med denne betragtning: »Vielleicht hat bei der merwürdigen Bestimmungen der Gedanke eine Rolle gespielt, dass der Eigentümer, dem die Veräusserung seines Lande durch einem Andern unbekannt bleibt, im Hinblick auf die Kundbarkeit des Rechtsvorganges von Schuld nicht freizusprechen ist«.

En nødløsning, som Pappenheim selv ikke er særlig tilfreds med. Tingene falder helt anderledes på plads, når man accepterer den af mig hævdede opfattelse, at bolet oprindeligt har været en storfamilieejendom. I dette sammenhæng kan det være nyttigt at kaste et blik på det »mærkelige« (Holmsen) norske bygselbegreb. I Norge »var det bare ejendom med bygsel, som var jordejendom i nutids forstand.«³⁴ Forholdet var det, at der kunne være og sædvanligvis var flere gårdbrugere på en »navnegård«. Bygselretten, der forholdsvis sent blev formuleret i lovgivningen, fastslog, at den bruger, der havde den største andel i navnegården, havde ret til at stede og fæste navnegårdens andre gårde til medbrugerne. Hvis en adelsmand var parthaver i en navnegård, gik han dog uanset sin arveparts størrelse forud for alle andre.

Som Fridlev Skrubbeltrang nylig har påpeget, var det endnu i det 17. årh. langt fra ualmindeligt i Danmark, at der sad flere brugere på en og samme gård.³⁵ Bygselret har vi ikke haft i Danmark, men problemet dukker op i en anden ikklædning i forbindelse med selvejergårdene. Skrubbeltrang skelner i sin undersøgelse ikke mellem selvejer- eller fæstegårde, hvorfor jeg til mit formål vil anføre et oplysende eksempel fra Nordslesvig. I Mellerup, Nr. Rangstrup h., var der omkr. 1540 en selvejergård på 4 otting jord; den beboedes af Peter, Hans og Niels Meldorp, øjensynlig en familiegruppe, der i overensstemmelse med reglen i Jyske Lov III 19 har levet under en redsel. Omkring 1700 er dette ganske ændret. Gården er nu delt mellem 6 brugere, der hver fiskalt har 1/6 gård med 2/3 otting. I amtets officielle undersøgelseskommission 1703-

³⁴ Andreas Holmsen, Gård og gods i Norge i ældre tid (1980), s. 21-27, specielt s. 24.

³⁵ Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. årh., HT. 12. rk. V (1970), s. 1-54.

15 noteres ved 3 af disse: *Hat keine Schöte* og ved 3 andre: *Hat nicht gevestet*; et ominøst spørgsmålstejn angående deres status!³⁶

Sammenholdt med 1426-vedtægtens ejendommelige bestemmelser rejser det det vigtige spørgsmål, på hvilke betingelser en *medbruger* af en selvejergård kunne opnå en selvstændig status, altså hvordan bolene i det hele taget har kunnet deles. I § 29 af *Rigens Ret*, som af udgiverne dateres til ca. 1450, altså til den samme tid som vedtægten 1426, hedder det: Ingen dommer må finde nogen til lovhævd, medmindre vedkommende har købebrev, skøde eller skiftebrev på ejendommen. Har ingen af parterne sådan adkomst, må dommeren finde den af parterne til lovhævd, som har et godt gammelt tingsvidne til støtte for sin påstand.³⁷

Med denne baggrund er vedtægten 1426 fuldt forståelig. Den går ud fra det tilfælde, at der er flere brugere på en bolgård, men kun én er bolejer, et forhold der ikke har været ulig det norske bygsel forhold. Både i Nørre- og Sønderjylland kan gårde med flere brugere i nyere tid ses rubriceret under en enkelt gårdbrugers navn, men med tilføjelsen *cum socio, cum sociis, cum fratre, cum fratribus*. Foreteelsen skal utvivlsomt ses i forbindelse med den sondring, som allerede findes i landskabslovene mellem *bonden*, som er *bofast* eller *bolfast*, og så den bonde, *qui certam mansionem non habet* (Andreas Sunesen cap. 49) og indtog en mindre kvalificeret stilling i samfundet.³⁸

Det vedtægten fastholder, er, at medbrugeren, bokarlen, ikke på egen hånd kan afhænde bolets jord; uanset at han måske har dyrket bruget så længe, at han kan mene at have hævd herpå, kan han ikke afhænde jorden fra bolet uden bolejerens vilje eller i hvert fald stiltiende samtykke. Køberen har nemlig i så fald ikke »kunnet få et godt tingsvidne«! Og bolejeren har kunnet forfølge sælgeren med den procedure, som reglerne om vanhævd eller vanhjemmel indebar, og som førte til de stærkt discriminerende begreber »tremarksmand« eller »mindremand«, og som har gjort sælgeren retsløs.³⁹

³⁶ Sønderjyske Skatte- og jordebøger, s. 46, jfr. s. 24; RA. Rtk. Undersøgelseskommission i Haderslev Amt 1708-15, bd. VII, p. 367.

³⁷ Danske Domme VII. *Rigens Ret*, s. 412; jfr. også § 8 og projektet »Middelalderbyen« (1980) s. 50f., 70f. og 91; »Ingen mand kan få lovlig hævd uden af rette ejer«.

³⁸ Poul Johs. Jørgensen, der s. 207 gør opmærksom på de to selvejergrupper, opfatter *bokarlene* som de egentlige selvejerbønder, hvilket næppe er rigtigt; De må have været, hvad man senere kunne kalde afbyggere. Herfor kan anføres en notits fra 1280 i *Necrol. Rip.*, SRD. V, 542: Biskop Tyge af Ribe henlægger 4 mr. penge til en årtid »de quodum incolatu, quem nunc tenet quidam buchaal« og en vending som: »Riddere og svende, bønder og bokarle, den ganske almue og herredsmænd, som bygger og bor i Tønder h.«, SRD VIII (1491), s. 65; jfr. endvidere William Christensen, *Dansk Statsforvaltning*, s. 512.

³⁹ Jf. Ole Fenger, *Tremarksmanden* (Festskrift til Troels Dahlerup. 1985). s. 243-56.

Et andet forhold, som der er al grund til at fremhæve, er, at den rætorsorden, der ligger bag §§ 10-11 i *Siebenhardenbeliebung*, i mange tilfælde uundgåeligt i tidens løb må have ført til megen strid og splid, hvor det kan have været naturligt for en af parterne at søge sig en stærk værneherre. Den stærke fremvækst af værnebegrebet i højmiddelalderen finder derved en naturlig forklaring. Opløsningen af storbondefamilierne på de oprindelige bol har skabt en udbredt afhængighed af stærke beskyttere. Selvejrbøndernes forvandling til fæstebønder kommer derved til at stå i et nyt lys.

Af det anførte følger allerede, at jeg på ingen måde kan anerkende berettigelsen af Ulsigs og Sørensens indvendinger. *Bolet har været et ejendomsbegreb, nøje forbundet med arveretten til jorden.* For fuldstændighedens skyld skal jeg dog ikke undlade en yderligere stillingtagen til deres indvendinger.

Hvad angår punkt 3, beror det på en divergerende opfattelse af visse hårde kendsgerninger. I tilslutning til det berørte punkt skriver Ulsig og Sørensen, at jeg »fremhæver, at vikingetidsbolene, dvs. gårdene, fra by til by var af meget forskellig størrelse, men anerkender, at de inden for samme landsby var lige store. Dette billede er vanskeligt at godtage. Når hovedpåstanden er bolenes forskellige størrelse, mangler der en forklaring på, at de inden for samme landsby var eller eventuelt senere blev lige store«. I fortsættelsen formuleres deres opposition til min »usikre opfattelse« af problemet endnu skarper: »Det egentlige problem er ikke den store spændvidde i bolarealerne (fra by til by) som det hævdes s. 6 (i min afhandling), men at bolene i den enkelte landsby var lige store. Hvorfor var de det?« Reelt falder disse meget formalistiske indvendinger i to dele og skal besvares i overensstemmelse hermed. Første led er mig nærmest uforståeligt. Det er virkelig ikke et løst påfund fra min side, at bolene inden for hver landsby var lige store, det fremgår både af landskabslovene som også af Andreas Sunesen.^{39a} I tilslutning til Poul Johs. Jørgensen og til Maitlands indtrængende analyse af fællesskabets ejendomsbegreb har jeg formuleret forholdet på den måde, at landsbyens bønder ejede jorden in severalty (s. 20), d.v.s. efter et bestemt kvotaforhold. Derfor var bolene lige store. Jeg kan derfor dårligt forestille mig, at mine kritikeres herimod stridende udtalelser beror på et velovervejet skøn. Trods den tilsyneladende klare og argumentative formulering fremgår det dog også af det følgende, at den egentlige pointe skal søges i en formulering af Poul Johs. Jørgensen, hvilken de betegner som »en konsistent tese«, og som

^{39a} AS. cap. 26: *tota villa (per funiculum) in equales redigitur porciones, quas materna lingua vulgariter bool appellat.*

går ud på, at »gårdenes størrelse bestemtes af, hvad en enkelt husstand behøvede til sit underhold og kunne overkomme at dyrke, og derfor var ensartet«. I Ulsigs og Sørensens formulering lyder den samme opfattelse således: »Fra landsby til landsby har bolene fra første færd ikke varieret alt for meget, fordi begrebet har været bestemt af, hvad man (! hvem er man?) anså for rimeligt til underhold for en husstand af en vis anseelse« (s. 112). Jeg véd af personlig samtale med Poul Johs. Jørgensen, at han ikke var udelte tilfreds med sin formulering og er overbevist om, at det citat, jeg bringer s. 4, jfr. også note 72, i 1983-afhandlingen, er mere rammende for hans opfattelse (s. 180): »Hvorledes den nævnte modsætning mellem bolet som jordmål og bolet som en reel andel af en landsbys jord skal forklares, og hvorledes man skal tænke sig oprindelsen til bolene, er spørgsmål, som det ikke hidtil har været muligt at besvare fuldt tilfredsstillende«. Det er det problem, jeg søger at løse.

Den modsætning, Poul Johs. Jørgensen hentyder til, er den ældre forsknings opfattelse af »urbolet« (Rhamm) som en matrikulær størrelse, d.v.s. som beroende på én gang i en fjern fortid foretaget opmåling og fordeling af landets jord i fikserede bolstørrelser. Tanken er reelt en absurditet. Selv enevælden, der givetvis har rådet over en langt større centralmagt end fortidens konger, ville aldrig have drømt om at påtage sig en altomfattende fordeling af landets jord.⁴⁰ Med møje nåede den kun at opmåle den eksisterende jordfordeling.

Ulsig og Sørensen mener som nævnt, at det er forfejlet af mig at mene, at det egentlige problem er den store spændvidde i bolarealerne fra by til by. Det er det essentielle crux, og jeg vil derfor uddybe mit synspunkt i tilknytning til et konkret eksempel, som jeg tidligere har anført i 1983-afhandlingen s. 26. I Horreby var der omkr. 1230 9 bol. I nabobyen Eget var der samtidig 1 bol. Ifølge matriklen 1688 havde Horreby da 464 td. agerjord fordelt på 19 bøndergårde, og Eget havde på samme tid 264 td. agerjord og 8 bøndergårde. Egets agerareal svarede i 1688 stort set til det agerareal, som storgodser som Nykøbing slots ladegård, Stadagergård, Skjørringgård og Korselitsegård dyrkede i det 17. årh. E. Ulsig har selv i tilslutning til P. Nørlund i sin disputats dokumenteret eksistensen af storgodser i tidlig- og højmiddelalder.⁴¹ Hvorfor kan Eget på bolfikseringens tid ikke have været en storgård? Der er intet, der taler imod, at der også i vikingetiden ved siden af almindelige bolbønder har været virkelige godser. Tværtimod, jf. bl.a. ærkebiskop Eskilds store fundatsbrev af 1145,

⁴⁰ Jfr. også Poul Johs. Jørgensens vurdering: »det kan ikke antages, at staten har ladet foretage en almindelig opmåling af jorden«, s. 258.

⁴¹ Danske Adelsgodser i Middelalderen (1968), s. 21-35, jfr. Landboer og bryder, skat og landgilde (Festskrift til Niels Skyum-Nielsen, 1981), s. 147.

der besegles af kongefrænder og verdslige stormænd, der betegnes som bundones.⁴² Og Eget er jo som understreget langt fra et enkeltstående tilfælde; der er tilstrækkeligt mange til at vise, hvor meningsløst det er at tale om, at bolbegrebet var bestemt af »hvad man(!) (tillægges der ikke personligt initiativ og foretagsomhed nogen betydning?) anså for rimeligt til underhold for en familie«. Et andet argument. Ulsig og Sørensen hævder, at den af mig stærkt understregede foreteelse, at forholdet mellem bolenes størrelse i Falsterlisten ca. 1230 kunne være 12:1, »ikke behøver at afbilde et oprindeligt forhold, men kan skyldes mere eller mindre kraftig opdyrkning siden vikingetiden«. Tankegangen forudsætter, at der har været rigeligt med »ingenmandsland«, at der har været næsten ubegrænsede udvidelsesmuligheder, uhæmmet af andre bebyggelses markeskel og fang, ressourceområdet, som man kunstigt kalder det idag. Men sådan var det jo ikke. Sætningen »Hvad ingen ejer, ejer kongen« sætter grænse for en sådan tanke; den betyder, at kongemagten på et givet tidspunkt har beslåglagt alle udyrkede områder, men medfører også implicit, at de eksisterende landsbyers områder har været fastlagt. Fremgangsmåden ved bolfikseringen må tænkes at have været den samme, som er blevet anvendt ved påligning af den ældgamle »midsommergæld« i købstæderne. Nogle konkrete eksempler: Roskilde. »Mitsommersgyald videlicet de quolibet mathscap unus sterlingus... København: 2 sterlingi de quolibet matscap... Næstved: Aff huert madskaff 2 sterling«. ⁴³ I købstæderne har det været de selvstændige husholdninger, der er blevet registreret, på landet er det de selvstændige *boliger*, bolene, storfamilien med de højere ydelser, der registreres.

Takket være arkæologien og det indblik i bolets opløsningsproces, som Siebenhardenbeliebung giver, er vi idag er i stand til at skabe os et klarere billede af, hvad bolfikseringen kom til at betyde. Arkæologen Sten Hvass har fornylig (1979) forelagt en skitse af vikingebyen Vorbasse.⁴⁴ Den turde være en gyldig illustration af, hvordan vi skal forestille os en storfamilies materielle organisation i landsbyerne på bolfikseringens tidspunkt. Skitsen viser tydeligt, at landsbyen Vorbasse har været delt i tre klart afgrænsede områder, hvert omfattende et større eller mindre antal bygninger. Det er klart, at storfamilien oprindeligt må have været bundet sammen af familiefølelse. Og naturligvis må denne følelse af samhørighed i tidens løb og med nye generationer gå tabt.

Forøvrigt er en slig opfattelse af storfamilieenheden i realiteten vel ikke

⁴² Dipl. Dan. 1. rk. II, nr. 88.

⁴³ Steenstrup, Studier, s. 146.

⁴⁴ S. Hvass, Fem års udgravninger i Vorbasse. Mark og Montre (1979), s. 27-39, gengivet i Middelalderlandsbyens opståen (1981), s. 140 af Torben Grøngård Jeppesen.

synderligt forskellig fra det som Ulsig og Sørensen må forestille sig ved et skattelægd.⁴⁵

Fornylig har tre århusianske retshistorikere, Ole Fenger, Bodil Møller Hansen og Helle Reinholdt, i Statens humanistiske Forskningsråds projekt *Middelalderbyen* (1982) gjort besiddelsesforholdene i købstæderne til genstand for en indtrængende analytisk behandling. Undertitlen *I Være Have* sigter til en gængs middelalderlig terminologi, der angiver faktisk besiddelse, men ikke egentlig ejendomsret i vor forstand. En købstadborger kunne sidde på en købstadgrund med arvelig ret fra barn til barn, men grundens egentlige ejer var den, der oppebar jordskylden, census,⁴⁶ for det meste kongen, men det kunne også være den, der havde fået overladt kongens dominium.⁴⁷

Rapporten kritiserer ud fra denne konstatering meget kraftigt det ejendomsbegreb, som alle rets- og profanhistorikere hidtil retrospektivt har overført fra en senere tid til middelalderen. Det ejendomsbegreb, man opererer med, rejser flere spørgsmål, end det løser, skrives der s. 166, ikke alene med hensyn til købstadjorden, men også generelt gældende. Synspunktet kan jeg principielt fuldt ud tilslutte mig.⁴⁸ I 1983-afhandlingen note 33 rejste jeg således det spørgsmål, om bolordningen ikke forudsatte en feudaltretlig tankegang, om ikke Harald Blåtand har betragtet sig som havende »en slags overejendomsret over al landets jord«. I dag føler jeg mig overbevist om, at en nærmere granskning af toftbegrebet sammenholdt med bolbegrebet vil muliggøre en klarere opfattelse af, hvad bolfikseringen i virkeligheden har betydet for vikingetidens kongemagt.

⁴⁵ Med hensyn til den tabel s. 113, som Ulsig og Sørensen opstiller på grundlag af Falsterlisten, kan jeg ikke se, at den indeholder andet, end hvad Steenstrup for snart hundrede år siden udledte af den.

⁴⁶ Census eller *yorthskyld* nævnes i Københavns stadsret 1254, Dipl. Dan. 2. rk. I, nr. 138. I København havde bispem af Roskilde dominium, d.v.s. kongens regaleret. På landet skifter terminologien mellem en formulering som *terra unius marce in censu*, jord til en mark i skyld, og *una marca terre in censu*, en mark jord i skyld.

⁴⁷ I *Være Have* s. 115, 127f., 150 og 153f.

⁴⁸ Lige siden min afhandling i 1964 i H.T. Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur, har jeg følt nødvendigheden af at se på middelalderens samfundsforhold med andre øjne end de gængse. Jf. også min opsats Roskildekirkens jordegods før år 1200 i H.T. (1980), s. 29-39.

ZUSAMMENFASSUNG

Census regis in Eiderstedt und in Dänemark

Die auffallende Zahl von $121\frac{1}{2}$ d., die im Jahre 1352 von jedem Eding in Eiderstedt an das Domkapitel zu Schleswig bezahlt wird, macht genau $\frac{1}{4}$ Mark Silber Dänisch aus; genannte Mark wurde im 13. Jahrhundert im Verhältnis 9:10 (486:540) zur Lübecker Mark ausgemünzt. Der Bischof zu Schleswig erhob zu gleicher Zeit $\frac{3}{4}$ Mark und der Landesherr 2 Mark Silber von jedem Eding. Da Eiderstedt laut des Waldemarschen Erdbuch von 1231 sowohl Census wie die normalen dänischen Steuerauflagen (inne, stud, leding) an den Staat errichtet hat, und der Bischof zur selben Zeit den Bischofszehnt entgegengenommen hat, und da die genannten Steuern und der genannte Zehnt nicht später in Eiderstedt aufgehoben werden, muss die Erklärung m. E. daher sein, dass Königtum und Bischoftum nach der Katastrophe im Jahre 1252 auf Steuer und Zehnt Verzicht geleistet haben und sich mit der Teilung der Censusabgabe, die hier wie im übrigen Dänemark eine öffentlich-rechtliche und keine königlich-grundherrliche Abgabe war, zufrieden gegeben.

Kritisk romantik – om opfattelsen af den danske guldalder

I ANLEDNING AF
EN DISPUTATS OM N.L.HØYEN

AF

HANS VAMMEN

Guldalderen er *in*. Det ses både på auktionernes himmelpriser og i tankernes genbrugsbutik. I dagens avis læser jeg: »Enten er vor videnskab et gigantisk blændværk, barslet af vore hjernevindinger, eller også findes der faktisk en enhed, som præger vore tanker, vor videnskab og universets tilgrundliggende orden«. ... »Hvis man går ind for den nye videnskab, så må man også gå ind for eksistensen af ånd. Og hvis man ikke går ind for den, så får ånden alligevel frit spillerum«. På bordet ligger en bog, jeg læser til denne artikel: »Verden og Menneskeånden ere frembragte efter samme Love. Vare vor Fornufts Love ikke i Naturen, vilde vi forgjæves stræbe efter at indtvinge dem deri; vare Naturens Love ikke i vor Fornuft, vilde vi ikke fatte dem«. Det første citat er fra en nyudkommen bog om »Det holografiske verdensbillede«, det andet er fra H. C. Ørsteds »Aanden i Naturen«. ¹ I denne situation er der grund til at være opmærksom på nye undersøgelser af den danske guldalders tankeverden. En sådan er Kirsten Agerbæks disputats. ² Med udgangspunkt i denne bog skal i det følgende gøres et forsøg på at karakterisere og periodisere guldalderen idehistorisk.

Høyens position i faget kunsthistorie kan sammenlignes med Erslevs i historieforskningen. Hans betydning er så fundamental, at han er en del

¹ Anm. af Ken Wilber (red.): Det holografiske verdensbillede, Kbh. 1986 (Dagbladet Information 1/2 1986, s. 11). H. C. Ørsted: Aanden i Naturen, 1849-50, optryk 1978, s. 42.

² Kirsten Agerbæk: Høyen mellem klassicisme og romantik. Om idegrundlaget for N. L. Høyens virke for kunsten i fortid og samtid. Esbjerg, Sydjysk Universitetsforlag, 1984. 532 s. 225 kr. Efter at jeg havde rekvireret afhandlingen til anmeldelse, kom meddelelsen om forfatterens død, kun 51 år. Jeg har valgt at lade anmeldelsens form og indhold upåvirket af dette faktum. Dermed mener jeg bedst at kunne vise min respekt for Kirsten Agerbæks arbejde.

af alle senere kunsthistorikeres faglige bagage. Og mere end det. Hvor historie længe før Erslev var et veletableret universitetsfag, er kunsthistorie som videnskabelig profession her i landet grundlagt af Høyen. Det har betydet, at et radikalt opgør med de faglige normer, Høyen opstillede, var en umulighed. At tilintetgøre Høyen ville nærmest betyde at ophæve kunsthistorien som videnskab. I stedet har han måttet omtolkes efter senere generationers ændrede normer. Når dette nogenlunde smertefrit har kunnet lade sig gøre, skønt Høyen levede i guldalderen, hænger det sammen med to forhold. Dels en »moderne« kritisk metode hos Høyen og dels en »gammeldags« teoriløshed ved kunsthistorie. Det første behandles indgående nedenfor, det sidste skal her skitseres indledningsvis.

Faget kunsthistorie kan vanskeligt tænkes uden en æstetik, dvs. en teori om kunstnerisk kvalitet. Men her var positivismen aldrig leveringsdygtig, modelleret som den er efter naturvidenskabelig forskningspraksis. At afvise positivismen efter 1870 som uegnet for kunsthistorie (og alle de andre humanistiske fag, som arbejder med kunstneriske frembringelser af enhver art) lod sig ikke gøre, dertil var dens hegemoni for totalt.³ I stedet kørte man videre med de gamle æstetiske normer, men nu nødvendigvis implicit, fordi de jo ikke kunne begrundes inden for de positivistiske videnskabelighedskriterier. Det kunsthistoriske studium blev en faglig socialiseringsproces, hvor de æstetiske målestokke videreførtes fra mester til lærling. Det kan udmærket lade sig gøre på højt kvalifikationsniveau uden teori, så længe der blot hersker konsensus om de faglige normer. Teorien er nødvendig i fagets opbygningsfase, som hos Høyen, og når der indtræder en periode med indre eller ydre anfægtelse af de normer, som teorien skulle begrunde. En sådan situation forelå som bekendt i slutningen af 1960'erne, og da fik den manglende teoretiske skoling stor betydning for humaniora. Stillet over for kravet om at begrunde fagets samfundsmæssige funktion blev mange humanistiske professorer slagne med stumhed. De var – for det meste – højt kvalificerede, men teoretisk uskoledede. Da de værste dønninger efter studenteroprøret havde lagt sig, begyndte en selvransagelsesproces, der naturligt nok omfattede en udforskning af fagenes indre historie.⁴

³ I dette rids forbigår jeg undtagelsen, den nykantianske strømning omkring 1900, hvis rolle i flere humanistiske fag fortjener en nærmere undersøgelse.

⁴ Aage Henriksen: *Humaniora i støbeskeen* (Kritik, nr. 46, 1978). For faget histories vedkommende skal her blot henvises til Erik Manniche: *Den radikale historikertradition*, 1982, der indeholder omfattende litteraturhenvisninger. Også de af Det humanistiske fakultet ved Københavns Universitet i 1983 oprettede humanistiske fælleskurser må ses i denne sammenhæng; her hedder det f.eks. i en målbeskrivelse, at kurset skal »give indsigt i holdninger og metoder inden for humaniora, således som disse er opstået og fortsat er virksomme«.

Kirsten Agerbæks (herefter: KA) disputats er udsprunget af denne situation og må betragtes som led i denne faglige selvransagelse. Bogens første ord lyder: »Denne afhandling er en fjern udløber af den diskussion om kunstbegrebets indhold og grænser, der førtes i slutningen af tresserne og begyndelsen af halvfjerdsene« (s. 5). I sin søgen efter et alment accepteret kunstbegreb nåede KA tilbage til Høyen. Her var det så hun fandt Høyen i mange forskellige udgaver og selv måtte i gang med at rekonstruere den »egentlige« Høyen. Afhandlingens formål formuleres således: »At klarlægge hans [Høyens] kunstbegreb og at sætte det i forhold til det åndsliv han talte til og blev forstået af« (s. 5). Der er altså ikke tale om en kunsthistorisk afhandling, men om et rent idehistorisk arbejde. Forf. kalder det »tværfagligt, idet det bevæger sig ind på filosofiske, idehistoriske, æstetiske, litteraturhistoriske, videnskabsteoretiske, kunstteoretiske og politisk historiske områder«, og det er rigtigt, men metodisk set må det idehistoriske være overordnet. Der er nemlig ingen *metodisk* forskel på at give en idehistorisk bestemmelse af en kunsthistorikers kunstbegreb og en fysikers naturbegreb, en jurists retsbegreb eller en historikers historiesyn. De øvrige fag, hvis resultater der altid må bygges på for at undgå dilettanteri, fungerer i denne forbindelse som hjælpevidenskaber for idehistorikeren. Når forf. derfor siger, at hendes projekt »mig bevidst er uden forgængere og forbilleder« (sst.), er det kun rigtigt, hvis man tilføjer: inden for kunsthistorisk forskning; for i en vis forstand er enhver idehistoriker hendes forgænger og mulige forbillede. Hun synes ikke at have gjort sig dette klart, for bogen rummer ingen overvejelser om idehistorisk teori og metode. Jeg tænker her blot på overvejelser over mulighedsbetingelserne for at bestemme en persons ideer og sætte dem i forhold til hans samtids ideverden, ikke på de seneste års diskussion om forståelsen af idehistorie i forhold til de nye discipliner bevidsthedshistorie og mentalitetshistorie.⁵

I forordet til sin ideologihistorie skriver Aage Henriksen: »Historien om åndelige begivenheder bliver tom og vilkårlig, hvis man ikke stadig har i sin bevidsthed, at ideer, religion, kunst aldrig når frem til en bevidsthed, som ikke forud er ordnet omkring en kerne af jordiske fornødenheder og indspundet i et net af forhold til andre mennesker«. ⁶

⁵ Sml. Erik M. Christensen: Guldalderen som idehistorisk periode: H. C. Ørstedes optimistiske dualisme (i: Guldalderstudier, tilegende Gustav Albeck, 1966), som KA benytter, men kun for at referere hovedtesen (s. 49). Om bevidsthedshistorie og mentalitetshistorie, se f.eks. Alex Wittendorff: Evangelii lyse dag eller hekseprocessernes mørketid, (i: Tradition og kritik, Festskrift til Svend Ellehøj, Kbh. 1984).

⁶ Aage Henriksen m.fl.: Ideologihistorie I, organismetænkningen i dansk litteratur 1770-1870, Kbh. 1975, s. 7.

Jeg tror ikke, KA har haft dette i sin bevidsthed, for hendes bog reducerer Høyen til en sum af påvirkninger. Efter læsningen af 500 sider om Høyen sidder i hvert fald jeg tilbage med en fornemmelse af ikke at have lært ham at kende. Det særlige ved ham, det personlige format, som gjorde ham til en central figur i dansk guldalder, hvilket det fremlagte kildestof til overmål dokumenterer, at han var, og som gør det værd at beskæftige sig med ham idag, også for andre end kunsthistorikere, karakteriseres egentlig ikke i bogen. Råstoffet er der, det ligger i det store, kronologisk ordnede dokumentationsafsnit, »Høyens udblik«, s. 103-411. Men læseren må selv samle brikkerne til et mønster. Jeg tror denne mangel hænger sammen med, at forf. ikke har stillet sig spørgsmålene om, hvorfor Høyen antog de ideer, hun påviser han havde, og hvad han skulle bruge dem til. De kritiske bemærkninger, som jeg må gøre i det følgende, udspringer i vid udstrækning af de her nævnte begrænsninger.

Afhandlingen er for så vidt klart struktureret. I det første hovedafsnit, »Høyens forudsætninger« (s. 49-102), gennemgås de filosofiske strømninger, Høyen på forskellig måde kan påvises at have haft kendskab til: »Klassicismen«, »Tyskland i 1700-tallet«, »Romantik« og »Den danske idelære«. Den sidste, som har H. C. Ørsted og F. C. Sibbern som hovedpersoner, er en konstruktion, forf. har fundet nødvendig, fordi en række af Høyens synspunkter ikke lod sig henseføre præcist til nogen af de andre retninger. Ved hjælp af de således opstillede analyseredskaber undersøges i det nævnte afsnit om »Høyens udblik« samtlige bevarede ytringer af mere principiel karakter fra Høyens hånd gennem livet. Resultatet af disse hundreder af hvad jeg ville kalde »lakmusprøver«, som uvægerligt falder ud til fordel for »den danske idelære«, gives i det sidste hovedafsnit i form af en systematisk fremstilling af »Høyens tankeverden« (s. 412-470), med underafsnittene »Verden«, »Menneske og kunstner«, »Æstetik« samt »Teori og metode«. Denne disposition rummer en sympatisk redelighed over for læseren, der i det store midterafsnit selv kan vurdere alle præmisserne for den afsluttende syntese, men den bidrager formentlig til at skaffe forf. færre læsere, end hun har fortjent. De over 300 s. i dokumentationsafsnittet er trættende læsning, fordi vi, med Høyens kronologi som eneste ordningsprincip, springer rundt i det vældige emnespektrum, som beskæftigede ham. Snart er det florentinsk malerkunst i renæssancen, så danske middelalderkirker, så årets Charlottenborgudstilling, så græsk arkitektur o.m.m. Og intet af disse emner behandles jo for sin egen skyld, men kun for det, de kan udsige om Høyens principielle standpunkter. Jeg vil derfor anbefale kommende læsere at gå direkte til syntesen og så bruge det store midterafsnit, hvortil der stadig henvises, som dokumentation.

Det er forf.s tesar, at Høyen havde et fast struktureret »system«, at dette i sine væsenstræk forblev uforandret fra 1820'erne til hans død, at dette var i overensstemmelse med »den danske idelære«, og at denne på afgørende punkter adskiller sig fra klassicismen og romantikken, således som hun afgrænser disse idehistorisk. Da hovedparten af det følgende vil samle sig om de punkter, hvor min opfattelse afviger fra forf.s, vil jeg her straks anføre, at jeg finder argumentationen for de fleste af de nævnte tesar overbevisende. Det, der skal diskuteres i det følgende, er om det er holdbart at afgrænse »den danske idelære« som »en ganske særlig verdensopfattelse«. Dernæst om de forandringer i Høyens »system«, der kan påvises o. 1838, og som KA kalder »revisioner« og »forskydninger«, er så vigtige, at Høyens praksis som kritiker og forsker bedre forklares, hvis man inddrager påvirkninger fra andre end den ørsted-sibbernske kreds. Det vidner om bogens kvalitet, at nedenstående kritiske præciseringer og supplementter i vid udstrækning bygger på det materiale, forf. selv fremlægger. Endelig bør det ikke almindelige fremhæves, at bogens afsluttende konklusion er mere åben og nuanceret end delkonklusionerne, der kan virke lovlig skematiske.

Først den idehistoriske periodisering. Mindst problematisk er nok »klassicismen«. Forf. bruger denne betegnelse om »den akademiske klassicisme«, således som denne udformedes i det 17. og første halvdel af det 18. århundrede, væsentligst i Frankrig. Undersøgelsen viser klart, at Høyens tanker var fundamentalt forskellige fra denne. Det ville formentlig også have været umuligt for ham på dette grundlag at opnå den position, han fik i dansk guldalder. Men selve betegnelsen klassicisme er flertydig. Den er gængs og veldefineret i kunsthistorien, men i afhandlingens sammenhæng drejer det sig jo netop om oplysningstidens og romantikkens brede idehistorie, og der kaldes f.eks. den ældre Goethe ofte klassicist, og det er han absolut ikke i KA's forstand. Der placeres han som nært beslægtet med »den danske idelære« og ligger som sådan meget nær Høyens synsmåde (f.eks. s. 471). KA har set problemet og kalder »som en nødløsning« Goethes og Schellings retning for »den romantiske klassicisme« (s. 52).

Med hensyn til en afgrænsning af *romantikken* siger forf., at »det kan synes halsløs gerning at forsøge at beskrive denne, al den stund forskere siden 1820'erne har været beskæftiget med at definere, hvad der skal forstås herved«. Hun vælger så at definere »den egentlige romantik« som »den verdenstolkning og kunstopfattelse, Jena-kredsen udformede i tidsskriftet *Athenaeum* i årene 1798-1800 på grundlag af J. G. Fichte og Fr. Schillers videreudviklinger af Kants filosofi« (s. 52). Dermed lyses den danske guldalder og Høyen ud af romantikken, men det er et klart

valg. Det afgørende for KA er naturligvis at definere den retning, hun mener Høyen tilhører og som hun kalder »den danske idelære«. Hun lægger meget stor vægt på, at denne er en »ganske særlig verdensopfattelse« i forhold til de nævnte europæiske strømninger (s. 471 f., jvfr. s. 49 ff.). Disputatsens hovedtitel dækker derfor ikke afhandlingens hovedtese. »Høyen mellem klassicisme og romantik« må ligefremt læses som om Høyens standpunkt ligger et sted mellem klassicisme og romantik, og disse begreber vil også nok af de fleste læsere opfattes som et kronologisk forløb. Men KA's pointe er jo, at »den danske idelære« ganske vist kronologisk ligger efter klassicismen (rationalismen), men at denne i Danmark dominerende retning ikke er romantisk.

Når »den danske idelæres« selvstændighed i forhold til romantikken (i KA's afgrænsning) herefter skal vurderes, må man se på både ligheder og forskelle. For der er begge dele. De er begge *universelle* systemer, altså omfatter naturvidenskab, humaniora (herunder historie og psykologi), kunst og religion i en samlet verdenstolkning. De mener også, at der består en *identitet* mellem den ydre natur og menneskets indre natur (følelse og erkendelse). Dette er Platons forestilling om den guddommelige fornufts virksomhed i alle ting. Naturens makrokosmos svarer til menneskets mikrokosmos. Herved sættes *individet* i centrum. Hver enkelt levende *organisme* rummer, forstået som proces, nøglen til verdensgårdens løsning. Og ikke blot mennesker, dyr og planter, men også den samlede natur og de menneskelige samfund forstås som individer og fortolkes *historisk* som livsløb. Herom var der enighed. Dette betegnede en mægtig udvidelse af rationalismens tankeverden. Fornuft blev til sjæl, mekanisk til organisk, tilstand til proces, ting til liv, samfund til historie. Men hvordan skulle den store sammenhæng, der altså fandtes, erkendes af menneskene med deres fejlfulde, sansebundne opfattelsesevne? Her skiller vandene.

Udgangspunktet for alle tænkere o. 1800 var Kants teori om al erkendelses betingethed af de subjektive og ubeviselige kategorier, rum, tid og årsag og dermed af umuligheden af at nå ud til »das Ding an sich«. Men dette blev tolket forskelligt. Én gruppe, og det er dem KA kalder de egentlige romantikere, Schiller, Fichte, (Fr.) Schlegel og Steffens, lagde hovedvægten på det subjektive og følte sig friset til at konstruere store spekulative systemer. I deres psykologi fastholdt de bruddet med rationalismen og knyttede an til den mystiske tradition i Europa og Orienten. Erkendelsen skulle ikke tænkes logisk, men anskues ved genial intuition og formidles i sin hele fylde i kunsten. Den geniale kunstner er denne retnings ypperstepræst. Der er et pessimistisk drag over nogle af disse tænkere. For genierne er jo altid de meget få. Andre må nøjes med glimt

af »det Høie« gennem kunsten og i hverdagen leve i den af »Jordlænker« bundne skinverden. Dette fører til vekslende grader af verdenssmerte og kulturpessimisme, længsel mod det uopnåelige og det forbigangne. Der er dog også en mere optimistisk deltager i denne kreds, og det er Hegel. Han overvinder pessimismen ved at gøre to kup: Han hævder, at menneskeånden *er* virkeligheden, »das Ding an sich«, og at filosofien er kunstner, ja måske den største af dem alle. Ved denne objektive idealisme rydder han vejen for en optimistisk tolkning af historien, frihedens fremskridt, forstået som stigende indsigt i nødvendigheden, menneskeåndens gradvise forening med verdensånden. Når jeg mener, at Hegel trods dette hører med i denne sammenhæng, skyldes det dels, at det fælles udgangspunkt er subjektiviteten, dels, at Hegels dialektiske metode rummer et afgørende brud med Kant. Dette forklarer også afstanden mellem »den danske idelære« og de danske hegelianere inden for æstetik (J. L. Heiberg) og politik (de yngre nationalliberale), et forhold KA registrerer, men ikke forklarer (s. 287 ff).⁷

En anden romantisk hovedretning går også ud fra Kant, men glemmer aldrig, at hans kritiske filosofi i sit udgangspunkt var en redningsaktion for den engelske erfaringsfilosofi (Hume m.fl.) og naturvidenskab (Newton). Ved at opstille sine kategorier ville Kant sætte et skarpt skel mellem aksiomatiske og beviselige dele af videnskabelig argumentation. Til denne retning hører i Tyskland brødrene Humboldt, den ældre Goethe og Leopold v. Ranke, i Danmark brødrene Ørsted, Niels Treschow, F. C. Sibbern og J. P. Mynster. Også de overskred Kant, når de forudsatte en universel sammenhæng og en identitetslære. De fastholdt dualismen mellem den lave sanselige og modsigelsesfyldte mennesketænkning og den guddommelige orden, hvor harmonien herskede. Men det var en »optimistisk dualisme« (Erik M. Christensen), fordi vejen til indsigt i guddommen ikke var så trang som hos de genidyrkende romantikere. De mente nemlig, at Platon havde anvist tre veje til samme mål, det sande (videnskaben), det gode (religionen) og det skønne (kunsten). Her kunne alle i princippet være med. Kunne de ikke blive videnskabsmænd eller kunstnere, så kunne de ved vejledning fra disse og ved religionens hjælp blive dannede, dvs. nå til indsigt i den dybere mening med deres eget liv. Denne romantiske retning fik derfor langt større praktisk betydning end den førstnævnte, dels ved at dannelsen blev organiseret i det borgerlige

⁷ Foruden min egen sporadiske og dilettantiske læsning af de nævnte tænkere bygger jeg på Harald Høffdings bøger, *Den nyere Filosofis Historie*, 7.-8. bog, (Kbh. 1921) og *Danske Filosofer*, (Kbh. 1909), bøger KA ikke benytter. Trods hans tidsbundne standpunkter giver Høffding i sidstnævnte værk den efter min opfattelse bedste danske idehistorie. Desuden Jørgen K. Bukdahl: *Introduktion til Hegel*, Kbh. 1980.

uddannelsessystem, og dels ved at dens tilhængere arbejdede politisk for fjernelsen af de standsprivilegier, som hindrede borgernes dannelse. Men da disse privilegier havde historisk legitimitet, skulle samfundet ikke forandres ved revolution eller parlamentariske flertalsbeslutninger, men ved at de borgerlige idealers rigtighed blev gjort indlysende for alle stænder gennem en fri presse og litteratur. På den måde fungerede dannelsesstanken som legitimering for de dannedes magtovertagelse. Jo mere dannet man var, jo mere indsigt havde man i de højere sfærer, hvor der herskede harmoni i modsætning til det jordiske kaos. At blive hængende i uren kødelighed og materiel interesse blev kaldt lidenskab, og det var et skældsord. Dannelsens første kendetegn var derfor en indre harmoni, som afspejledes i en ydre ro og beherskelse. Sproget gemmer stadig denne forestilling i udtrykket »dannet optræden«. Disse betragtninger har også relevans for Høyen. Det blev hans dobbelte opgave at placere den nationale kunst i folkeopdragelsen og at sørge for, at denne kunst fik det rette indhold. Kriteriet på kunstens kvalitet, tegnet på at den var medium for evige sandheder, var den harmoni i værket, der hensatte tilskueren i en »tilstand af begærfrigt behag« (KA, s. 72f.).

Som nævnt var den videnskabelige forskning for denne retning en vej til sandheden. Her fastholdt man den kritisk-empiriske metode som en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for at nå til forståelse af fænomenernes væsen. Således forstået byggede A. S. Ørsted, H. C. Ørsted og F. C. Sibbern inden for hver deres fagområder på erfaringen. I de historiske videnskaber blev dette til, at historiske individualiteter skulle forstås på grundlag af kritisk behandlede kilder, tolkede ud fra et helhedssyn. Denne metode kaldes normalt hermeneutisk og dens udøvere historiker. Dens mest fremtrædende udøvere er i Høyens tid Ranke i Tyskland og C. Paludan-Müller i Danmark.⁸ KA gør ikke meget ud af dette punkt, skønt det i mine øjne rummer det, jeg indledningsvis kaldte det »moderne« hos Høyen, og som forklarer, at han stadig kan hyldes som sit fags videnskabelige grundlægger. I konklusionen (s. 476) skriver hun, at Høyens metode »står i modsætning til empirismens«, men umiddelbart efter giver hun en fulgyldig skildring af Høyens metode: Lige som H. C. Ørsted i naturvidenskaben går ud fra »det åndelige Syn af Tingenes Fornuftssammenhæng«, gik Høyen ud fra »en opfattelse af, hvorledes en given fortids monumenter havde været i deres sammenhæng«. Da han ikke som Ørsted kan anstille forsøg, der kunne verificere/falsificere hans visioner, måtte Høyen »ved sammenlignende undersøgelser af beslægtede monumenter i ind- og udland, ved indgående analyse af

⁸ Georg C. Iggers: *Moderne historievitenskaber*, Kbh. 1980, s. 22.

monumenterne og ved kritisk sigtning af kilderne om dem nå til samme sikkerhed i sin vision som H. C. Ørsted nåede ved sine forsøg«. Denne klare sammenstilling af helhedssyn og kritisk empiri placerer så vidt jeg kan se utvetydigt Høyen som hermeneutisk historist. Det er naturligvis rigtigt, når KA tager afstand fra Julius Langes karakteristik fra 1871 af Høyen som »naturalist« og »positiv« (s. 14 ff.), som hun med rette kalder præget af Langes eget videnskabssyn. Men at dette kunne publiceres, mens Høyen selv endnu var i frisk erindring, peger på en teoretisk-metodisk kontinuitet bag den terminologiske diskontinuitet.⁹

Som det fremgår af ovenstående, er jeg helt enig med KA i at knytte Høyen til en filosofisk retning, som her i landet bl.a. omfatter H. C. Ørsted og F. C. Sibbern. Men jeg mener også, at der kan påvises store lighedstræk mellem denne retning og en tilsvarende i Tyskland, som omfatter brødrene Humboldt, den ældre Goethe og Ranke. På en måde indrømmer KA også dette, når hun i konklusionen (s. 471) skriver, at Høyen »især kunne tilslutte sig de synspunkter, som medlemmer af Goethe-kredsen stod for, og som havde store lighedspunkter med den danske idelæres«. Hun understreger yderligere dette slægtskab ved at forsyne hvert af kapitlerne i afsnittet om Høyens tankeverden med et motto fra Goethes samtaler med Eckermann. Men hermed er grundlaget jo bortfaldet for at betragte denne retning som selvstændig nok til at kunne bære betegnelsen »den danske idélære«.¹⁰

Men hvad skal den da hedde? Retningen er – med lidt forskellig indholdsmæssig og kronologisk afgrænsning – forlængst hjemlet både i litteraturhistorien og i historieforskningen. Valdemar Vedel taler om »Romantikens udjævning med tiden og folket«, og antyder hermed en bevægelse, der kronologisk følger efter den egentlige romantik, hvor der så vidt jeg kan se er tale om to parallelle forløb. Vilh. Andersen bruger i forbindelse med Høyen udtrykket »historisk humanisme« og det er ret forstået ganske præcist, men begge disse ords betydning er idag så udvandet, at de næppe egner sig til en specifik karakteristik; desuden indvarsles heri den endnu ikke indtrufne skilsmisse mellem humaniora og naturvidenskab. Det samme gælder »nyhumanisme«, som bl.a. er benyttet af Johan Fjord Jensen. Erik Lunding har foreslået »Biedermeier«, som er udmøntet i eftertidens Tyskland med ironisk-vemodig distance. Erik

⁹ Der er i disse års historiografiske forskning en stigende opmærksomhed på, at den kritisk-empiriske tradition fra det 18. årh. findes indlejret i det 19. årh.s førpositivistiske forskning og dermed udgør et element af kontinuitet i bruddet mellem historisme og positivism. (Kai Hørby: Den kritiske tænkning i videnskaben i 1700- og 1800-tallet, XVIII nordiske historikermøde 1981, s. 11-36, om forholdet til kunsten sst. s. 26f).

¹⁰ Ligheden mellem A. S. Ørsted og Wilh. v. Humboldt påpeges af Harald Høffding i Den nyere Filosofis Historie, 3. udg., 8. bog, 1921, s. 228f.

M. Christensens fine betegnelse »optimistisk dualisme« peger på det paradoksale og postulerende, der på en gang er bevægelsens drivkraft og årsagen til, at dens projekt ikke blev gennemført. Men den er ikke tilstrækkeligt historisk specifik, fordi – som Erik M. Christensen selv bemærker – »dualisme dog altid er til stede under en eller anden form, hvor kristendom dominerer«. ¹¹

I 1975 lancerede Aage Henriksen »organismeteorien« i 1. bind af sin ideologihistorie, som har vundet megen udbredelse. Denne term har meget for sig. Den peger på en central fælles forestilling hos en lang række nok så individuelle tænkere, og den daterer uforveksleligt retningen til o. 1800. Her drejer det sig imidlertid om at finde et navn for den udspaltning inden for det romantiske helhedssyn, som Aage Henriksen bl.a. karakteriserer således: »I den oehlsenschläger-ørstedeske kreds, der bestod af stabile, socialt tilpassede folk, kom lærens [organismetankens] pointer om det ubevidste kun til at gribe flygtigt og overfaldisk ind, og den ekspansive bevægelse imod det objektive og naturbestemte kom til at hvile på en sokkel af loyal borgerlig humanisme«. Aage Henriksen tillægger denne udspaltning inden for helhedssynet stor betydning, som han mener »foregriber åndsudviklingen og frontdannelserne i det efterfølgende århundrede« og dermed understreger organismefilosofiens aktualitet, men han navngiver den ikke. Jeg vil da foreslå, at den kaldes kritisk romantik. Herved siges, at der er tale om en retning inden for det romantiske helhedssyn, men ved adjektivet kritisk peges på den stærkere kontinuitet hos denne kreds med Kants kritiske filosofi og dennes rationalistiske præg. ¹²

¹¹ Valdemar Vedel: *Guldalderen i dansk Digtning*, Kbh. 1890, s. 169 og 175. Vilh. Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie*, bd. 2, 1916, s. 48f. Johan Fjord Jensen: *Frigørelsens dialektik 2* (Kritik, nr. 68, 1984). Erik Lunding: *Biedermeier og romantismen* (Kritik, nr. 7, 1961), jvf. Lars Hjortsø: *Biedermeier, en idéhistorisk undersøgelse*, Kbh. 1982. Erik M. Christensen, *anf. arb.*, s. 23.

¹² I en tidligere oversigt har jeg foreslået at kalde det her omhandlede idekompleks »klassicistisk, for at betone den balance mellem rationalistiske og romantiske elementer, det rummede«. Denne betegnelse er også alm. brugt om brødrene Humboldt og den ældre Goethe. Arbejdet med KA's afhandling har imidlertid overbevist mig om, at den er forvirrende, når teorier om kunst og æstetik medinddrages – hvad de nødvendigvis må – fordi betegnelsen (ny)klassicisme inden for kunsthistorien har vundet hævd som betegnelse for oplysningstidens stil og kunstteori. Samtidig lægger jeg vægt på at betone det romantiske helhedssyn som fælles ramme for den spekulative og den kritiske romantik. Da jeg i 1966 kortlagde den ørstedeske retning i forbindelse med en karakteristik af botanikeren og politikeren J. F. Schouws tankeverden, anvendte jeg betegnelsen »empirisk romantik«. Ved at udskifte »empirisk« med »kritisk« markeres, at den kritiske metode rummer mere end empirien. Jvf. også Jens Møllers og C. Paludan-Müllers skelnen mellem »lavere« filologisk og »højere« hermeneutisk kritik. (Hans Vammen: *Grundlaget for det moderne Danmark? Hovedlinjer i dansk politisk idehistorie 1750-1850* (HT bd. 84, 1984, s. 28). Samme: *J. F. Schouw som politiker* (utr. guldmed.afh., K.U. 1967, s. 9-11). Kai Hørby: *Den ældre historiske kritik i Danmark* (HT bd. 80, 1980, s. 341-354).

Guldalderen derimod vil jeg gerne bevare som navn på den epoke, hvor den kritiske romantik dominerede åndslivet. Det kombinerer smukt den antikke inspiration med forestillingen om et højdepunkt, der måske aldrig er overgået, og markerer samtidig, at denne epoke trods al glans, der stadig udgår fra den, dog er definitiv fortid.

Men hvor længe varede guldalderen? At den begyndte lige omkring 1800, er der ikke megen tvivl om. Som enhver skoleelev ved, begynder den med den flotte fortælling om, hvordan Steffens i en stor samtale 1802 »gav Oehlschlæger til ham selv«. Men Steffens var for sværmerisk for Danmark, og få år senere vendte samme Oehlschlæger sig fra Steffens, fordi denne »foragter den sanddru Empirikers Flid« og er »aldeles uden Kunstsind«. »Hvad er Kunstsind andet end een med høyere Iagttagelses Evne forbunden *sindig Opmærksomhed* paa Skjønheden i det Objektive reen for al personlig Interesse«. Og H. C. Ørsted, som brevet var stilet til, svarede med noget nedladende at placere Steffens som en art formidler af Schellings geniale helhedsanskuelse af naturen: »Gud bevare mig fremdeles for at blive Steffensianer... Med en sielden Mangfoldighed, skønt ikke Dybde, i Kundskaber forener han mangfoldige lykkelige Overblik. Naar man ikke tager disse for uimodsigelige Resultater af den dybeste Filosofi, men for det de ere: Lynglimt til Veiledning, saa lærer man Meget af ham«. ¹³

Hvis vi på linie med KA betragter den »sindige« kritiske udgave af romantikken som den mest indflydelsesrige i Danmark, var det måske rigtigere at lade brødrene Ørsteds overgang fra Kant til Fichte, fra analogi til identitet mellem tanker og omverden, indlede guldalderen. Dette sker 1799, og det første udslag heraf på tryk er A. S. Ørsteds brud med den rationalistiske naturret. ¹⁴

Sværere bliver det nok at nå til enighed om, hvornår guldalderen holder op, d.v.s. hvor længe den kritiske romantik er den dominerende åndsretning i Danmark. KA taler s. 50 om »tankegangen... som alle åndslivets udfoldelser i perioden 1800-1870 kan ses i lyset af«. Og rundt om i bogen kaldes retningen »dominerende«, »førende« eller »toneangivende« i hele dette tidsrum. Dermed skulle guldalderen falde næsten nøjagtigt sammen med Høyens liv, 1798-1870. Den øvre grænse er naturligvis Brandes og hans moderne gennembrud. De meget betydelige

¹³ A. Oehlschlæger til H. C. Ørsted 11/8 1807; H. C. Ørsted til A. Oehlschlæger 1/11 1807 (Breve fra og til A. Oehlschlæger, bd. II-III, Kbh. 1945).

¹⁴ Knud Waaben: Anders Sandøe Ørsted som jurist (Oversigt over Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs virksomhed 1978-79, Kbh. 1979, s. 143). Brødrene Ørsted publicerede begge ultrakantianske afhandlinger i 1798. (Knud Waaben: *anf.arb. og sted; Har. Høfding: Danske Filosofer*, s. 49).

forandringer i Høyens synspunkter, som KA påviser, tolkes da som »forskydninger« eller »revisioner« inden for »den danske idelære«, betinget af de ændrede samfundsforhold, navnlig enevældens ophør 1849. Dette bliver muligt for KA, fordi hun alene bygger på den litteraturhistoriske forskningstradition: »Danske litteraturforskere har forlængst påvist, at der var en fælles dansk livsanskuelse, der formuleredes i Høyens ungdom, og som forblev grundlaget for det danske åndslivs udfoldelse og den danske kultur i den periode, der dækker Høyens liv« (s. 49). Denne periodisering kan muligvis forsvares, når det drejer sig om at bestemme idegrundlaget for periodens digtning, men her handler det jo om en bredere idehistorisk bestemmelse. Hertil må vel kræves, at de pågældende ideer også øver indflydelse i politik og deles af større samfundsgrupper. En medinddragelse af den historiske forsknings resultater synes at vise, at forestillingen om perioden 1800-1870 som en enhed næppe lader sig opretholde.¹⁵

Da KA ikke inddrager den historiske litteratur, hvad der i betragtning af hendes opgaves omfang næppe kan bebrejdes hende, skal dette forsøges her. Ved siden af en mere præcis bestemmelse af guldalderen, kan der måske herved bidrages til et skarpere billede af Høyens tanker og personlighed.

Den mest indflydelsesrige syntese af periodens historie er utvivlsomt A. D. Jørgensens afsnit om 1814-1864 i Danmarks Riges Historie, skønt han ved sin død 1897 kun var nået til året 1852. I kyndighed og dybde er den aldrig overgået. Det var hans hovedformål med denne fremstilling at påvise de nationalliberales ansvar for tabet af Slesvig 1864 for at denne indsigt kunne blive »en besk lægedrik« for nationen.¹⁶ A. D. Jørgensens berømte karakteristisk af de nationalliberale lyder således:

»Intet Parti har hos os i samme Grad som dette stillet ideale Fordringer til de statsborgerlige Dyder, og intet har kunnet opstille mere lysende Mønstre paa deres Tilstedeværelse. For saa vidt nedstammer de national-liberale i lige Linie fra den store Digteralder; den Aand, som levede i den nøjsomme, foretagsomme og opofrende Slægt efter 1814, har ogsaa fostret disse Fædrelandsvenner.

Men de bar ogsaa hin Slægts Mærker af fattige Kaar og en snæver Synskreds. Blændede af Idealernes Glans følte de sig kaldede til at

¹⁵ Den eneste historiker, som har betragtet tiden 1800-1870 som en idemæssig helhed er mig bekendt Hans Jensen, i afhandlingen »Brud og sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864 (Kirkehistoriske Samlinger 1943). For at gøre dette må han da også anvende den vel bredest mulige referenceramme, kristendommen i forskellige varianter, over for ateismen.

¹⁶ A. D. Jørgensen: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab, 1901, s. 165.

omstøde og genføde alt og at gøre det i den kortest mulige Tid, og de manglede Øje for at se, hvor meget af det, de krævede, der alt var levende til Stede og blev baaret frem i trofast Arbejde, om end ikke med de Ord og paa den Maade, de selv brugte«. ¹⁷

Pointen i denne sammenhæng er, at de nationalliberale *ikke* er mændene fra »den store Digteralder«, men den følgende generation, som var »maadelige Statsmænd«, fordi de manglede »dybere politisk Sans«. Herved stod de i modsætning til bl.a. A. S. Ørsted og Christian VIII, der på en mere sindig og upartisk måde ville gøre ret og skel mellem modstridende interesser, f.eks. mellem dansk og tysk. Men disse blev i 1840'erne sat ud af spillet af de nationalliberale. A. D. Jørgensen sætter et afgørende skel ved 1838, hvor de nationale modsætninger for alvor trådte frem, den økonomiske krise var forbi med deraf følgende opsving for håndværk og industri og en ny politisk selvbevidsthed i bondestanden. I åndslivet styrkedes den hegelske retning i digtekunten (J. L. Heiberg, Fr. Paludan-Müller) og i teologien (Hans Martensen), som Søren Kierkegaards forfatterskab var en reaktion mod. Hertil kan føjes, at de yngre nationalliberale, Monrad, Krieger, Lehmann m.fl., som var drivkræfterne i 1840'ernes oppositionspolitik, af senere historikere, navnlig Povl Bagge, er placeret som helgelsk orienterede. ¹⁸ Som omtalt ovenfor adskiller hegelianismen sig klart fra det, der her er kaldt den kritiske romantik, og tilhører den spekulativt systematiske retning inden for romantikken. Den ørstedeske kreds levede og virkede selvfølgelig fortsat i den følgende tid, men dominerende var den ikke længere.

Udviklingen tegner sig da således for de kritiske romantikere: I årene omkring 1814 konsoliderede de deres position i offentligheden og ved at besætte en række vigtige embeder. ¹⁹ Deres dominans i kulturlivet ses af

¹⁷ A. D. Jørgensen: Danmarks Riges Historie, bd. VI, 2, (1898), s. 384.

¹⁸ Samme: sst., s. 227-232. Jvf. Povl Bagge: A. S. Ørsted som politiker (Oversigt over Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs virksomhed 1978-79, Kbh. 1979, s. 139). Marcus Rubin, som på mange punkter var kritisk overfor A. D. Jørgensens fremstilling, er her på linje med ham. Han skriver i slutningen af Frederik VI's Tid, (Kbh. 1895, s. 619), at »den ny Tid var brudt ud« ved Frederik VI's død. (Min understregning). – Povl Bagge: D. G. Monrads Statstanker, Kbh. 1936. Samme: J. N. Madvig som politiker, Kbh. 1955. Grethe Jensen: Den unge Orla Lehmanns historiesyn. Et bidrag til forståelse af nationalliberalismens gennembrud, (HT bd. 85, 1985, s. 40-65).

¹⁹ H. C. Ørsted blev professor 1806; A. S. Ørsted dommer 1802, 1813 deputeret i Danske Kancelli, 1825 generalprokurør; J. P. Mynster l. kapellan ved Frue Kirke 1811, hofprædikant 1826; F. C. Sibbern professor 1813; Jonas Collin sekretær i Fonden ad Usus Publicos 1803, finansdeputeret 1816. Hermed er listen over fremtrædende kritiske romantikere naturligvis ikke udtømt, f.eks. kan følgende videnskabsmænd sikkert identificeres som sådanne: arkæologen P. O. Brøndsted (professor 1813), zoologen D. F. Eschricht (professor 1830), geologen J. G. Forchhammer (professor 1831), sprogforskeren Rasmus Rask

forløbet af periodens tre vigtigste debatter («fejder»), H. C. Ørsteds mod Grundtvig 1814-15, Baggensens mod Oehlschlægers tilhængere 1813-20 og Howitz-fejden 1824-25. I alle tilfælde fremstår de som sejrherre. Hertil kommer Jonas Collins overordentlige indflydelse på kulturlivets økonomiske side og A. S. Ørsteds betydning som lovgiver. Enerådende var de nu ikke. På alle niveauer balanceredes de af konservative enevældstøtter, der altid havde Frederik VI.s øre. Prisen for de kritiske romantikers relative indflydelse var da, at de på regeringens vegne påtog sig at holde selvjustits i offentligheden. Dette var nogenlunde overkommeligt i 1820'erne, hvor de stort set kontrollerede alle foreningsdannelser og tidsskrifter, men efterhånden som den politiske temperatur steg i forbindelse med oprettelsen af de rådgivende stænderforsamlinger 1831-34, blev det sværere at tilfredsstille regeringen uden at sætte deres autoritet i offentligheden over styr.²⁰ Endnu 1835 kunne C. N. David i en mindeartikel over den ovennævnte filosof Niels Treschow skrive i »Fædrelandet«:

»Treschow hørte altsaa, naar vi med faa Ord skulde betegne denne Retning – til de Gamle, som have sluttet sig til de Unge ... Dette Parti er netop nu i Danmark af den største Vigtighed ... Det er nemlig dette, hvoraf enkelte til en Tid, da der endnu ikke spurgtes om politisk System, ere traadte ind i Administrationen, og som nu, da Tidens almindelige Udvikling begunstiger dets ønsker, deels befæster sin egen Indflydelse ved at recruterer med andre Ligesindede, deels ogsaa aabenbarer sin Virksomhed i en Deel Reformer, der enten alt ere udførte, eller med mere eller mindre Iver forberedes, og hvis vigtigste Støtte er Forordningen af 28. Mai 1831. Det er ligeledes dette Parti, som efter al Sandsynlighed vil faae Overhaanden i vore første stænderforsamlinger, forudsat at det vil lykkes disse at concentrere alle de adsplittede Privatmeninger i visse Hovedanskuelser. Og skjøndt det ingenlunde kan eller skal nægtes, at der ved Siden af denne mere frisindede Fraction, vor Administration har, og vore Stænder rimelig-

(professor 1825), matematikeren H. G. v. Schmidten (professor 1827) og den samfundsvidenskabelige forfatter C. F. v. Schmidt-Phiseldeck, der havde en lang række høje embeder fra 1797 til sin død i 1832.

²⁰ Frank Jørgensen: *Københavnske foreninger 1820-1848* (Hist. Medd. om København 1957-59). – Af tidsskrifter har navnlig *Maanedsskrift for Litteratur* (1829 ff.) og *Dansk Ugeskrift* (1831 ff.) interesse i denne forbindelse. Det sidste blev oprettet af H. C. Ørsted med J. F. Schouw som redaktør for specielt at vejlede den politiske diskussion. Høyen var medlem af begge redaktioner. (Hans Vammen: *anf.arb.* 1967, s. 13-26; KB 1529 fol., fasc. 1).

vis ville faae en meget væsentlig Tilsætning af den gamle Tids Mænd, saa er det dog hine, hvis Færd er af største vigtighed for Øieblikket ligesom for den nærmeste Fremtid«. ²¹

David fik både ret og uret. Hans spådom gik i opfyldelse de første par stændersamlinger, der domineredes af A. S. Ørsted som regeringens repræsentant og Ørsted-lærlingen J. F. Schouw som formand, men da det viste sig, at regeringen ikke var sindet at følge de forslag fra stænderne, der sigtede mod en afvikling af det enevældige system, udspaltedes en egentlig opposition. A. S. Ørsted, der på regeringens vegne ofte måtte forsvare standpunkter, han personlig var imod, tabte efterhånden sin popularitet. ²² I 1840'erne cementeredes denne udvikling med fremvæksten af den nationalpolitiske bevægelse omkring det slesvigske spørgsmål og skandinavismen. Den kritiske romantiks fire hovedskikkelser, brødrene Ørsted, Sibbern og Mynster stod fremmede over for denne bevægelse. De var alle stærkt nationalt sindede, men i overensstemmelse med Herders nationalitetsbegreb mente de, at fremskridtet bestod i alle nationalkulturers individuelle blomstring i gensidig harmoni. Dette tolerante og i virkeligheden internationalistiske standpunkt var uforeneligt med det hegelske kamp- og konkurrenceforhold mellem nationerne, som kom til at dominere 1840'ernes bevægelse.

Både på det forfatningspolitiske og det nationalpolitiske område fik Ørsted-kredsen følgeskab af det meste af guldalderens ånds- og kulturliv, der i 1830'ernes politisering af klimaet mistede sin centrale position i offentligheden, vendte sig bagud og kom til at fremstå som enevældens konservative støtter. ²³

Endnu en vigtig gruppering står tilbage at omtale, og det er de såkaldte »ældre« nationalliberale, hvis hovedskikkelser er den tidligere nævnte botaniker og politiker J. F. Schouw, teologen H. N. Clausen og erhvervsmanden, cand. theol. L. Hvidt. Disse er utvivlsomt omfattet af C. N. Davids ovenfor citerede karakteristisk. De havde idegrundlag fælles med de kritiske romantikere, og fastholdt dette op gennem 1840'erne. Både forfatnings- og nationalpolitisk brød de imidlertid med deres læremestre og tilsluttede sig 1840'ernes opposition, hvor de mere stredes end samarbejdede med de hegelske »ultra«-nationalliberale. Set i idehi-

²¹ Fædrelandet 18/1 1835.

²² Hans Jensen: De danske Stændersamlingers Historie II, Kbh. 1934. J. F. Schouw var som både jurist og naturvidenskabsmand elev af begge Ørsted-brødrene.

²³ Søren Kierkegaards foredrag om »Vor nyeste Journalliteratur« 1835, Poul Martin Møller digt, »Kunstneren mellem oprøerne« (1838) og Henrik Hertz' samtidsroman, »Stemninger og Tilstande« (1839), er kendte litterære udslag af denne brudsituation.

storisk perspektiv er 1840'erne en brydningstid, hvor det kritisk-romantiske idekompleks er på tilbagetog.

Sammenfattende må det siges, at ovenstående bemærkninger bekræfter A. D. Jørgensens standpunkt. Indtil 1838 kan forestillingen opretholdes om, at den kritiske romantik dominerer inden for kunst, videnskab og politik, men herefter marginaliseres den ved andre væsensforskellige grupperingers fremtrængen. Den kritisk romantiske linje, som fortsat spiller en rolle, er den »ældre« nationalliberalisme. Men guldalderen som ideologisk hegemonifænomen sluttede i 1838.

Lad mig nu vende tilbage til N. L. Høyen. Hvor skal han placeres i den her skitserede udvikling? I 1820'erne er der ingen tvivl om, at KA har ret i, at hans ideer falder sammen med den ørsted-sibbernske kreds'. Ganske vist kunne en vigtig anmeldelse af Charlottenborg-udstillingen 1828 tyde på et »tilbagefald« til oplysningstidens klassicistiske æstetik, men ved en overbevisende dybdetolkning tilvejebringer KA overensstemmelse med den kritiske romantik.²⁴ Men hvor stod han i 1830'erne, da enigheden revnede? Dette kan man få et indtryk af ved sammensætningen af gæster ved Høyens i samtiden berømte fredagsaftener. Ved sin hjemkomst 1841 efter fem år i udlandet konstaterer Wilh. Marstrand, at »klimaet i Høyenkredsen helt havde ændret sig i politisk og national retning« (s. 298). Før dominerede kunstnerne, men »efterhånden deltog lige så mange politikere, erhvervsfolk og videnskabsmænd« i disse diskussionsaftener. Blandt disse nævner KA J. F. Schouw, D. G. Monrad, C. F. Allen, Carl Ploug, Orla Lehmann, Alfred Hage og Hans Puggaard, altså den nationalliberale inderkreds og dens vigtigste støtter i erhvervslivet. Mærkeligt nok drager KA ingen idehistoriske konsekvenser af denne udskiftning af Høyens bekendtskabskreds. »Forskydningerne« i Høyens synspunkter efter 1840 ses blot som »resultat af de overvejelser, som indtrykkene af samtidens kulturelle og kunstneriske blomstring, tekniske revolution og nationale og demokratiske tanker havde fået ham til at gøre sig om sin samtids stadi i det historiske og universelle perspektiv« (s. 472). Her skal derfor undersøges, hvordan Høyens »forskydninger« efter 1840 forholder sig til følgende tre retninger: 1. Den ørsted-sibbernske retning, 2. den ældre nationalliberalisme, som udsprang af den kritiske romantik, men på vigtige punkter brød med denne, 3. den yngre, hegelske nationalliberalisme.

²⁴ KA, s. 222-233, jvf. s. 475. Den store anmeldelse, der blev udgivet som selvstændigt skrift, er skrevet i en situation, hvor Høyen med KA's ord »satte alle sejl til« for at demonstrere sine kvalifikationer til den stilling som historisk docent ved Kunstakademiet, som han da også fik 1829. Det er da nærliggende at se de »gammeldags« træk ved anmeldelsen som adresserede til Kunstakademiets ældre, mere klassicistisk sindede magthavere. Sådanne pragmatisk tolkninger ligger imidlertid KA fjernt.

En sådan bestemmelse må selvfølgelig begrundes med synspunkter hos Høyen, hvor de tre nævnte retninger er uenige:

1. *Historiesynet* ændres fra den spekulativt romantiske opfattelse af samtiden som en kulturel forfaldstid efter antikkens og renæssancens højdepunkter til en kulturoptimisme, hvor folkeslagene i den germanske stamme opfattes som unge kulturer på vej mod en national blomstring (KA, s. 472). Her er kulturoptimismen fælles for alle tre retninger, mens fremhævelsen af den germanske stamme peger i hegelsk retning. Også nogle interessante formuleringer i en foredragsrække 1850-51 tyder på hegelsk inspiration. Høyen opererer her med kultursynteser, ser f.eks. den græske kunst som syntese af øst og vest (KA, s. 346). Den germanske kultur betragtes som højere udviklet end den slaviske (sst.). Germansk kunst er karakteriseret ved den rolle »lidelse og tvang« har spillet (s. 344). Indenfor rammerne af det ældre, herderske nationalbegreb ses alle nationale særpræg som ligeværdige udtryk for kulturværdi.

2. Høyens opfattelse af *kunstværket* ændres. Indtil 1838 ses dette som det individuelle kunstneriske genis absolutte skabelse af en højere, ædel natur, der hos den individuelle tilskuer udløser en tilstand af begærfrit behag. Herefter og eksplicit formuleret 1851 (s. 352 ff.) opererer Høyen med en relativ kunstbestemmelse og opstiller en 4-trinsskala, rækkende fra den simple jernstangs metamorfose af råjernet til det geniale kunstværk. Herved kobles kunsten sammen med håndværk og industri, hvis nyeste frembringelser havde begejstret Høyen under hans besøg samme år i Crystal Palace, London. Det styrende overbegreb for såvel kunst som videnskab er nu »vindskibeligheden«. En sådan tankegang ligger fjernt fra den kritiske romantiks opfattelse af kunstværket, men strider i hvert fald ikke mod Hegels opfattelse af, at det er den samme ånd, som manifesterer sig i alle menneskelige frembringelser.²⁵

3. Tydeligere er ændringen af Høyens opfattelse af *kunstens rolle*. For den kritiske romantik var denne et spørgsmål om forholdet mellem to ligeværdige individer, kunstneren og tilskueren. Dette betød, at kunsten i praksis var forbeholdt det mindretal, som havde tilstrækkelig dannelse til at kunne opnå det begærfri behag. Men principielt kunne alle, efterhånden som oplysningen og dannelsen udbredtes, opnå dette. Firkantet udtrykt skulle den enkelte borger hæves op til kunstnerens niveau. Dette svarer til Høyens standpunkt i 1820'erne. Men fra 1838 (KA, s. 475) bliver kunsten for Høyen et medium for folkeoplysning. Kunsten udtrykker fællesmenneskelige og fællesnationale værdier, men disse skal formidles til »folket« i nationale værker. Kunstens rolle er altså blevet et forhold

²⁵ Jørgen K. Bukdahl: Introduktion til Hegel, 1980, s. 41-45.

mellem en elite af kunstneriske formyndere og den modtagende masse. Dette er et centralt punkt til forståelse af forholdet mellem den ørstedske kreds og de nationalliberale. De førstnævnte opfattes normalt som liberalkonservative og »til højre« for de nationalliberale, og det er rigtigt, at de fastholdt enevælden mod de nationalliberales krav om et repræsentativt styre, baseret på folkesuverænitetsstanken. Men deres begrundelse for det var, at afstanden mellem folket og eliten, som ikke var kvalitativ, først skulle udjævnes ved oplysning. Et formynderisk elitestyre ville efter deres mening erstatte den ene konge, der varetog alles interesser, med mange konger, der varetog deres egne interesser. Dette forstod i al deres forskellighed tidens tre lidenskabeligste »oplysere«, Grundtvig, Rasmus Sørensen og Søren Kierkegaard, og det var deres hovedangrebspunkt mod de nationalliberale. Det rummer også forklaringen på, at der blandt de kritiske romantikere kunne findes en utopisk kommunist som F. C. Sibbern.²⁶

Både dette, at Høyen accepterede skellet mellem kunstnerne og folket, og at han påtog sig rollen som ideologisk og praktisk organisator af en national kunstformidling, fjerner ham fra den kritiske romantik.²⁷ Dette punkt kan også bruges til at placere Høyen i forhold til de ældre hhv. yngre nationalliberale, fordi der her er en klar forskel mellem de to fløje. Schouw-kredsen fastholdt den kritiske romantiks oplysningsprogram og tog skarp afstand fra politiske midler, der overskred grænsen mellem oplysning og agitation. De modarbejdede en organisering af de nationalliberale som parti i moderne forstand (»parti« var for dem et skældsord);

²⁶ Erik Schrøder: F. C. Sibbern 1785-1872. Politisk filosof og filosofisk politiker, utr. speciale K.U. 1977.

²⁷ I gennemgangen af Høyens skelsættende programmatisk foredrag i Skandinavisk Selskab 1844, »Om Betingelserne for en Skandinavisk Nationalkonsts Udvikling«, fremhæver KA overensstemmelserne med H. C. Ørstedes tale, »Danskhed« fra 1836. (Mere nærliggende havde det været at sammenligne med H. C. Ørstedes artikel i Dansk Ugeskrift 1843, »Betragtninger over den danske Character«). Hun inddrager imidlertid ikke venen J. F. Schouws foredrag, »Skandinaviens Natur og Folk«, samme år for samme forum. På dette punkt havde der nemlig 1843 udviklet sig en interessant uenighed mellem Ørsted og Schouw. Førstnævnte lagde overordentlig vægt på naturens og landskabets indflydelse på folkekaraktæren, mens Schouw afviste denne sammenkobling og fremhævede sprogets og historiens betydning. Baggrunden var naturligvis, at Ørstedes betragtningssmåde knyttede den danske nationalkarakter nærmere til Tyskland end til Skandinavien, hvorimod Schouws standpunkt muliggjorde en fælles skandinavisk folkekarakter. Når Høyens foredrag så inddrages, viser det sig, at han følger Schouw på de punkter, hvor denne er uenig med Ørsted. Han bruger da også i foredraget betegnelsen »nordisk« eller »skandinavisk« og ikke »dansk« om den nationale kunst, han ønsker at fremme. (H. C. Ørsted i Dansk Ugeskrift, 2. rk., 1843, nr. 85; Breve fra Schouw til Ørsted 21/11 1843 og 2/7 1846, KB, Ørst. 1-2, fol.).

de nægtede at optræde på vælgermøder eller deltage i taktiske alliancer med andre grupperinger, f.eks. med bondebevægelsen. Alt i modsætning til den Lehmann-Monradske fløj. Høyens opfattelse af kunstens rolle efter 1838 placerer ham altså klart nærmere ved de yngre end de ældre nationalliberale.

4. Endelig skal Høyens direkte *politiske handlinger* omtales. KA skriver, at »Høyen i 1848 ikke kunne tilslutte sig tankerne om at kræve en grundlov indført« (s. 296, kildehenvisning mangler). Dette kan ikke være rigtigt. I januar 1848 tog Høyen i »Fædrelandet« H. N. Clausens parti mod Molbech i en polemik angående Schouw og Clausens berømte skrift »Ved Thronskiftet«. Han var endvidere taler ved det første Casinomøde 11/3 og indvilgede i efteråret på Schouws opfordring i at opstille til den grundlovgivende rigsforsamling. Desuden deltog han i den nationalliberale inderkreds' taktikmøder i februar-marts, ligesom hans brevveksling med Monrad og Schouw fjerner enhver tvivl om hans konstitutionelle sindelag. Tilsammen viser disse forhold, at Høyen var på linje med de nationalliberale, og at han her stod nærmest Schouw og Clausen. I sig selv siger disse politiske handlinger naturligvis intet om hans ideer, men klimaet var i 1840'erne blevet så polariseret mellem de nationalliberale og den Ørsted-Sibbernske kreds, at Høyen umuligt kunne have haft de nævnte politiske præferencer, hvis hans ideer ikke også havde forandret sig.²⁸

Som resultat af ovenstående supplerende undersøgelser kan den idehistoriske placering af Høyen præciseres således: Så længe den kritiske romantik dominerede åndslivet, dvs. indtil 1838, var han i overensstemmelse med denne retning. Herefter nærmede han sig den ældre nationalliberalisme, som idehistorisk kan betegnes som en udspaltning inden for den kritiske romantik. På nogle punkter, navnlig synet på historien, det nationale, kunstbegrebet og kunstens rolle, kan i 1840'erne og 1850'erne påvises en vis overensstemmelse med hegelske standpunkter, som kan stamme fra hans kontakter med den yngre nationalliberale retning. Det må imidlertid understreges, at den kritisk-empiriske metode, Høyen anvender i sin kunsthistoriske forskning gennem hele sit aktive liv, er i overensstemmelse med såvel Ørsted-kredsen som den rankeske historie. Herved forklares både, at Høyen fortsat kan betragtes som sit fags

²⁸ Povl Bagge m.fl. (udg.): Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne, bd. IV, Kbh. 1958, ss. 84, 127, 129, 253 og 295. Høyens tale i Casino er trykt i: Forhandlinger om Danmarks og Slesvigs konstitutionelle Forening, (bilagshefte til Fædrelandet 13/3 1848). – Af mig ukendte grunde blev Høyens opstilling til den grundlovgivende rigsforsamling ikke til noget.

videnskabelige grundlægger, og at mange af hans konkrete forskningsresultater idag er forældede.²⁹

De ovenfor fremlagte korrektiver antyder frugtbarheden af KA's disputats. Ved sit emnes betydning, sin grundighed og redelighed vil den være til gavn for alle, der søger en dybere forståelse af guldalderen og dens placering i dansk idehistorie.

Som indledningsvis antydet, er der et aktuelt perspektiv ved guldalderen, som rækker ud over det idehistoriske og det humaniora-historiske. Efter næsten 150 års adskillelse nærmer naturvidenskab og humaniora sig atter til hinanden. Det er ikke blot i de allersværeste erkendelsesteoretiske problemer, som Bohr-Einstein debatten, men også i den efterhånden alment accepterede forståelse for, at den naturvidenskabelige forskning, som har haft den positivistiske empiri som eneste videnskabelighedskriterium, har ført til en målløs teknologisk udvikling, som nu på flere måder truer menneskehedens eksistens. Hvis humaniora i den situation skal kunne byde på andet end franske verber, dannede litteraturkommentarer og historisk underholdning, må vi søge tilbage til den fortrængte, men aldrig forsvundne helhedstænkning, som er bindemidlet mellem de humanistiske fag. Det er her guldalderen kan bruges, naturligvis ikke som gentagelse, men som inspiration. Guldalderens kombination af kritisk-empirisk metode med videnskabeligt legitim helhedstænkning og med kulturoptimismen som drivmiddel frembragte ganske enkelt en række dybe indsigter, som venter på at blive genopdaget.

Nu ligger en ny avis på mit bord med en kronik om humaniora og naturvidenskab af biologen Jesper Hoffmeyer. Deri står: »Hvis vi vil forstå, hvorfor vi er én kultur, må vi bruge historien til at finde ud af, hvordan vi ophørte med at være én kultur«. Jo, guldalderen *er* in.³⁰

²⁹ Den her skitserede placering af Høyen er på væsentlige punkter i overensstemmelse med den opfattelse, Henrik Bramsen fremsatte i 1942. (Henrik Bramsen: Dansk Kunst fra Rokoko til vore dage, Kbh. 1942, s. 221 ff.; KA, s. 24).

³⁰ Dagbladet Information 18/3 1986, s. 6.

SUMMARY

*Critical Romanticism: Considerations on the Danish »Golden Age«,
Occasioned by a Doctoral Dissertation on N. L. Høyen*

The article takes up the question of where the Danish »Golden Age« should be located in the context of the history of ideas and how it should be chronologically delimited. Combining traditional approaches from the fields of Danish literary and historical research, it argues that a definite set of critico-romantic ideas dominated Danish culture and politics from 1799 to 1838. The Kantian Critique was combined with a loftier, overall view of nature and history, recognized through religion, science and art in the Platonic triad of the good, the true and the beautiful. It is a view that resembles those of Leopold von Ranke, the brothers Humboldt and the elder Goethe in Germany, but it is not copied from them. Its protagonists were a group of natural scientists and humanists, headed by the physicist, H. C. Ørsted, his brother A. S. Ørsted, who combined legal scholarship with pre-eminent political office, the philosopher, F. C. Sibbern, and the theologian, J. P. Mynster. These same critico-romantic ideas were also predominant in literature (the Oehlenschläger Circle) and public administration (Jonas Collin).

The article takes its cue from the late Kirsten Agerbæk's doctoral dissertation in the history of ideas on N. L. Høyen, who laid the foundations of the History of Art as an academic discipline in Denmark. From the 1820's until his death in 1870, he occupied a position of virtually unrivalled dominance over Danish art. Agerbæk is criticized for seeing the ideas of the »Golden Age« as something peculiarly Danish. Moreover, it is shown that Agerbæk is mistaken in assuming that Høyen stuck to his »Golden Age« conceits throughout his life. On the contrary, in some important respects he began to change his ideas in 1838, influenced by the emergent political opposition, the National Liberal party.

Translated by MICHAEL WOLFE

Den spanske borgerkrig

1936-1939

EN OVERSIGT OVER DEN NYERE FORSKNING

AF

KAY LUNDGREEN-NIELSEN

I 1986 var det 50 år siden, at et militært oprør den 18. juli 1936 førte til en treårig borgerkrig i Spanien, der hurtigt blev præget af udenlandsk indblanding, både militært og propagandamæssigt. Allerede i samtiden opstod vidt forskellige fortolkninger af årsager og forløb. Også historiografien har i høj grad været præget af emnets stærke appel til politiske sym- og antipatier.

I 1939 sejrede general Franco og den meget uensartede gruppe, der stod bag oprøret. Censuren i Francos Spanien satte længe snævre muligheder for historievidenskabens muligheder, selv om der også på dette punkt ses nye tendenser sidst i 1960erne og i 1970erne, også før Francos død i 1975. Det kan derfor ikke undre, at det meste af den seriøse historiske litteratur indtil 1970erne blev skrevet uden for Spanien. Især amerikanske, engelske og tyske forskere samt spaniere i exil har leveret de bedste bidrag. Denne forskning var dog hæmmet af, at de spanske arkiver var utilgængelige for andre end de mest tro Francofolk. I den sidste fase af Francoregimet kom der også interessante bøger i Spanien, og efter Francos død er denne udvikling fortsat meget stærkt. Enkelte forskere fik hurtigt adgang til ministerielle arkiver, og fra 1984 blev f.eks. adgangen til udenrigsministeriets arkiv gjort generel for akter, der var over 25 år gamle. I 1986 sås det da også, at en række spanske historikere kunne levere vægtige indlæg i oversigtsværker ved 50 årsdagen.

Emnets internationale karakter viser sig også tydeligt ved, at de fleste europæiske lande har bidraget med bøger eller artikler om aspekter af konflikten. Det, der skal forsøges her, er ikke en fuldstændig redegørelse for den nyere litteratur, men en omtale af de efter mit skøn centrale værker inden for de sidste 15-20 år. Den samlede litteratur er meget omfattende, hvilket klart fremgår af de specialbibliografier, der foreligger

på vidt forskellige sprog.¹ Jeg vil koncentrere mig om monografierne og blot henvise til nyere oversigtsværker. For det ville være en opgave for sig at sammenligne de generelle værker indbyrdes og sætte dem i forhold til monografierne.

På dansk findes der ikke meget, nemlig kun Erik Reske-Nielsen: Spanien. Republik og Francostyre. 1931-48, 1949; uændret genudgivelse, Gyldendal, 1980, og »Den Jyske Historiker« nr. 8: Revolution og Kontrarevolution i Spanien fra 1800 til 1976. Århus, Modtryk, 1976. For en kritisk omtale af det sidstnævnte værk henviser jeg til mit bidrag i »Historisk Tidsskrift«, 1979. Hæfte 2., s. 339-352.

Uden for Danmark vrirler det imidlertid med nyere oversigtsværker eller værker med artikler af specialister. Jeg kan henvise til et genoptryk af standardværket Hugh Thomas: The Spanish Civil War. Reprint with new preface by the author. Hamilton, London, 1986; A. Beevor: The Spanish Civil War. Peter Bedrick Books, New York, 1983; Raymond Carr: Civil War in Spain: A Spanish Tragedy. Weidenfeld, London, 1986, 2nd revised edition (tidligere med titlen: The Spanish Tragedy. The Civil War in perspective. Weidenfeld and Nicolson, 1977); Peter Wyden: The Passionate War. The Narrative History of the Spanish Civil War, 1936-1939. Simon & Schuster, New York, 1983, samt Paul Preston: The Spanish Civil War, 1936-1939. Weidenfeld, London, 1986 (med 160 illustrationer; bogen er viet til deltagerne i De Internationale Brigader).

Af samleværker kan nævnes temahæftet i »European Studies Review«, 1979, no 1; Paul Preston (ed.): Revolution and War in Spain 1931-1938. Methuen, London and New York, 1984; Martin Blinkhorn (ed.): Spain in Conflict, 1931-1939. Sage, London, 1986. Endvidere findes en række spanske samleværker, som Ramón Tamames (ed.): La Guerra Civil Española. Una Reflexión moral 50 años después. Planeta, Espeja de España, 1986, og Manuel Tuñón de Lara, Julia Aróstegui, Ángel Viñas, Gabriel Cardona, Josep M. Bricall: La Guerra Civil Española. 50 años después. Editorial Labor, Barcelona, 1985. En række af disse spanske specialister i nyere spansk historie skriver iøvrigt også flittigt for et større publikum i de kiosksolgte tidsskrifter som »Historia 16«, der i 1986 begyndte en serie med 24 hæfter alene om Den Spanske Borgerkrig og »Cambio 16«, der fra november 1985 havde en serie om Francotiden.

¹ Se f.eks.: Klaus-Jörg Ruhl: Der Spanische Bürgerkrieg. Band 1: Der politische Konflikt. Literaturbericht und Bibliographie. Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte. Band 22. München, 1982; U. Bardi: La guerra civile di Spagna: Saggio per una bibliografia italiana. Urbino, 1974; Michał Bron, Eugeniusz Kozłowski, Maciej Techniczek: Wojna Hiszpańska 1936-1939. Chronologia wydarzeń i Bibliografia. Warszawa, 1964 (med kortanæks, skemaer over hæropbygning og begivenhedskronologi).

Efter de mange år med censur er det tydeligt, at spanske læsere tørster efter mere viden om 1930'erne. Dette ses også ved oversættelser af Hugh Thomas' og Gabriel Jacksons ældre oversigtsværker.

Emnet har efterhånden antaget et sådant omfang, at det også har ført til frembringelsen af et særligt leksikon, James W. Cortada: *Historical Dictionary of the Spanish Civil War, 1936-1939*. Greenwood, Westport, 1983. Foredrag fra det første internationale kolloquium i Spanien i 1979 efter Francos død giver bidrag til den metodiske diskussion ved P. Broué, R. Fraser, P. Vilar: *Metodología histórica de la guerra y revolución españolas*. Barcelona, 1980. En oversigt over kilder, arkiver, bibliografier og film ses i Juan Garía Durán: *Guerra Civil Española: Fuentes, archivos, bibliografía y filmografía*. Prólogo de Gabriel Jackson. Crítica, Barcelona, 1985. Af nyere forskningsoversigter kan henvises til W. L. Bernecker: *Spanien im Krieg (1936-39)*. Forschungslage und Desiderate, i »Militärgeschichtliche Mitteilungen«, Freiburg im Breisgau, no 33, 1983, s. 118-162.

Jeg vil opdele gennemgangen af monografierne således, at jeg først vil se på udlandets indflydelse, dels i forbindelse med diskussionen om årsagerne til borgerkrigen, dels under selve borgerkrigen. Dernæst vil jeg se på de indre spanske årsager til borgerkrigen, og dens virkning på udviklingen i Spanien.

Den første litteratur, der kom efter 1945, var præget af den opfattelse, at udlandets betydning for borgerkrigens udbrud og forløb var meget stor. Holdninger fra den samtidige politiske stillingtagen gik tydeligvis over i den historiske litteratur, der i en del år savnede et godt kildegrundlag. Francoregimet så overalt kommunisters og Sovjets værk. Venstrefløjsfolk, fra liberale over socialister og kommunister til anarkister, overbetonede de tyske og italienske fascisternes indblanding.

I 1960'erne og 1970'erne kom derimod en række værker, der var baseret på stormagternes arkiver. Nedslående er det derimod, at Sovjets politik, herunder også dets forhold til det spanske kommunistparti, må studeres ud fra et meget utilfredsstillende kildegrundlag, idet sovjetiske arkiver her som i andre emner udmærker sig ved deres utilgængelighed. I de seneste år har spanske arkiver, f.eks. efter den spanske ambassadør i Moskva, givet interessante oplysninger om Stalins politik, og den italienske kommunistleder Palmiro Togliattis værker har ligeledes kastet noget lys over de spanske kommunisters virke.

Den Spanske Borgerkrig var ikke kun en krig mellem to ideologisk og socialt klart afgrænsede grupper, således som propagandaen gerne ville have det til at se ud. Begge parter rummede dybe, indre modsætninger, og det præger også den store erindringslitteratur. Undertiden får man det

indtryk, at krigen er fortsat i erindringerne, hvor man ikke kun polemiserer mod den fælles fjende, men også har sine opgør inden for hver lejr, Francos eller republikkens. Det ses f.eks. meget tydeligt i de helt forskellige versioner af de samme begivenheder hos kommunistiske eller anarkistiske forfattere.

Venstrefløjen i Spanien og i Europa dannede sig i samtiden hurtigt den opfattelse, at militæroprøret var et led i en international, fascistisk sammensværgelse mod demokratiet. Udbruddet af Den anden Verdenskrig gav denne forklaring et nyt element, nemlig at Den Spanske Borgerkrig var et første led i den bevidste fascistiske forberedelse til verdenskrigen. Denne konspirationsopfattelse er i de senere år blevet diskuteret indgående. Især er der foregået en intens udforskning af Tysklands politik. Denne forskning har været begunstiget af den lette adgang til tysk materiale og har været velbegrundet ud fra Tysklands skyld i udbruddet af Den anden Verdenskrig. Her som på andre punkter i studier over Hitlers udenrigspolitik volder Hitler-statens opbygning og uklare kompetencesystem visse tolkningsproblemer. Det er f.eks. karakteristisk, at det afgørende møde, hvor Hitler traf beslutningen om at gribe ind i Spanien, er meget slet belyst, nemlig kun ved senere beretninger.

Den meget produktive spanske økonom og historiker, Ángel Viñas, der fra 1982 under socialistregeringen virker som rådgiver i det spanske udenrigsministerium, har i en række bøger og artikler gjort meget for at gennemtrænge det vildnis af påstande, der flourer i historieskrivningen om dette emne. I sin bog *La Alemania nazi y el 18 de Julio. Antecedentes de la intervención alemana en la guerra civil española*. Alianza Editorial, Madrid, 1974 (samt forkortet udgave 1977) gennemgår han, i en næsten Erslevsk form og med stor detaljerighed, med megen polemik og lange citater problemet om den eventuelle konspiration mellem tyskerne, italienerne og de spanske oprørere. På basis af omfattende studier i tysk arkivmateriale argumenterer han overbevisende, omend noget omstændigt, for, at nok var der fra Weimarrepublikkens tid visse tysk-spanske kontakter, der ses genoplivet efter juli 1936, men der findes ingen beviser for et nøje samarbejde mellem de spanske oprørere og den tyske ledelse før juli 1936, tværtimod. Punkt for punkt tilbageviser han tidligere, slet funderede opfattelser herom. Tyskerne viste foråret 1936 meget lidt interesse for de indre forhold i Spanien, og alle implicerede tyske myndigheder blev overrasket over opstanden. De tyske indberetninger handlede om de spanske fascistes manglende betydning. Spansk jernmalm udgjorde kun en ringe del af det tyske forbrug i 1935, og iøvrigt var der i 1936 ingen tegn på, at den spanske republiks eksport af jernmalm til Tyskland var truet. Viñas ser i Hitlers beslutning, der blev truffet efter en

Wagner operaaften i Bayreuth natten mellem 25. og 26. juli 1936 først og fremmest et udtryk for en ideologisk og strategisk interesse. De økonomiske og militærtekniske motiver kom senere. Hitler ville undgå en rød omringning ved et samarbejde mellem folkefrontsregeringerne i Spanien og Frankrig, hvoraf den sidstnævnte magt var i alliance med Sovjet. Hitler hjalp de spanske oprørere, hvis kup var slået fejl, således at Frankrig ikke skulle være for sikker ved sin sydgrænse. Det var Bismarcks tanke fra 1870 om en tyskfødt monark på den spanske trone i en ny variant, nu med en antibolsjevistisk ideologisk fernis.

Næsten samtidig udkom Hans-Henning Abendroth: *Hitler in der spanischen Arena. Die Deutsch-spanischen Beziehungen im Spannungsfeld der europäischen Interessenpolitik vom Ausbruch des Bürgerkrieges bis zum Ausbruch des Weltkrieges 1936*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1973. Senere udgav Abendroth en interessant, men metodisk problematisk kilde: *Mittelsmann zwischen Franco und Hitler*. Johannes Bernhardt erinnert 1936. Willy Schleunung, Marktheidenfeld, 1978. Bernhardt, der juli 1936 var en af Francos udsendinge til Hitler for at anmode om hjælp og som senere spillede en rolle i den tyske økonomiske politik i Spanien, fik Abendroth i 1976 til at nedskrive sine erindringer. Abendroth baserede yderligere sin fremstilling på Bernhardts hustrus dagbog og breve.

Abendroths bog fra 1973 handler, på trods af titlen, i høj grad også om den engelske politik. Han beskæftiger sig kort med den tyske beslutning om indgriben, men hovedparten af bogen er ellers en detaljeret skildring af den tyske politik over for Spanien under krigen. Abendroth er enig med Viñas i – de har ikke kendt hinandens værker – at det var politiske og strategiske motiver, der lå bag beslutningen. Han betoner dog noget mere den ideologiske sammenhæng, idet han, ikke særligt overbevisende, bringer det i sammenhæng med Hitlers plan om et felttog mod øst, hvortil Hitler ville have ryggen fri. Værdien i Abendroths skildring af den tyske politik ligger snarere i den detaljerede skildring af forholdene under krigen. Han betoner her den forvirring, der rådede ved den praktiske udførelse af Spanienpolitikken mellem en række parti- og statsorganer, der var involveret i den. De tyske forsøg på at presse økonomiske indrømmelser ud af en meget vrangvillig Franco skildres nøje. Striden mellem udenrigsministeriet (ambassadør E. von Stohrer) og partiet (Johannes Bernhardt) belyses skarpt. I modsætning til det tidligere vesttyske standardværk ved Manfred Merkes² mener Abendroth, at

² Manfred Merkes: *Die deutsche Politik im spanischen Bürgerkrieg, 1936-39*. L. Röhrscheid Verlag, Bonn, 2. udg. 1969 (1. udg. 1961).

Hitler traf sin beslutning ud fra en pessimistisk opfattelse af, at krigen i Spanien kunne blive langvarig og vanskelig. Ud fra tyske indberetninger fra Spanien før 25. juli 1936 skulle Hitler have været klar over, at Francos udsigter til at vinde ikke var store. Dette vanskelige spørgsmål kan dog næppe fuldt ud løses på grundlag af de kilder, som Abendroth har fremdraget.

Blandt mange interessante enkeltepisoder kan nævnes skildringen af ambassadør Faupels storhed og fald 1936-37. Hans virke var et mislykket forsøg på at blande sig i Francolejrens indre forhold til fordel for det spanske fascistparti (Falangen). Franco afviste dette, og i 1938 noterede tyske nazister sig med bekymring, at monarkisters og klerikales, dvs. de reaktionæres, indflydelse var i hastig vækst i Francolejren. Abendroth viser således klart, at Hitler ikke efter Faupel-affæren søgte at fremme nazismen i Spanien, men at hovedsigtet var at afværge, at der blev et »rødt« Spanien. Han giver mange eksempler på, hvordan Franco og hans forhandlere brugte forhalingstaktik over for tyskernes krav om hurtige og kontante økonomiske fordele (minerettigheder) som betaling for våbenhjælpen. Münchenkrisen var det afgørende vendepunkt, for selv om Franco til Hitlers irritation erklærede sin vilje til neutralitet midt under krisen, så indledte han bagefter et nøje samarbejde med Tyskland, fordi Englands og Frankrigs svaghed nu var åbenbar.

Manfred Merkes' værk er som Abendroths præget af en kildenær, omhyggeligt afvejende fremstillingsform, der ikke skjuler, hvor det tyske arkivmateriale ikke kan bære håndfaste konklusioner. Hos begge ses de tyske myndigheders skarpe kritik af Francos overforsigtige krigsførelse. Merkes betoner det tyske krigsministeriums bekymring over engagementet i Spanien, der kunne svække den tyske krigsberedthed, og han finder ikke, at de indvundne våbentekniske erfaringer var særligt værdifulde. Merkes redegør nøje for størrelsen af den tyske hjælp både i mandskab og krigsmateriel. Efter december 1936 overlod tyskerne til italienerne at yde de største bidrag, og mandskabsmæssigt var den tyske indsats begrænset. Både Merkes og Abendroth forholder sig kritiske til Johannes Bernhards fantasifulde planer og egenmægtige virke i Spanien.

En helt anden metode end i alle disse værker ses i det østtyske bidrag fra Marion Einhorn: *Die ökonomischen Hintergründe der faschistischen deutschen Intervention in Spanien, 1936-39*. Akademie Verlag, Berlin, 1962 (en omarbejdet disputats) og også i hendes senere værk.³ I den

³ Marion Einhorn: *Wer half Franco? Spanien in der Politik Grossbritanniens und der USA 1939-1953*. Akademie-Verlag, Berlin, 1983.

første bog, der måtte skrives uden adgang til arkiverne i Vesttyskland, fremsætter hun nogle voldsomme påstande om de tyske kapitalinteressers langsigtede planer om Spanien, som så også Hitler, i sin egenskab af agent for monopolkapitalen, udfører fra 1936, men som stammer fra begyndelsen af det 20. århundrede. Grundlaget for denne tankegang, nemlig antagelsen om det nære forhold mellem Hitlerregimet og den tyske storindustri er meget omstridt i forskningen.⁴ I M. Einhorn's fremstilling er der et klart svælg mellem de bastante påstande ud fra et primitivt struktursyn og de faktiske beviser for rigtigheden af påstandene. For så vidt angår de spansk-tyske relationer i 1920'erne nævner Einhorn mange af de forhold, som Viñas i sin langt senere bog kommer ind på, men de drager hver sine konklusioner. Einhorn underbetoner den faktiske uenighed i den tyske ledelse i nazitiden, idet hun kalder meningsnuancerne for taktiske.

Den generelle forklaring om, at den tyske indgriben skyldtes økonomiske hensyn, deles af flere, og det er der gode grunde til. Det viste sig jo senere, at tyskerne benyttede interventionen til at få økonomiske fordele og vigtige råstoffer til oprustningen, der med 4-årsplanen fra august 1936 skulle intensiveres. Den vesttyske historiker Wolfgang Schieder forsøger sig med en midterposition i de verserende tolkninger. Ligesom senere Viñas betoner han, at det er frugtbart at antage, at de tyske motiver skiftede under borgerkrigen, dvs. at økonomiske og våbentekniske motiver, der måske ikke forelå ved krigens start, senere blev vigtige. Prestigehensyn kom også til, alt efter som krigen trak i langdrag. Schieder finder ikke, at tyskerne har noget ansvar for det spanske militæroprør. Han giver H. Göring en fremtrædende plads i den tyske Spanienpolitik. Göring skulle være drivende i interventionen, fordi han via den kunne sikre råstoffer til den 4-årsplan, som han snart blev sat til at lede opbygningen af. Det kan dog i høj grad diskuteres, også ud fra modsætninger i Schieders egen tekst, om Göring handlede særligt uafhængigt af Hitlers angivne retningslinjer.⁵

En enkelt begivenhed under den tyske intervention tiltrak sig allerede i samtiden stor medieopmærksomhed og har siden fremkaldt en stor, ofte

⁴ Det vægtigste indlæg mod teser à la Einhorn's er Henry Ashby Turner: *German Big Business and the Rise of Hitler*. Oxford University Press, 1985. Se også J. R. Gillingham: *Industry and Politics in the Third Reich*. Ruhr Coal, Hitler and Europe. Methuen, London, 1985.

⁵ Wolfgang Schieder, Christof Dipper (Hrg.): *Der Spanische Bürgerkrieg in der internationalen Politik (1936-1939)*. Nymphenburger Verlagshandlung, München, 1976, s. 162-190, samt W. Schieders indledning, s. 7-49.

meget polemisk litteratur. Det er ødelæggelsen af den baskiske by Guernica ved luftbombardement 26. april 1937. Den tyske luftenhed, Legion Condor, udførte hovedparten heraf og dens virke under krigen har fået en monografi, der nøgternt, men ikke særligt diskuterende fremstiller dens aktiviteter.⁶ Af litteraturen om Guernica skal fremhæves tre bidrag. Klaus A. Maier: Guernica, 26. april 1937. Die deutsche Intervention in Spanien und der »Fall Guernica«. Verlag Rombach, Freiburg, 1975, gennemgår historieskrivningens antagelser om årsager og forløb og tager selv stilling hertil. Næsten halvdelen af bogen er et kildetillæg, bl.a. med uddrag af oberstløjtnant v. Richthofens dagbog. Han var ledende officer i Legion Condor. Maier har studeret en række af de tyske arkiver, men beklager, at en del af akterne efter Legion Condor blev ødelagt ved allierede luftangreb i 1945. Han fik ikke adgang til de spanske arkiver, men bruger spanske historikers henvisninger hertil, idet kopier af nogle akter fra Legion Condor findes dér. Maier påviser klart, at det, modsat Francos påstande om anarkisters ildspåsættelse, var tyske og italienske fly, der bombede Guernica. Han opregner imidlertid også de mange usikre forhold, der stadig gør sig gældende. Han ser, at der var militære mål i området (en bro, en rustningsfabrik i en forstad, en vigtig flugtvej for den republikanske hær i retræte), men fremhæver det sære i, at netop disse mål ikke blev ramt. Uklart er det også, om bombardementet fandt sted efter Francos ordre eller efter ren tysk befaling? Selv antager Maier, at kontakten mellem den tyske daglige ledelse i Spanien og det spanske hovedkvarter var så tæt, at Franco må have kendt de tyske hensigter.

Denne sidste tanke er den røde tråd i en artikel af Á. Viñas.⁷ Han er ikke i tvivl om Francos medviden og andel i ansvaret for bombardementet, for det passede fint ind i general Molas bevidste ødelæggelsesstrategi under kampene i det nordlige Spanien, og det nøje tysk-spanske samarbejde dér i ugerne før 26. april 1937. Viñas er mere kritisk over for von Richthofens dagbog end Maier, for han finder, at den lader meget uomtalt. Han er enig med H. Southworth, hvis værk straks skal omtales, i, at de tyske myndigheder i Berlin ikke vidste noget om sagen, og at de anså den internationale blæst om begivenheden for højst uvelkommen. De tyske officerer i Spanien søgte endog at vildlede Berlin og at tilsløre aktionen. Viñas' klare standpunkter hviler dog primært på indirekte

⁶ Raymond L. Proctor: Hitler's Luftwaffe in the Spanish Civil War. Contributions in Military History. Westport, 1983.

⁷ Ángel Viñas: Guerra, Dinero, Dictadura. Ayuda fascista y autarquía en la España de Franco. Crítica, Barcelona, 1984. Bogen rummer en samling af hans artikler, her fra 1978 og 1979, s. 98-140: La Responsabilidad de la Destrucción de Guernica.

slutninger, og han er selv opmærksom på kildeproblemerne. Han kender ikke Legion Condors interne kommunikationer og heller ikke dem mellem general Mola og Francos hovedkvarter i Salamanca. Maier taler ikke om en bevidst terrorhensigt mod civilbefolkningen, således som det ligger i hele Viñas' fremstillingsmåde.

Guernica er imidlertid også kendt af andre grunde, nemlig fordi datidens medier, dvs. pressen, i den grad satte bombardementet i centrum af debatten for og imod parterne i Spanien. Picassos maleri har siden bidraget til at holde begivenheden levende i brede kredse. En overordentlig detaljeret undersøgelse af pressens og myndighedernes behandling af sagen foreligger i det uovertrufne studie ved Herbert R. Southworth: *Guernica! Guernica! A Study of Journalism, Diplomacy, Propaganda, and History*. University of California Press, 1977. Med lange citater fra samtidens aviser og udførlig omtale af de mange versioner om begivenheden, også i den senere historieskrivning, giver Southworth et afslørende indblik i den datidige medieverdens funktionsmåde. Hverken journalister, redaktører, politikere eller telegrambureauledere skånes. Særlig ondskabsfuldt er opgøret med Francotidens historieskrivning med dens vedholdende, men usammenhængende bortforklaringer af de faktiske sammenhænge. Det franske telegrambureau, Havas' mediemanipulation blotlægges uden nåde. Southworth konstaterer, at den engelske og amerikanske konservative presse dækkede Guernica-sagen korrekt, medens debatten i Frankrig mest foregik ud fra den engelske, men i Havas' forvanskede resumeer. Han har haft adgang både til det engelske udenrigsministeriums akter og til et arkiv efter Havas-bureauet. Det bemærkes, at Southworth selv har journalisterfaring, og at hans prorepublikanske syn aldrig er vaklende. Selv Southworth vedgår dog, at han endnu ikke kender den fulde sandhed om hensigten med angrebet, selv om han hælder til den antagelse, at det var et bevidst terrorangreb for at svække moralen, og ikke en fejltagelse på grund af dårligt vejr.

Forskningen kastede sig først over studier af den tyske intervention, der var afgørende for, at Franco overhovedet kunne fortsætte kampen, idet hans elitetropper fra spansk Marokko ikke kunne være kommet til Spanien uden hjælp fra tyske fly. Fra 1975 er der imidlertid også kommet en række studier om den italienske indgriben. Dette har vist sig meget vigtigt, da den italienske indsats på mange måder var større og mere aktiv end den tyske. Samtidens aviser var iøvrigt også mere urolige over Italiens end over Tysklands politik. Bedre adgang til relevante italienske arkiver har givet sat gang i denne forskning og er i hvert fald basis for den. En forskningsoversigt, der iøvrigt er kritisk over for de værker, der

skal omtales her, ses ved Marco Palla: *L'Impérialisme Fasciste*, i »Revue d'Histoire de la 2ième Guerre Mondiale«, 1985, Juli, no 139, s. 25-46.⁸

Den første monografi kom ved amerikaneren John F. Coverdale: *Italian Intervention in the Spanish Civil War*. Princeton University Press, 1975.⁹ Holdbarheden i Coverdales hovedopfattelse bestyrkes af senere italiensk forskning.¹⁰ Coverdale ser Mussolinis udenrigspolitik i lyset af traditionel italiensk udenrigspolitik og går i sin skildring af de spansk-italienske relationer tilbage til 1922. Han finder både kontinuitet og brud i Mussolinis udenrigspolitik. I indhold ser han mest kontinuitet, idet Mussolini primært handlede ud fra et magtpolitisk motiveret forhold: det gjaldt om at hævde sig i Middelhavet og i denne sammenhæng kunne Spanien bruges til at holde fransk indflydelse nede. Det antifranske sigte i Mussolinis Spanienpolitik fra 1920'erne og frem, betones stærkt af Coverdale. Et brud ser han mest i de anvendte metoder. I den anden hoveddiskussion om karakteren af italiensk udenrigspolitik tager Coverdale stilling for, at der fandtes en »plan« bag Mussolinis handlinger, om end de vage visioner rummede store muligheder for smidighed. Han mener ikke, at udenrigspolitikken var dirigeret af indenrigspolitiske hensyn, men giver en række eksempler på det modsatte. Generelt fremhæver han, at politiske og strategiske overvejelser dominerede over de ideologiske og især over økonomiske hensyn.

Ved en omhyggelig undersøgelse af kontakterne mellem de italienske myndigheder og de kommende spanske oprørere før juli 1936 kan Coverdale ganske afvise opfattelsen af en sammensværgelse. Det ses tydeligt, at italienerne 18. juli 1936 var overraskede over kuppet, hvorfor den første reaktion på henvendelser fra de spanske oprørere også blev en afvisning – ligesom det tyske udenrigsministeriums. Såvel ved analysen af denne første, afgørende beslutning som af en række af de senere under borgerkrigen ses tydelige mangler i det italienske kildemateriale, når det gælder om at belyse inderkredsens motiver. Det skyldes bl.a., at de

⁸ På dansk ses en forskningsoversigt i Thorsten Borring Olesen, Nils Arne Sørensen og Uffe Østergård: *Fascismen i Italien. Brud og kontinuitet i Italiens historie efter 1800*. »Den Jyske Historiker«, nr. 27-28. Århus, 1983. Selve bogen beskæftiger sig kun kort med den italienske indgriben i Den Spanske Borgerkrig, se s. 255-257.

⁹ Italiensk udgave, oversættelse ved Livia de Felice, hustru til den berømte Mussoliniforsker Renzo de Felice, der har skrevet forordet i John Coverdale: *I Fascisti Italiani alli Guerra da Spagna*. Editori Laterza. Roma-Bari, 1977. For specialister kan denne udgave anbefales, da Coverdale efter den amerikanske udgave fik adgang til mere italiensk materiale, men hovedsynet er det samme. De militære italienske arkiver har han dog stadig ikke adgang til. Og spanske arkiver er kun brugt i ringe omfang.

¹⁰ Se Renzo de Felices Mussolinistudier, samt f.eks. Rosaria Quartararo: *Roma tra Londra e Berlino. La politica estera fascista dal 1930 al 1940*. Bonacci Editore Roma, 1980. Se her s. 737, note 132.

vigtigste beslutninger blev taget meget hurtigt, og at ordrerne blev givet mundtligt og uformelt. Coverdale ser hovedmotivet til italiensk indgriben i en afværgeaktion mod øget fransk magtposition i Middelhavet via for stærke folkefrontregeringer. Det typiske for den italienske indsats var Mussolinis vedholdende og usvækkede kampvilje, og her tillægger forfatteren Mussolinis prestigebehov stor betydning. Derimod finder han ikke ønsket om at udbrede fascismen til Spanien central for den italienske politik. Kun i en kort fase sås forsøg på indblanding i Francogruppens interne forhold. Coverdale finder ikke tegn på italienske ønsker om økonomiske eller territoriale fordele på spansk bekostning. Den italienske besættelse under krigen af Balearerne (Mallorca) fik da heller ingen varige følger, og økonomisk fik Mussolini intet udbytte af krigen. Italienerne kendte, ligesom tyskerne, udmærket det spanske fascistpartis svaghed.

Senere detaljundersøgelser har underbygget Coverdales hovedsyn, men ført til flere nuanceringer. En artikel ved Massimo Mazzetti¹¹ dokumenterer udførligt den italienske skepsis over for spanske oprøreres kontaktforsøg før juli 1936. Det samme fremgår af en veldokumenteret artikel af Ismael Saz-Campos, der er en omformet licentiatafhandling. I modsætning til Coverdale anfører han, at italienerne blev holdt underrettet om oprørsforberedelserne, men at de konstant afviste at støtte dem. Han finder dette forståeligt, for Mussolini var bange for de internationale reaktioner; han havde et godt forhold til den siddende spanske regering foråret 1936, og den spansk-italienske samhandel var i vækst i dette tidsrum. Endvidere fandt Mussolini ikke, at et oprør havde større udsigt til succes. På grundlag af nyt materiale kan Isamel Saz argumentere for, at den italienske beslutning ikke blev taget 25. juli, dvs. samtidig med den tyske, men først den 28. juli 1936.¹²

I samarbejde med Javier Tusell udgav Isamel Saz telegrammer fra den italienske militærmission i Spanien mellem 15. december 1936 og 31. marts 1937, og forsynede denne italienske tekststudgave med en indledning på spansk, der betoner omfanget af den italienske hjælp. Telegrammerne viser mest om italienernes overvejelser, men rummer dog også referater af samtaler med Franco og andre ledende spaniere. De hyppige gnidninger mellem Franco og italienerne ses klart heraf. En række detaljer belyses nu

¹¹ Massimo Mazzetti: I Contatti del governo italiano con i cospiratori militari spagnoli prima del Juglio 1936, i »Storia Contemporanea«, Ottobre 1979, numere 4-5, s. 1181-1194, med offentliggørelse af italienske dokumenter fra 1934 og 1936.

¹² Ismael Saz-Campos: De la conspiración a la intervención. Mussolini y el alzamiento Nacional, i »Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma«, 15. Roma, 1981, s. 321-358.

bedre. Således Francos store ansvar for det italienske nederlag ved Guedalajara marts 1937. Telegrammerne viser også, at Franco slet ikke havde bedt om italienske *soldater*, der begyndte at ankomme fra december 1936; at de italienske »frivillige« ikke var frivillige; og at hverken officerer eller menige egentlig vidste, at de skulle til Spanien.¹³

Den italienske presses reaktioner på interventionen ses i en artikel af Alberto Aquarone. I de første uger var den nølende og ret objektiv, men i løbet af august 1936 begyndte en klar stillingtagen for Franco. Vatikanets presse startede straks med korstogstenen og slog på faren for kommunisme. Snart blev svulst og overdrivelser, især om Sovjets og kommunisternes rolle, dagligkost i fascistpressen, f.eks. i Luigi Barzini's artikler. Fascistpressens skildring af de indre forhold i Francos Spanien rummede dog også nuancer, idet venstrefascisterne brugte reportagerne til et forsøg på at presse Mussolini til reformer i Italien, dvs. en tilsløret kritik af Mussoliniregimets voksende forstening.¹⁴

Den Spanske Borgerkrig omtales naturligvis i det bind af den store og omdiskuterede Mussolini biografi, der dækker denne periode, ved Renzo de Felice: *Mussolini il duce. Lo Stato totalitario 1936-1940*. Einaudi, Torino, 1981. De Felice forlader sig i hovedsagen på Coverdales skildring, men giver især nye og interessante indblik i de italienske overvejelser om forholdet til England ud fra Spaniensagen. Af vigtige nye kilder bruger han især arkivet efter den italienske ambassadør i London Dino Grandi samt arkivet efter den ansvarlige officer i Spanien, general Emilio Faldella. Mussolini fremtræder i denne fase som en usikker statsleder, der i voksende grad mistede sansen for realiteterne og som lod sig lede af sit temperament og prestigesyge. Udenrigsministeren og svigersønnen Ciano var ingen bremse på Mussolini, men forværrede tværtimod de uheldige træk hos denne ved selv at gå ind for en eventyragtig udenrigspolitik. Er Ciano skurken i denne fremstilling, så bliver Grandi en slags helt ved sine forsøg på at få en italiensk-engelsk forståelse, omend hans metoder må siges at have været ret usædvanlige, herunder opdigtning af ikke-eksisterende budskaber mellem Mussolini og Neville Chamberlain for at berolige dem begge! De italienske ledere forsøgte således ikke kun at bluffe omverdenen, men også hinanden. Bogen rummer lange citater fra Grandis dagbog og samtidige breve. Med et citat fra general Faldella

¹³ Ismael Saz y Javier Tusell: *Fascistas en España. La intervención italiana en la Guerra Civil a través de los telegramas de la «Missione Militare Italiana in Spagna» 15 Diciembre 1936 – 31 Marzo 1937*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, 1981.

¹⁴ W. Schieder, Christof Dipper, op.cit., 1976, s. 191-221, Alberto Aquarone: *Der spanische Bürgerkrieg und die öffentliche Meinung in Italien*.

kalder de Felice sit afsnit om Italien og Den Spanske Borgerkrig for »Den fascistiske politik i det spanske kviksand«. Han har en tendens til at skildre det italienske engagement, som noget skæbnebestemt, som Italien ikke kunne komme ud af, da man en gang havde engageret sig. I betragtning af de mange engelske tilbud om en ordening virker dette ikke overbevisende. Det italienske materiale bekræfter iøvrigt Merkes' og Gerhard L. Weinbergs synspunkt, at tyskerne fra december 1936 blev mere tilbageholdende og overlod den forøgede indsats til Italien.¹⁵

Kritikken fandt det i sin tid at være en mangel hos Coverdale, at han ikke omtalte Vatikanets holdning til Den Spanske Borgerkrig. Dette savn i forskningen er for længst blevet afhjulpet. Vatikanets arkiver er ikke tilgængelige efter 1903, men dets holdning kan belyses via spanske kirkelige arkiver, således som det ses hos Antonio Marquina Barrio: *La Diplomacia Vaticana y la España de Franco (1936-1945)*. Consejo Superior de Investigaciones Científica, Madrid, 1983. På basis af omfattende arkivstudier i de spanske, franske og engelske udenrigsministerier samt i gejstlige arkiver, især efter kardinal Gomá, der var pavens talsmand i Spanien, giver han et klart billede af Vatikanets holdning. Halvdelen af bogen er et tillæg med dokumenter fra disse arkiver. Det vrimler med spanske samtalerreferater efter møder med statssekretær Pacelli, den senere pave Pius XII, samt med paven selv. Det fremgår tydeligt, at nok var Vatikanet klart imod den sociale revolution i Spanien, der fandt sted efter Francos oprør, og som Vatikanet mente førte til kommunisme, men det gennemgående tema i de mange samtaler med repræsentanter for Franco eller for den spanske kirke var Vatikanets dybe bekymring over udsigten til, at den tyske hjælp til Franco skulle føre til et nazistisk styre i Spanien. Gang på gang advarede både Pacelli og Pius XI imod en sådan udvikling, idet de anså den ukristne nazisme for at være en dødelig fare for det katolske Spanien, som Vatikanet ønskede sig. Marquina beskriver også udførligt, hvorfor Vatikanet nølede så længe med at anerkende Franco på grund af den gamle konflikt om statens og kirkens rettigheder ved bispeudnævnelser. Der var også strid om Francos behandling af de baskiske, katolske præster. Det vakte misstemning i Vatikanet, at pavens kritik af nazismen (»Mit Brennender Sorge«) i marts 1937 ikke blev omtalt i Francopressen. Til gengæld vakte det misstemning hos Franco, at Vatikanet blev en slags central for allehånde mæglingsbestræbelser for at få afsluttet krigen, og at Vatikanet opret-

¹⁵ Gerhard L. Weinberg: *The Foreign Policy of Hitler's Germany. Diplomatic Revolution in Europe, 1933-36*. Chicago, 1970; og fortsættelsen, *The Foreign Policy of Hitler's Germany. Starting World War II, 1937-39*. Chicago University Press, 1980.

holdt kontakten med republikkens repræsentanter. Endnu et bidrag foreligger ved Peter C. Kent, der sært nok ikke henviser til Marquinas banebrydende arbejde, men som bruger engelske og italienske kilder.¹⁶ Hans artikel bestyrker Marquinas hovedtese og viser Vatikanets nølen over for Franco. Vatikanet søgte 1936-37 en tilnærmelse til demokratierne imod Tysklands og Italiens magttilvækst.

Historikerne har således i mange år beskæftiget sig intenst med Tysklands og Italiens indgriben i krigen. Udforskningen af de øvrige stormagters forhold har også gjort fremskridt, men har desværre når det gælder Frankrig og Sovjet været stærkt hæmmet af manglende adgang til relevante arkiver. Derimod foreligger grundige og veldokumenterede undersøgelser om Englands og USAs politik. Jeg vil ikke omtale bidragene om de mindre stater, men blot henviser til nyere værker om Portugal og Mexico, der hjalp henholdsvis Franco og republikken.¹⁷

Der findes endnu ikke nogen dækkende eller tilfredsstillende monografi om Frankrigs forhold til Den Spanske Borgerkrig. Det er meget beklageligt, da Frankrig med sin geografiske nærhed og sit ideologiske fællesskab med den spanske republiks regering spillede en meget central rolle. Diskussionen om den franske politik har taget to hovedretninger. Den har, især i artikelform, beskæftiget sig med ét delemne, nemlig oprindelsen til den franske beslutning i august 1936 om at indlede en ikke-interventionspolitik. Endvidere er der foretaget en række dybtgående studier over den franske opinions holdning til begivenhederne i Spanien. Derimod savnes undersøgelser om de franske regerings politik under hele borgerkrigen. Forklaringen skal givet findes i det forhold, at de franske ministerielle arkiver kun i meget ringe omfang har været tilgængelige for forskningen før 1970'erne, samt at det franske arkivvæsen ikke er berømt for sin imødekommenhed. Omfattende ødelæggelser af udenrigsministeriets arkivalia under Anden Verdenskrig skaber også store huller, og forretningsgangen i det franske udenrigsministerium (Quai d'Orsay) var endnu i denne periode forældet og usystematisk, så den kun i ringe grad tillader indblik i de daglige overvejelser.¹⁸ Erindringer med polemisk sigte og ofte modsat tendens ses derfor stadig hyppigt at være

¹⁶ Peter C. Kent: *The Vatican and the Spanish Civil War*, i »European History Quarterly«, Vol. 16, 1986, no 4, s. 441-461.

¹⁷ Yva Delgado: *Portugal e a guerra civil de Espanha*. Publicações Europa-America. Lisboa, 1980; samt T. G. Powel: *Mexico and the Spanish Civil War*. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1981.

¹⁸ Maurice Vaisse: *L'Adaption du Quai d'Orsay aux nouvelles conditions diplomatiques, 1919-39*, i »Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine«, Janvier-Mars 1985, s. 145-162.

historikernes hovedkilde. Tit bruges derfor udsagn fra de bugnende engelske udenrigsministerielle arkiver om den franske politik, og det er ingen fordel for de franske synspunkter. Iøvrigt er det selvfølgelig metodisk betænkeligt.¹⁹

En række artikler og dele af bøger om andre emner har i detaljer diskuteret, hvorfor folkefrontregeringen under Léon Blum i juli og august 1936 først viste villighed til at imødekomme den spanske, lovlige regerings normale anmodning om køb af våben, men så kort efter slog om, og officielt var den stat, der foreslog en ikke-interventionspolitik, der formelt blev fulgt krigen igennem. Debatten og argumenterne går tilbage til samtidens politiske diskussion, hvor venstrefløjen i Europa skarpt kritiserede Blum for at have svigtet. Der opstod derfor den forestilling, at Blum veg for et pres fra den konservative engelske regering. På grundlag af den debat, der foreligger nu, forekommer det mest rimeligt at antage, at Blum skiftede holdning ikke på grund af et direkte engelsk pres, men dog med fuld viden om, at England med uvilje ville se på fransk våbenhjælp til den spanske republikanske regering. Udslaggivende var dog nok, at det franske højre næppe ville have tolereret fransk partitagen til opgøret i Spanien. Frygten for en borgerkrig eller i bedste fald for dyb politisk splittelse bevægede givet Blum til det skridt, der bedst kunne accepteres af alle parter, nemlig ikke at gøre noget.²⁰

Ideologiske, militære, politiske og økonomiske fællesinteresser med det republikanske Spanien skulle ellers alle føre til en fransk interesse i at afværge en sejr for de militære oprørere. Gåderne i fransk udenrigspolitik øges, hvis Adamthwaite har ret i sin hovedtese, nemlig at Frankrig fra 1936 forsømte sine gamle allierede i Østeuropa, der kunne presse Tyskland østfra, og fra da af anså sydfronten (Italien, Middelhavet) for vigtigere. En monografi om udenrigsminister Yvon Delbos (juni 1936-marts 1938), John E. Dreifort: *Yvon Delbos at the Quai d'Orsay. French Foreign Policy during the Popular Front 1936-38*. The University Press of

¹⁹ Se f.eks. den udførlige omtale af de franske kildeforhold for fransk udenrigspolitik i 1930'erne i Anthony Adamthwaite: *France and the Coming of the Second World War 1936-39*. Frank Cass, London, 1977, især s. 397 ff.

²⁰ Ud fra studier i det engelske udenrigsministerium argumenterer David Carlton for, at der slet ikke forelå noget engelsk pres, dvs. at hele ansvaret må lægges hos Blum. Hans tolkning er dog noget ensidig og ikke overbevisende, se: Eden, *Blum and the Origins of Non-Intervention*, i »*Journal of Contemporary History*«, 1971, samt genoptrykt i W. Schieder & C. Dipper, 1976, s. 290-320. Et andet syn ses hos Abendroth, op. cit., hos Jill Edwards (se senere), og Geoffrey Warner: *France and Non-Intervention in Spain, July-August 1936*, i W. Schieder & C. Dipper, 1976, s. 306-26. Se også René Girault: *Les Relations Internationales et l'Exercice du Pouvoir pendant le front Populaire, Juin 1936 - Juin 1937*, »*Cahiers Léon Blum*«, 1977, s. 20-46.

Kansas, 1973, giver den forklaring, at Delbos generelt nøje passede på, at fransk udenrigspolitik blev ført i nært samarbejde med England. Denne store fejlelighed sås også i Spanienkonflikten. Delbos bremsede således de ministre i Blums regering, der i praksis ville lade hånt om ikke-interventionspolitikken og se igennem fingre med franske våbenforsendelser over Pyrenæerne.

På grund af arkivsituationen har forskerne kastet sig over studier af den franske offentlige mening og Spanien, både lige før og især under borgerkrigen.²¹ En gennemgribende undersøgelse over den franske opinion således som den afspejles i aviser, brochurer og bøger ses hos amerikaneren D. W. Pike: *Les français et la guerre d'Espagne*, 1936-39. Paris, 1975, der er en udvidelse af hans engelske bog fra 1968. På et omfattende materiale påviser han, at nok var der en polarisering mellem højre og venstre, men der sås også nuanceringer. Det hele var ikke bare fortællelser og fordrejninger. Han påviser f.eks., hvordan visse katolske aviser enten fra starten eller efter Guernica eller efter katolikken G. Bernanos' skildringer i 1938 af Francos undertrykkelse på Mallorca skifter holdning og er kritiske over for Francos misbrug af sloganet om et helligt korstog. Dele af den franske højrepressen var også til tider urolige ved udsigten til virkningen af en Francosejr på det fransk-tyske forhold. Pike har mange iagttagelser over den franske presses måde at fungere på. Han bruger også præfektindberetninger til at belyse regeringens forhold til de illegale våbenforsendelser til den spanske republik. Desværre er hans fremstilling noget rodet og usystematisk, og han forsøger sjældent at sammenligne avisernes holdninger, udtrykt i lederne, med de faktiske forhold i Spanien.

Dette metodiske problem er den spanske historiker, José María Borrás Llop, sig derimod tydeligt bevidst i *Francia ante la Guerra Civil Española: Burguesía, interés nacional e interés de clase*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1981. Værket er oprindeligt en doktordisputats, og dens emne er meget snævrere end titlen lader formode, nemlig en detaljeret undersøgelse af den franske erhvervspressen og økonomiske presses holdninger til den spanske republik og Franco kort før oprøret og under hele borgerkrigen. Gennemgangen er både kronologisk og tematisk, og Llop har modsat Pike, der slet ikke behandlede denne del af den franske opinion, ofte realkommentarer til avisernes holdningsprægede syn, der hyppigt intet havde at gøre med de faktiske

²¹ Om tiden før militæroprøret handler en artikel af Victor Morales Lezcano: *La Opinión pública en Francia y el Frente Popular en España*. (16 Febrero – 18 de Julio 1936), s. 383-428, i samleværket: *Opinion Publique et Politique Extérieure. 1915-1940*. École Française de Rome, 1984. Denne bog belyser opinionens rolle i mange europæiske lande.

forhold i Spanien. Det er hovedtesen, at det franske erhvervsliv og den franske finansverden, således som den udtrykte sig i sin presse, så den spanske konflikt i klar relation til den lignende sociale strid i Frankrig. Dette hensyn dominerede ofte over udenrigspolitiske og statspolitiske betænkeligheder ved øget tysk indflydelse i Spanien efter en Francosejr. De klart negative skildringer af republikken blev dog sjældent opvejet af egentlig positive skildringer af Francogruppen. De franske kapitalinteresser i Spanien, der efter forfatterens beregninger var meget mindre end ofte antaget, var ikke afgørende i denne sammenhæng. Den sociale uro i Frankrig foråret 1936 førte det franske erhvervsliv til instinktivt at tage parti for de spanske kontrarevolutionære (Franco). Llop er iøvrigt også meget opmærksom på det, der ikke står i erhvervspresen, f.eks. den udbredte fortæelse af den tyske intervention. Han har også en redegørelse for franske handelskamres syn på konflikten, Ved brug af det spanske udenrigsministeriums arkiv gives der interessante indblik i den franske regerings kontaktforsøg og forhandlinger med Franco 1938-39. Der er også afsnit om de franske myndigheders og den franske befolknings afvisende holdning til de spanske flygtninge som et led i en generel afværge imod at få flere indvandrere i Frankrig i 1930erne. Erhvervspresen var især urolig over den eventuelle revolutionære smitte, som de mange ventreeorienterede flygtninge kunne bringe med sig.

Udforskningen af den engelske holdning til Den Spanske Borgerkrig har en lang tradition. Det skyldes givet flere forhold. England indtog i mellemkrigstiden en nøglerolle i de internationale relationer. Fra 1968 indførte staten en 30 års regel, således at det hurtigt blev muligt at studere 1930ernes udenrigspolitik på et godt kildegrundlag. Det engelsk udenrigsministeriums omhyggelige bureaukratiske system, med udførlige referater af embedsmændenes interne overvejelser og råd til ministrene, er tillige en godbid for historikerne. På den anden side må disse også være opmærksomme på, at netop i Neville Chamberlains periode, 1937-40, betød de udenrigsministerielle råd stadig mindre. Kabinetreferater, dagbøger og privatarkiver findes i rigeligt mål.

Den engelske konservative regering gik helhjertet ind for ikke-interventionspolitikken, og Ikke-Interventions Komiteen (forkortet NIC) fik sæde i London. Til gengæld gjorde regeringen ikke meget for at sikre en effektiv udførelse heraf i praksis. Nogle har ment, at den konservative regering havde sympati for Francogruppen, og derfor reelt forhindrede, at den lovlige republikanske regering kunne købe våben, som det ellers var normal international skik. Andre har ment, at den engelske regering også var præget af hensyn til engelske kapitalinteresser i Spanien. Disse foretrak ro og orden under Franco frem for kaos og strejker under

anarkister og kommunister, der også truede den private ejendomsret. Der er ikke uenighed om, at den engelske regering ville lokalisere konflikten ved ikke-interventionspolitikken. Nogle anfører, at dette var en kortsigtet politik, for konflikten blev kun udsat. Dette synspunkt ser væk fra, at en engelsk politiker, der havde valgt det fjerne Spanien som udgangspunkt for en konflikt med Tyskland, ikke ville have holdt sig længe ved magten i et England, hvor pacifismen var stærk og forståelsen for kontinentets problemer ringe. Selv ikke Labouropositionen ønskede væbnet engelsk indgriben. De sidste 15 års intense udforskning peger mere på, at den engelske regering lod sig lede af storpolitiske hensyn i højere grad end af hensyn til specifikke forhold i Spanien.

Med Douglas Little: *Malevolent Neutrality. The United States, Great Britain and the Origins of the Spanish Civil War*. Cornell University Press, Ithaca and London, 1985, forelægger for første gang en meget grundig gennemgang, ud fra et stort og nyt materiale, af den engelske og amerikanske regerings og især deres diplomaters holdning til Spanien før borgerkrigens udbrud. Det er Littles hovedopfattelse, at den »ondsindede neutralitet«, et citat af en labourpolitiker august 1936, havde sin rod i politikken før militæroprøret. Hans resultat af et nøje studium af de politiske og handelsmæssige relationer mellem USA, England og Spanien før 1936 er, at hverken den amerikanske eller den engelske regering var sympatisk indstillede over for den spanske republik, 1931-36. Den faktiske uvilje, der tog form af en i praksis partisk neutralitetspolitik, efter juli 1936 var derfor meget forståelig. Det er hans hovedsyn, at England og USA førte deres politik over for Spanien ikke ud fra storpolitiske motiver, dvs. angsten for en storkrig, men ud fra angsten for et venstrestyre i Spanien, der ville skade deres konkrete, især handelsmæssige interesser. Det spanske eksempel kunne også brede sig, f.eks. til Frankrig. Dette synspunkt betoner således de økonomiske og indenrigspolitiske, klasseprægede hensyn hos England og USA. Dette begrundes ud fra et omfattende diplomatisk materiale, som dog rejser visse problemer, der gør hovedsynspunktet diskutabelt. Littles vigtigste kilder er indberetninger fra diplomater og konsuler i Spanien samt henvendelser til udenrigsministerierne fra engelske og amerikanske firmaer i Spanien. Sjældent omtales de almene internationale forhold eller det politiske topniveau, hvor afgørelserne blev truffet. Det kan ikke undre, at netop dette materiale må føre forfatteren til de konklusioner, som han når, for i sagens natur er alle disse grupper meget optaget af de specielt spanske problemer, herunder også af kapitalinteressers klager og uro. I betragtning af disse gruppers sociale herkomst kan man heller ikke forbløffes over, at de ikke brød sig om det ekstreme spanske venstre. Little kan

imidlertid ikke påvise, at hovedindholdet i alle disse indberetninger svarede til de engelske og amerikanske toppolitikeres syn, endside prægede deres holdninger *efter* juli 1936, hvor situationen var en helt anden. Problemet for Little er nemlig også, at hverken USA eller England før juli 1936 interesserede sig synderligt for Spanien. Iøvrigt ser han helt væk fra det forhold, at den sociale uro og omvæltning i 1936 gav diplomaterne og forretningsfolkene god grund til at være bekymrede over udviklingen i Spanien.

De nyeste fremstillinger giver da heller ikke Little ret i sine antagelser om den engelske politik efter juli 1936. Såvel Hans-Henning Abendroths tidligere omtalte værk, der benytter engelsk arkivmateriale, som monografien ved Jill Edwards: *The British Government and the Spanish Civil War, 1936-1939*. Macmillan, London, 1979 (forord af Hugh Thomas; baseret på en disputats), med samme kildemateriale, giver et helt andet billede af den engelske politik under borgerkrigen. I lighed med megen engelsk forskning, der ikke beskæftiger sig med ikke oversat tysk litteratur, viser Jill Edwards intet kendskab til Abendroths fremstilling. Begge bøger er et stort fremskridt i forhold til det ældre værk W. Laird Klein-Ahlbrandt: *The Policy of Simmering. A study of British Policy during the Spanish Civil War, 1936-39*. Stanford University, Martinus Nijhoff, the Hague, 1962. Til belysning af de engelske kapitalinteressers vægt i beslutningsprocessen kan endvidere inddrages monografien over det største engelskejede minefirma i Spanien, Rio Tinto, ved Charles E. Harvey: *The Rio Tinto Company. An economic history of a leading international mining concern, 1873-1954*. Alison Hodge, 1981. Harvey havde adgang til firmaets arkiv, til FOs arkiv og har også brugt litteratur på spansk.

Abendroth og Jill Edwards er, uafhængigt af hinanden, enige om visse hovedspørgsmål. De viser ud fra Cabinet og Foreign Office materialet, at Englands hovedinteresse var at sikre eksistensen af et liberalt og svagt og ikke fjendtligt Spanien. Det ville nemlig bedst sikre såvel engelske strategiske interesser i Middelhavet som de engelske kapitalinteresser, der især angik miner (jern, kobber) og transportvæsen. Det kunne også sikre en neutral spansk holdning ved en storkrig og føre til en moderat, reformvenlig udvikling i Spanien. Den engelske regering så dog hurtigt, at efter Francos mislykkede oprør og den deraf flydende sociale revolution var det liberale alternativ uden større realitet. Den bedste mulighed forelå nu næppe mere som realistisk alternativ. En social revolution af anarkistisk, eller socialistisk tilsnit, med omfattende lovløshed til følge og svækkelse af statsapparatet som resultat var ikke ønskelig efter engelsk opfattelse. Den senere voksende sovjetiske og kommunistiske indflydelse

på den republikanske side gjorde forståeligt nok ikke udviklingen bedre set med en konservativ engelsk regerings øjne, for hvem Sovjet længe havde været kilden til megen uro i Europa og ikke mindst i Asien.

En stærk militærstat med nationalisme som hovedindhold eller en fascistisk stat var dog heller ikke et tiltrækkende alternativ. Den kunne i en storkrig vende sig imod England. Nok kan forfatterne konstatere, at visse engelske regeringsmedlemmer, som f.eks. den i Spanienpolitikken betydningsfulde, og iøvrigt i 1939 første engelske ambassadør hos Franco, flådeministeren Samuel Hoare, var klart pro-Franco ud fra en stærk antikommunisme, men hensynet til den strategiske situation i Middelhavet og forholdet til Frankrig opmuntrede ikke til at fremme oprørernes sejr.

På den anden side viser både Jill Edwards og Abendroth, at englænderne egentlig var ret ligeglade med de indre forhold i Spanien ud fra en sikker formodning om, at uanset hvem der vandt, så ville sejrherren have et stort behov for udenlandsk lån til genopbygningen. De kapitalfattige fascistlande kunne ikke yde disse lån, men det kunne England. Deraf fulgte stor sindsro fra engelsk side over den indre udvikling i Spanien. Da det efterhånden blev klart, at Franco ville vinde, satsede englænderne på den berømte spanske uafhængighedstrang, og Francos dobbeltspil mellem England og Tyskland, der udførligt diskuteres hos Abendroth, kunne kun styrke den engelske regerings tro herpå.

Den engelske regering så gerne konflikten standset; det fremgår af de hyppige engelske mæglingsudspil, hvis indhold varierede noget. I 1936 så Foreign Office gerne moderate politikere fra begge lejre i samarbejde. Ikke-interventionen skulle gerne føre til, at både fascistler og kommunister blev bremset. Farligst var den udenlandske indblanding, hvis denne kunne medføre at Tyskland eller Italien fik varige fordele, f.eks. ved erhvervelse af baser på Balearerne, de Canariske øer, eller i spansk Marokko.

Jill Edwards har et afsnit om debatten om forholdet mellem den engelske politik og de engelske kapitalinteresser i Spanien, samt den engelsk-spanske samhandels betydning. Modsat Little gør hun klart opmærksom på, hvor lidt Spanien betød for Englands samlede udenrigshandel og samlede udenlandske kapitalinvesteringer. Dernæst påviser hun, at de engelske forretningsmænd ikke hele tiden så ens på forholdet republik eller Franco. De var før og endnu mere efter juli 1936 meget trætte af de mange strejker og de svage republikanske regeringer, der ikke kunne sikre den offentlige orden. Derfor så de i starten hen til et Franco militærstyre med lov og orden. Men senere mærkede de, at Franco var

værre end et svagt centralstyre, fordi han direkte generede de engelske kapitalinteresser til fordel for tyskerne. Anmodninger til den engelske regering fra Rio Tintos engelske repræsentanter var således først pro Franco, senere stærkt kritiske mod ham. Det interessante er imidlertid, at den engelske regering i intet af tilfældene fulgte forretningsmændenes råd. FO *var* meget optaget af økonomiske hensyn, men ikke på så afgørende måde som antaget. Trods høje omkostninger blev de overordnede mål opretholdt. Investeringerne lå iøvrigt længe i begge krigszoner, så der var også økonomiske motiver til at sikre upartiskheden. De engelske firmaers klager over den republikanske regering var generelt for perifere til at den engelske regering ville kompromittere ikke-interventionspolitikken. Man var endvidere meget mere bange for tyske råstofhvervelser via Franco end optaget af klager fra de engelske mineejere.

Harveys bog om Rio Tinto firmaet bekræfter fuldt ud firmaets ængstelse for republikken, men kan ikke påvise noget om den engelske regerings syn. Til overflod dokumenteres det, at Franco siden august 1936 greb mere ind over for firmaet og dets ledelses dispositionsfrihed end nogen spansk regering havde gjort siden firmaets start 1873.

Jill Edwards og Abendroth har en vidt forskellig vurdering af udenrigsminister Eden og forholdet til Spanien. For Abendroth er hans anti-Franco holdning farlig og eventyr-, ja amatøragtig, medens Jill Edwards mere nøgternt beskriver Edens voksende isolation i den engelske regering. Et nyere værk drøfter også hans holdning til Den Spanske Borgerkrig, Anthony Peters: *Anthony Eden at the Foreign Office 1931-38*. Gower, England, 1986.

Den spanske republiks ambassadør i London under borgerkrigen skrev erindringer, der i høj grad er baseret på samtidigt materiale, hvoraf store dele er optrykt som appendix (s. 257-397), Pablo de Azcárate: *Mi embajada en Londres durante la guerra civil española*. Editorial Ariel, Barcelona, 1976. Han redigerede værket i Schweiz i 1950'erne, hvor han døde i 1971. Bogen giver mange interessante referater af hans samtaler med engelske politikere og diplomater og viser hans nære forhold til Eden og hans kritik af Churchill; der er tillige en bred omtale af de mange mæglingsforsøg.

Et studie over den engelske befolknings støtte foreligger med Jim Fyrth: *The Signal was Spain: The Aid Spain Movement in Britain, 1936-39*. Lawrence & W., 1986. Delproblemer herom var tidligere blevet behandlet i nogle artikler, ved Michael Alpert: *Humanitarianism and Politics in the British Response to the Spanish Civil War, 1936-39* (»European History Quarterly«, London, Vol. 14, 1984, s. 423-440) og

ved C. Fleay and M. L. Sanders: the Labour Spain Committee: Labour Party Policy and the Spanish Civil War («The Historical Journal», 1985, no 1, s. 187-197).

USA var efter 1920, ligesom før 1914, kun i ringe grad engageret i europæiske konflikter, selv om USA på ingen måde var inaktiv eller betydningsløs, og især ikke på det handelsmæssige og finansielle område. Denne tilbageholdenhed gjaldt også forholdet til den mindre magt Spanien i 1930erne.²² En oversigt over de spansk-amerikanske relationer ses hos James W. Cortada: *Two Nations Over Time. Spain and the United States, 1776-1977*. Westport, Connecticut, Greenwood Press, London, 1978. Det tidligere omtalte værk af Douglas Little behandler udførligt USAs forhold til Spanien før juli 1936. Hans vurdering af USA svarer til den, han giver af England, nemlig at det amerikanske diplomati og den amerikanske forretningsverden var godt træt af republikkens venstrefløjsregeringer (1931-33, 1936), fordi de gav amerikanske firmaer i Spanien usikre vilkår, og betød nedgang for amerikansk handel med Spanien. Af firmaer beskæftiger han sig især med telefon og telegrafskabet ITT og dets formand oberst Behn, der ret åbenlyst blandede sig i spansk politik til fordel for højrefløjen. Samarbejdet mellem det amerikanske udenrigsministerium (State Department) og amerikanske firmaer var meget snævrere end tilfældet var i England mellem diplomati og firmaer. Det skal også bemærkes, at venstrefløjsregeringerne konstant var skrappe mod de amerikanske interesser end mod de engelske. Spanien havde handelsunderskud i samhandelen med USA, men overskud over for England. Dog ses det hver gang, at de spanske regeringer viger for hårdt amerikansk pres.

Den spanske venstrefløj kunne ellers i 1933 glæde sig over, at den nye ambassadør Claude Bowers havde liberale sympatier, og at hans helt netop var den M. Azaña, der som statsminister var så skarp mod amerikanske handelsinteresser. Little påviser imidlertid, at selv om Bowers havde direkte adgang til præsidenten, og derfor nogle gange kunne få sine synspunkter igennem, så stod han alene blandt konsulere og militærattachéer i Spanien med sine råd. Disse så alle med pessimisme på venstrefløjsregeringerne i Spanien, og de var dybt præget af angsten for bolsjevisme og sovjetisk indflydelse i Spanien, især i foråret 1936. Selv Bowers blev da også skræmt af venstresocialisten Largo Caballeros flirt med kommunisterne. Flertallet af disse rådgivere mente forår 1936, at Spanien var på vej ind i Kerenskij-stadiet, dvs. at det snart ville ende

²² For nyere værker om F. D. Roosevelts politik, se Robert Dallek: *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-45*. Oxford University Press, 1979; samt Wayne S. Cole: *Roosevelt and the Isolationists, 1932-45*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1983.

med en revolution à la den russiske i 1917. De metodiske indvendinger mod hans beskrivelse af amerikansk politik er de samme som nævnt under afsnittet om hans behandling af England.

USAs forhold til Spanien *under* borgerkrigen blev udførlig behandlet i Richard P. Traina: *American Diplomacy and the Spanish Civil War*. Indiana University, Bloomington, 1968 (reprint, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1980). Med anvendelse af et omfattende arkivmateriale (dog ikke ambassadør Bowers') og i en fremstilling, der er pakket med oplysninger og nuancerede vurderinger, giver Traina en indgående skildring af de amerikanske beslutters overvejelser om Spanien 1936-39. Det fremgår med stor tydelighed, at USA fulgte England i tykt og tyndt, dvs. først i ikke-interventionspolitikken, og derefter – omend med voksende tvivl og nølen – i Neville Chamberlains aktive appeasementpolitik. Denne politik skabte også mindst modstand i USA, hvor en offentlig debat om Spanien dog først tog fart i foråret 1937. Flertallet af amerikanerne var ligeglade med borgerkrigen. Og helt modsat Little finder Traina, at den amerikanske ledelse mere var optaget af stormagternes politik i Spanien end af den indre udvikling dér. Den egentlige amerikanske bekymring drejede sig om de tyske hensigter og følgerne heraf for freden i Europa.

Traina giver et godt indblik i Roosevelt-administrationens udenrigspolitiske beslutningsproces, præget af forvirring og manglende overblik som den var. Spanienkonflikten var for den amerikanske ledelse et ubehageligt problem, der kunne føre til almen krig, til intern splid i USA eller til uenighed med Latinamerika, hvor landene var uenige om, hvem man skulle holde med. Traina beskriver mest State Departments overvejelser, men der er også afsnit om pressionsgrupperes syn, ikke mindst katolikkeres stilling, om Røde Kors' arbejde og om planerne om nødhjælpsarbejde for de civile. USA udviklede ikke noget større handelssamkvem med Franco. Roosevelts personlige holdning svingede fra manglende interesse til senere aktiv sympati for den spanske republik.

Sovjet var den stormagt, der mest og længst støttede den spanske republik, idet den franske støtte formentligt var begrænset og i hvert fald var svingende. Desværre er kildegrundlaget slet, og det ses da også, at forskerne stadig kan komme med helt modsatte tolkninger af den sovjetiske udenrigspolitik hovedsigtet i 1930erne.²³ Offentlige sovjetiske

²³ Jonathan Haslam: *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-39*. St. Martin's Press, New York, 1984, tror på de offentlige udsagn om Sovjets oprigtige ønsker om kollektiv sikkerhed. Jiri Hochman: *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934-38*. Cornell University Press, Ithaca and London, 1984, der bl.a. bruger tjekisk materiale, er skeptisk over for tesen og fremhæver de stadige kontaktforsøg med Tyskland.

udsagn, afhopperberetninger eller udenlandske diplomaters gengivelser af de sovjetiske synspunkter er hovedkilderne.

Den sovjetiske holdning til Spanien-konflikten er bedst og mest indgående skildret af David T. Cattell. Han slutter sig til den forskningsretning, der i Sovjets spanienpolitik ser et eksempel på Sovjets vilje til samarbejde med England og Frankrig mod Tyskland. David T. Cattell: *Soviet Diplomacy and the Spanish Civil War*. University of California Press, 1957, fremstiller Stalins kurs som moderat og forsigtig. Han fraråder de spanske ledere at følge en revolutionær kurs, og han er imod et Sovjet-spanien. Cattell mener dog ikke af den grund, at Stalin kæmpede for et borgerligt, republikansk Spanien, for russisk terror i Spanien viste noget andet. Stalin ville ifølge ham styrke den kollektive sikkerhed via et sovjetisk-fransk-engelsk samarbejde for den spanske republik. Cattell afviser tesen om, at Stalin tilsigtede en aftale med Tyskland, men vil dog ikke udelukke, at Stalin holdt flere valgmuligheder åbne – et hovedsyn, der også præger Adam Ulams senere oversigtsværk om sovjetisk udenrigspolitik.²⁴ Cattell konstaterer, at Sovjet måtte se sin spanienpolitik slå fejl. Fra 1938 forsvandt folkefronttemaet fra den sovjetiske presse. Det er tydeligt, at den sovjetiske bistand først bestod i moralsk støtte, så i penge, og så senere, men længe efter den tysk-italienske indgriben, i krigsudstyr og militære rådgivere. Sovjets virke i Ikke-Interventionskomiteen i London var forsigtigt. Cattell ser en faldende sovjetisk interesse for Spanien allerede fra efteråret 1937. Hans fremstilling er således et stort dementi af Franco-historikernes yndlingspåstand om faren for et kommunistkup og Sovjets store interesse for Spanien.

Ángel Viñas' omfattende studier over et delemne, den spanske republiks guldbeholdnings skæbne under borgerkrigen, kaster også nyt lys over Sovjets politik.²⁵ Han har benyttet nye kildegrupper såsom bankarkiver, et arkiv efter finans- og senere statsminister Juan Negrín, samt af særlig interesse i denne sammenhæng et arkiv efter den spanske Moskvaambassadør Marcelino Pascua. Hans fremstillinger viser derfor også noget om Sovjets interesse for Spanien. Francos påstande efter 1939, om at »det røde guld« stadig befandt sig i Moskva, gennemhulles helt af Viñas. Regnskaberne viser tydeligt, at den del af det spanske guld fra Den Spanske Nationalbank, der fra oktober 1936 var ført til Moskva, var

²⁴ Adam Ulam: *Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy, 1917-1973*. Praeger Publishers, New York, 2.ed., 1974.

²⁵ Titlerne er: Ángel Viñas: *El Oro de Moscú*. Grijalbo, Barcelona, 1979; samt *El Oro Español en la Guerra Civil*. Ministerio de Hacienda, Madrid, 1976.

opbrugt marts 1938. Sovjet tog sig betalt for sin hjælp. Men efter det tidspunkt ses det også, at Sovjet flere gange, og senest januar 1939 bevilgede republikken kreditter. Dette modsiger således formodningen om Sovjets faldende interesse fra efteråret 1937 eller i hvert fald fra efter München-forliget oktober 1938. Tesen om Stalins forsigtighed og ønske om samarbejde med England og Frankrig styrkes af samtalerreferaterne fra M. Pascuas møder med Stalin. Det var iøvrigt ikke russerne, men den fortvivlede regering i Madrid, der bad om at få guldet til Moskva. Sovjet stillede sit banknet i Frankrig til republikkens rådighed, da de engelske banker viste sig uvillige.

Det var ikke kun stater, der greb ind i borgerkrigen eller forholdt sig til den. Opinionen i Europa, USA og i Latinamerika blev stærkt optaget af striden. I Europa blev den i høj grad tolket i lyset af samtidens store internationale, ideologiske stridigheder mellem demokrati, fascisme og kommunisme, selv om forholdene i Spanien, hvad den latinamerikanske presse meget bedre forstod, kun i ringe grad havde noget at gøre med disse ideer.²⁶ Af vidt forskellige grunde drog folk, givetvis opdrevet af opinionens debat, til Spanien og kæmpede på en af siderne.

Her skal alene omtales de frivillige til republikken. Kilderne har længe været utilfredsstillende, og litteraturen har været præget af heltedyrkelse, enten fordi tidligere deltagere har skrevet de fleste af bøgerne eller fordi dele af forskningen, som det tydeligt ses i den østtyske forskning, opfylder et politisk mytebehov.²⁷ Mellem Francohistorikere og de forherligende

²⁶ Ud over de allerede nævnte værker om opinionen kan nævnes: Bertil Lundvik: Solidaritet og partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936-39. *Studia Historica Upsaliensia*. 114. Uppsala, 1980; En meget givtig artikel om den polske presses stærkt varierede holdning til borgerkrigen ses ved Michal Czajka: *Polska opinia publiczna wobec wojny domowej w Hiszpanii 1936-1937*, i »Przegląd Historyczny«, Tom LXXI, 1980; Et bidrag til den danske presses reaktion i startfasen er Kay Lundgreen-Nielsen: Udbruddet af den spanske borgerkrig og landstingsvalgekampen i 1936: Dansk Folkefront?, i *Festskrift til professor Sven Henningsen: Nær og Fjern. Samspillet mellem indre og ydre politik*. Forlaget Politiske Studier, København, 1980, s. 309-341. Om den latinamerikanske opinion, Mark Falcoff & Frederich B. Pike (ed.): *The Spanish Civil War, 1936-39. American Hemispheric Perspectives*. Duke UP, 1982.

²⁷ Om Danmark, se den heroiserende skildring hos deltageren Leo Kari: *De Danske Spaniensfrivillige*. Rosenkilde og Bagger, København, 1952; samt nu også Villy Fuglsang: »Pasaremos«. *Den Spanske borgerkrig 1936-39*. Ålborg, 1981. Om de engelske frivillige, se f.eks. deltageren Bill Alexander: *British Volunteers for Liberty. Spain 1936-39*. London, 1982, med udførlig kommenteret bibliografi og liste over de faldne. Om de amerikanske frivillige kan henvises til Robert A. Rosentone: *Crusade of the Left. The Lincoln Battalion in the Spanish Civil War*. Pegasus, New York, 1969, der benytter veteranorganisationens arkiv, samtidige aviser fra de Internationale Brigader og dagbøger fra deltagerne; samt et forsøg i oral history John Gerassi: *The Premature Antifascists. North American Volunteers in the Spanish Civil War, 1936-39. An Oral History*. Praeger, New York, 1986. Beretninger fra russere i Spanien ses bl.a. i J. Rodion Malinovskij et. al.: *Bajo la bandera de la España*

fremstillinger findes den fælles interesse, at begge vil overdrive de frivilliges betydning for krigsførelsen på den republikanske side. En forskningsoversigt ved Klaus-Jörg Ruhl: *Die Internationale Brigaden im Spanischen Bürgerkrieg 1936-39*, i »*Militärgeschichtliche Mitteilungen*«, Band 17. Freiburg, 1975, s. 212-224, giver indblik i kildesituationen og tendenserne i forskningen.

Kun enkelte værker skal kort omtales i denne sammenhæng. Trods sine ofte nationalspanske tolkninger er Andreu Castells: *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*. Barcelona, 1974, meget værdifuld angående en række kendsgeneringer. Der er udførlige biografiske og bibliografiske oplysninger, samt oversigter over arkiver i DDR, Jugoslavien og Tjekkoslaviet. Selv bruger han arkivalia fra de Internationale Brigader, som Franco erobrede. På mange punkter hersker der stor uenighed i forskningen, det gælder f.eks. et så simpelt forhold som, hvor mange frivillige, der deltog på republikkens side. De fleste forfattere nævner omkring 25.000, men tallet svinger meget. Derimod er der enighed om, at selv om de intellektuelle senere blev husket bedst af offentligheden, så udgjorde de en forsvindende del af det samlede antal. Hovedparten var søfolk eller arbejdere, ofte uden arbejde. Der er også enighed om, at dødsraten var meget høj. I løbet af 1937 og især 1938 skiftede de Internationale Brigader helt karakter. De bestod nu i høj grad af spaniere, og deres militære rolle blev stadig mindre.

På mange punkter er der stadig stor uenighed. En god oversigt giver Pierre Broué & Emile Témime: *Ausländische Freiwillige und Internationale Brigaden*, s. 233-248 i det tidligere omtalte samleværk af W. Schieder & C. Dipper, 1976. Blandt dem, der kæmpede hårdst, var tyskere og italienere i exil, der her fik chancen for at bekæmpe Hitler og Mussolini. De tyske deltageres håb og skuffelser ses hos Patrik von zur Mühlen: *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im Spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939*. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 1983. Værket er baseret på studier i tyske, hollandske, schweiziske og spanske arkiver og handler om de mere end 5000 tyskere på republikkens side. Det giver et godt indtryk af det tyske venstres fløje og problemer, også indbyrdes, i spektret fra kommunister, socialdemokrater til anarkister.

Republicana: Recuerdan los voluntarios soviéticos participantes en la guerra national-revolucionaria en España. Editorial Progreso, Moscú, 1969. Den heroiske russiske indsats lovprises i en række deltagerindlæg der iøvrigt ikke skjuler republikkens militære svagheder. Bogen bringer mange navne på sovjetiske rådgivere i Spanien. Madrids forsvarer general Miaja omtales nedvurderende. – Langt det største antal frivillige kom fra Frankrig, men der findes ingen monografi her om.

De fleste tyskere kom fra deres exil i Paris, med stor uvidenhed om de interne spanske forhold. På grundlag af nye spanske kilder giver von zur Mühlen indblik i russernes, de spanske kommunisters og deres tyske hjælperes terror mod andre dele af venstrefløjen. Bogen viser, at mange af Castells' iagttagelser bekræftes af akter fra det republikanske forsvarsmi-
nisterium. Den går imod heltemyterne og dokumenterer, at der var mange, der deserterede og viste mangel på disciplin. Debatten om Hans Beimler, KPD medlem, gennemgås omhyggeligt. Forfatteren tror ikke på kommunistmyten, der vil, at han blev myrdet af en fascist, men sagen er stadig uafklaret.

Det posthumt udgivne værk af E. H. Carr: *The Comintern and the Spanish Civil War*. Edited by Tamara Deutscher. Macmillan, Hongkong, 1984, er på grund af forfatterens dengang høje alder nok en præstation af den kendte Sovjetforsker, men indholdsmæssigt en skuffelse. Hans bog viser, at der ikke er udkommet afgørende nyt på russisk om emnet. Mest interessant virker hans brug af P. Togliattis efterladte skrifter (*Opere*, bind IV, 1979), der viser dennes datidige holdning og stærke kritik af den republikanske regering og hærs virke.

Mere interessant er R. Dan Richardson: *Comintern Army. The International Brigades and the Spanish Civil War*. University Press of Kentucky, 1982, hvis hovedsyn klart fremgår af titlen og som iøvrigt deles af Patrik von zur Mühlen og A. Castells. De Internationale Brigader var ikke en spontan samling af frivillige, men en nøje planlagt og velforberedt Komintern aktion, hvilket bl.a. ses ved rekrutteringsproceduren, der nøje gennemgås. Den spanske statsminister Largo Caballero optrådte nølende og skeptisk i efteråret 1936, men accepterede Kominterns handlinger. Blandt Richardsons nye kilder kan nævnes arkivet efter den berømte og berygtede franske kommunist André Marty, der var leder af modtagelseslejren i Albacete. Der har han bl.a. fundet en instruksbog for de politiske kommissærer. Såvel i brigaderne som senere i den genskabte republikanske hær sad kommunister, oftest udlændinge, på nøgleposter. Både Richardson og von zur Mühlen skildrer udførligt det russiske og det spanske hemmelige politis terror mod fjenderne, også til venstre, i republikken.

Der er således nu leveret et overbevisende dokumentationsmateriale for, at Den Spanske Borgerkrig ikke skyldtes konspirationer mellem spanske oprørere og udenlandske fasciststater, men til gengæld er det også klart, at krigens forløb og udfald i høj grad var en følge af de internationale reaktioner. Årsagerne til borgerkrigen skal søges i spanske forhold.

Det er karakteristisk, at historikerne i mange år kun i ringe grad var optaget af de indre spanske forhold. Der foreligger nu en del undersøgelser om tiden før 1936, og især om de forhold, der peger frem mod militæroprøret. En veldokumenteret forskning om de indre forhold under krigen er imidlertid først begyndt de sidste 10-15 år. Det er bemærkelsesværdigt, hvor lidt der er skrevet om det, som den republikanske propaganda kaldte det liberale, parlamentariske Spanien. Forklaringen er formentlig den enkle, at de betydende politiske kræfter i Spanien slet ikke var liberale demokrater, således som Europas venstrefløj så villigt troede det, men bestod af yderfløje til højre og ventre. De fleste monografier handler derfor om ekstremterne, dvs. anarkisterne, kommunisterne, venstrefløjssocialisterne (Largo Caballeros fløj), fascistpartiet (Falangen), carlisterne (en katolsk, monarkistisk gruppe, især i dele af Baskerlandet), hæren og kirken.

De indre forhold 1931-36 har været genstand for grundige, men divergerende skildringer. En indgående diskussion af disse opfattelser kan ikke foretages her, men det skal anføres, at Gerald Brenans synspunkt i 1950 om, at det særligt tåbelige og onde ved militæroprøret var, at højre med lidt tålmodighed kunne have vundet meget af, hvad det ønskede uden krig, fordi folkefronten var i hurtig indre opløsning, bekræftes af de seneste års forskning.²⁸

Jeg vil kort omtale et par bøger om tiden før 1936. Den hidtil uovertrufne samlede skildring af de spanske landbrugsforhold, der af de fleste ses som den afgørende faktor i udløsning af sociale spændinger i Spanien og dermed til borgerkrigen, er Edw. E. Malefakis: *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain. Origins of the Civil War*. Yale University Press, New York, New Haven, 1970. På grundlag af en omhyggelig redegørelse for de metodiske problemer ved anvendelsen af de sparsomme spanske statistikker foretager han en række nye vurderinger om jordreformerne efter 1931. Han viser, at venstrefløjens jordreformer ikke alle var særlig gennemtænkte og undertiden også generede de små landmænd. Han argumenterer også for, at højrefløjens politik, især 1933-35 ikke var så reaktionær som tidligere antaget. Afgørende for den voksende sociale uro var svælget mellem de stigende forventninger til store reformer efter 1931 og den langsomme udførelse af dem. Malefakis' vigtige bog rejser det generelle problem, om så store ændringer i ejendomsforholdene er mulige, og tilmed på kort tid, under demokratiske forhold?

²⁸ Se forordet i Gerald Brenan: *The Spanish Labyrinth. An Account of the Social and Political Background of the Civil War*. Cambridge University Press, 1. ed. 1943; 2. ed. 1950. Brenan har boet i Andalusien siden 1920.

Den voksende polarisering i det spanske samfund i foråret 1936 og radikaliseringen af de politiske midler, fra taler i parlamentet til gadekampe og gensidige mord, er genstand for en indgående drøftelse i to værker, der på stort set samme kildemateriale når til helt forskellige tolkninger.²⁹ Begge stiller to politiske partier i centrum for overvejelserne om årsagerne til demokratiets sammenbrud, nemlig det katolske centrum-højre parti, CEDA, med advokaten Gil Robles som leder, og socialistpartiet, PSOE. Begge forfattere ser, at disse to store partier 1931-36 i voksende grad placerer sig på hver sin yderfløj af spansk politik, i skuffelse over den faktiske udvikling i republikken. CEDA får et stadig mere voldeligt og fascistisk præg, medens PSOE's venstrefløj under fagforeningslederen Largo Caballero bliver stadig mere revolutionær. Hver gruppe har sin definition på indholdet af republikken. Uenigheden mellem forfatterne ses i tolkningen af dette begivenhedsforløb. Richard A. H. Robinson ser CEDAs udvikling som et svar på venstrefløjens udfordrende politik og tolker Gil Robles' mange taler i det mest velvillige lys. Paul Preston bytter om på årsagsforholdene og finder, at PSOE's revolutionære linje skyldtes CEDAs, og især ungdomsafdelingens, voksende fascisttendenser. Paul Prestons velskrevne og provokerende, men metodisk diskutabile fremstilling viser noget andet vigtigt, nemlig at en afgørende årsag til, at de parlamentariske løsninger i stadig ringere grad var mulige før juli 1936, lå i en intern strid i PSOE, personificeret i Largo Caballero og I. Prieto. Caballero-fløjen foretrak den revolutionære retorik og forhindrede gentagne gange Prieto i at danne en bred parlamentarisk regering. Den tydelige splittelse i det spanske venstre øgede chancerne for en reaktion fra højre. Preston overtager i for høj grad PSOE's samtidige opfattelse af CEDA, hvis forbillede mere var Heinrich Brüning's Zentrum end Hitlers naziparti.

En erkendelse af PSOE's vigtige rolle har ført til flere studier over dets virke i 1930'erne. En nøje udredning af de organisatoriske og ideologiske forhold frem til 1934 ses hos Manuel Contreras: *El PSOE en la II República: Organización e Ideología*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1981. Bogen beskriver udførligt fraktionsstridighederne og viser, at Largo Caballero allerede efteråret 1933 havde opgivet den legale kurs, fordi han indså, at socialismen ikke kunne indføres via republikken, men kun ved revolution. I to bøger har Santos Juliá gjort

²⁹ Richard A. H. Robinson: *The Origins of Franco's Spain. The Right, the Republic and Revolution, 1931-36*. David & Charles, Newton Abbot, 1970; samt Paul Preston: *The Coming of the Spanish Civil War. Reform, Reaction and Revolution in the Second Republic 1931-36*. Macmillan Press, London, 1978.

rede for PSOE's og Folkefrontens politik.³⁰ Det påvises, hvordan folkefronten mere var resultat af en valgsituation end et fast organisatorisk samarbejde, hvorfor folkefronten også hurtigt gik i opløsning foråret 1936. Venstrefløjen af PSOE og fagforeningen UGT (med Caballero som leder) forholdt sig skeptiske og passive, medens den mindste gruppe i folkefronten, republikanerne, alene måtte påtage sig regeringsmagten. Det da ubetydelige kommunistparti (PCE) fik lov til at være med i folkefronten, men reelt var den en gentagelse af den republikansk-socialistiske forståelse fra 1931-33.

En række grupper på den spanske højrefløj er blevet behandlet i monografier. Den produktive amerikanske forsker Stanley G. Paynes skildring af den spanske hær er stadig hovedværket. Hans skildring af spanske officerers kupforberedelser foråret 1936 er ikke overflødiggjort af Gabriel Cardonas nyere værk, hvis hovedsigte er tiden før 1936 og som nøje gennemgår hærens sociale sammensætning og problemer i republikken og tiden før.³¹ Cardona har ikke bedre kilder om konspirationsforberedelserne end Payne, og begge ser, at Franco var meget nølende med at give sit tilsagn. Payne viser tydeligt, at de ledende oprørsofficerer havde ret forskellige politiske mål, enigheden var mest negativ, nemlig en stærk modvilje mod den spanske venstrefløj og mod regionalismen i Catalonien og Baskerlandet.

En nyere vurdering af Franco baseret på Francoarkivet ses i et værk på 8 bind, hvoraf bind to handler om borgerkrigen og tiden lige før. Tolkningen er overalt velvillig over for Franco. Det betones gentagne gange, at han primært var soldat og katolik. Bogen har mest interesse som udtryk for en Francovenlig holdning samt for de spredte nye kilder, der inddrages. Overalt betones det, at Francos forhold til fascismen ikke var særligt nært, og at han ikke ønskede tysk eller italiensk dominans i

³⁰ Santos Juliá: *La izquierda del PSOE (1935-36)*. Madrid, 1977, og: *Orígenes del Frente Popular en España (1934-36)*. Madrid, 1979. Forfatteren har også, med en lang indledning, der benytter nyt kildemateriale fra socialistpartiets interne overvejelser før juli 1936, udgivet dele af Caballeros hidtil utrykte erindringer om perioden før borgerkrigen. Forfatteren vil senere udgive hans notater om borgerkrigen og tiden i exil. Caballeros børn afleverede i 1978 manuskriptet til socialistpartiets nystiftede arkiv, Fundacion Pablo Iglesias. Francisco Largo Caballero: *Escritos de la Republica. Notas historicas de la Guerra en España (1917-1940)*. Edición, estudio preliminar y notas de Santos Juliá. Editorial. Pablo Iglesias, Madrid, 1985. Modsætningsforholdet til I. Prieto bekræftes til overflod af Caballeros samtidige breve.

³¹ Stanley G. Payne: *Politics and the Military in Modern Spain*. Stanford University Press, 1967; Gabriel Cardona: *El Poder Militar en la España contemporánea hasta la guerra civil. Siglo Veintiuno de España. Editores, Madrid, 1983.*

Spanien. Endvidere understreges det, at Franco hele tiden havde påtænkt at genindføre monarkiet.³²

Vatikanets forhold til borgerkrigen har som omtalt fået sin monografi, medens den spanske kirkes stilling kun i ringe omfang er blevet undersøgt.³³ Den folkelige opbakning bag Franco er heller ikke godt belyst, selv om nyere værker gør opmærksom på, at hovedmassen i Francos hær bestod af fattige, men religiøse bønder fra Castillien, Galicien og Navarra.³⁴

Forskningen om ekstremterne er som omtalt den mest omfattende. Begge krigens parter bestod af grupper med vidt forskellige endelige mål. I begge lejre opstod der interne kriser, dog kendes mest til voldsomme interne stridigheder på republikkens side. Ud over et utal af oftest heroiserende Francobiografier findes en større forskning om den spanske fascisme og især om fascistpartiet Falangen. Stanley G. Payne har skrevet en forskningsoversigt om den iberiske fascisme og har iøvrigt selv ydet vigtige bidrag til den forskning. Hans bog om den spanske hær beskæftigede sig udførligt med Francogruppens politik under borgerkrigen, og hans disputats handlede om Falangepartiet og især om dets ledende skikkelse, José Antonio Primo de Rivera, søn af militærdiktatoren 1923-30.³⁵

Til bedre forståelse af den arv, som Francoregimet videreførte, er det banebrydende og meget detaljerede værk ved Shlomo Ben-Ami: *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-30*. Clarendon press, Oxford, 1983. Det ses her, at Francoregimet lærte både af forgængerens dyder og fejl. Franco undgik f.eks. at splitte hæren. Mange af Francoregimets værdier var udviklet allerede under general Primo de Rivera. Ben-Ami finder klare moderniseringstræk i militærdiktaturet. Begge regimer var i praksis ikke totalitære, men autoritære, idet der inden for regimet fandtes mere end én tilladt magtgruppe. Helt modsat Franco havde Primo de Rivera et nært samarbejde med den

³² Luis Suarez Fernandez: *Francisco Franco y su Tiempo*. Tomo II. Fundacion Nacional Francisco Franco. Azor. Colección de Estudios Contemporáneos, 1984.

³³ Kardinal Gomás centrale rolle er udførligt belyst ved María Luisa Rodríguez Aisa: *El Cardenal Gomá y la Guerra de España. Aspectos de la gestión pública del primado, 1936-1939*. Madrid, 1981. Essays om kirkens holdning ses i Joaquín Ruíz Giménez: *Iglesia, Estado y Sociedad en España. 1930-1982*. Argos Vergara, Barcelona, 1984. Den nuværende spanske ombudsmand, den kristelig-demokratiske politiker og tidligere undervisningsminister under Franco har redigeret denne bog.

³⁴ R. Carr: *The Spanish Tragedy*. London, 1977, s. 78-79; Ronald Fraser i det tidligere omtalte metodeværk fra 1980, s. 121.

³⁵ Stanley G. Payne: *Fascism and Right Authoritarianism in the Iberian World – The Last Twenty Years*, i »The Journal of Contemporary History, 1986, no 2«, s. 163-177; Stanley G. Payne: *Falange. A History of Spanish Fascism*. Stanford, 1961.

socialistiske fagforening UGT, under Largo Caballero. En række personer fra Primo de Riveras politiske, patriotiske bevægelse gik igen i Francos statsparti.

Paynes disputats om Falangen er meget personcentreret, men viser også, hvor svagt og ubetydeligt fascistpartiet var før foråret 1936. Der var et svælg mellem partiets programpunkt 27 om at få den fulde magt i Spanien og dets meget lille opbakning. Payne skildrer indgående, hvordan Franco april 1937 dannede et statsparti af de meget forskellige politiske bevægelser falangen og carlismen. Dette statsparti, forkortet FET y JONS var til 1975 det eneste officielle parti i Spanien. Falangen kom aldrig til at præge Francostatens politik, men måtte erkende, at det kun var en af flere magtgrupper i Francostatens.

En dybtgående analyse af den variant af fascismen, og især af dens åndshistoriske baggrund ses hos Bernd Nellessen: *Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange*. Leibniz Verlag, 1963. Den handler om udviklingen frem til april 1937, hvor tilløbene til en egentlig fascistisk revolution blev stoppet af Franco. Statspartiets begrænsede indflydelse og udvikling efter 1937 er indgående beskrevet af Juan Linz, der udførligt karakteriserer Francoregimet og betoner den manglende ensretning.³⁶

Nyere spanske værker giver flere detaljer om Falangens organisation og opgaver, men rokker ikke ved den hovedopfattelse, som den tidligere forskning dannede sig af Falangens udvikling og svindende betydning. En videnskabelig biografi, til forskel fra de mange heltebeskrivelser, foreligger med Ian Gibson: *En busca de José Antonio*. Editorial Planeta, Barcelona, 1980, med mange fotos og udførlige kildeuddrag. Gibson punkterer mange myter om fascistlederen, som Francoregimet flittigt har dyrket, siden han så politisk bekvemt blev henrettet af republikken i november 1936. Gibson finder dunkle træk hos den i det ydre vittige og charmerende aristokrat. Franco og José Antonio ligger begge begravet i De Faldnes Dal, selv om José Antonio i 1936 var meget skeptisk over for de efter hans opfattelse reaktionære generalers kup.³⁷

³⁶ Juan Linz: *From Falange to Movimiento-Organización: The Spanish Single party and the Franco Regime, 1936-1968*, i værket: Samuel P. Huntington & C. H. Moore: *Authoritarian Politics in Modern Society. The Dynamics of Established One-Party Systems*. New York. Basic Books, 1970, s. 127-185, samt noterne hertil.

³⁷ Ricardo Chueca: *El Fascismo en los comienzos del régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Madrid, 1983, er et dybtgående studie med et tillæg af kilder; Sheelagh Ellwood: *Prietas las Filas. Historia de Falange Española, 1933-1983. Crítica*. Grupo Editorial Grijalbo, Barcelona, 1984, med forord af Paul Preston. Den centrale del handler om tiden efter 1939. Forfatterens vigtigste nye kildegruppe er interviews med tidligere falangister.

Den anden part i Francos statsparti, carlismen, opkaldt efter en sidegren til det herskende kongehus i det 19. århundrede, er udførligt analyseret i Martin Blinkhorn: *Carlism and Crisis in Spain 1931-1939*. Cambridge University Press, 1975. Blinkhorn følger carlismen til 1937, men hovedparten af bogen handler om tiden før borgerkrigen. Denne særprægede spanske politiske bevægelse sættes ind i sammenhæng med det 19. og 20. århundredes spanske højrebewægelser. Bevægelsen var monarkistisk, katolsk og agrart præget i sine værdier. Som ideologi var den mest udbredt i nord og nordøst Spanien, og især i Navarra. Carlisterne var stærkt imod alle liberale ideer, men også imod en overvægt for centralstyret i Madrid. De carlistiske militsenheder spillede med deres kampvilje en vigtig rolle under borgerkrigen. Carlisterne var imod fascisternes statsdyrkelse og stærkt imod fascismens gudløshed.

Forskningen af ekstremterne er også det typiske for litteraturen om den republikanske side. Der findes meget lidt om de liberale, borgerlige republikanere eller om socialistpartiet under borgerkrigen, ud over omtalen i oversigtsværker. Jeg vil her nøjes med en omtale af nogle værker om de vigtigste bevægelser under borgerkrigen, kommunisterne og anarkisterne. Disse to bevægelser har længe været behandlet udførligt i litteraturen, men dens karakter har desværre i ringe grad været udtryk for videnskabelige bestræbelser. Der er flere forklaringer på dette. Allerede under borgerkrigen kom det hurtigt til en alvorlig politisk konflikt imellem dem. To gange førte det til større væbnede sammenstød, nemlig maj 1937 i Barcelona og marts 1939 i Madrid. Politisk var diskussionen løbende hele krigen igennem, fordi kommunister og anarkister havde helt modsatte opfattelser af, hvad borgerkrigens slutmål var, og hvorledes den skulle føres. Historisk går konflikten tilbage til de forskellige visioner i det 19. århundrede hos Karl Marx og M. Bakunin, og denne strid er fortsat i historieskrivningen. Den partiske litteratur har også haft det aktuelle ærinde at fremme enten anarkismens eller kommunismens sag. Partiskheden er endvidere blevet forøget ved, at kilderne til begge bevægelser er dårlige. Interne dokumenter er indtil nu kun blevet brugt sporadisk, så hovedkilderne er pressen, erindringer og til nød kongresmødereferater, når de findes. Afhoppere og andre skuffedes beretninger øger antallet af tendensberetninger.

Den spanske anarkisme, og især dens virke under borgerkrigen, har af gode grunde tiltrukket også forskerne. Spanien er til dato det eneste sted, hvor anarkismen blev en magtfuld massebevægelse og endog 1936-37 blev søgt omsat i praksis ved en social revolution, der blev udløst af militæroprøret. Forskningen har søgt at beskrive og forklare de omfattende kollektiviseringer af landbrug, industri, transport og servicefag (frisø-

rer f.eks.), der skete i dele af det republikanske Spanien. Især har den vesttyske forsker Walther L. Bernecker med to bøger, flere artikler og en kildeudgave ydet væsentlige bidrag til en videnskabelig behandling af det politisk omdiskuterede emne. Bernecker har ryddet op i de heroiserende eller dæmoniserende fremstillinger.³⁸ Han stiller kritiske spørgsmål til kildegrundlaget, og han giver indsigtfulde analyser af den tidligere historieskrivning. Berneckers eget problem er dette, at når man i ringe grad bruger de samtidige eller senere beretninger, men hovedsageligt det samtidige, dokumentariske materiale, så kan man ikke sige meget om kollektiverne i praksis, for de fleste samtidige kilder af den art, hvis de overhovedet findes, er normative. Han kan derfor udførligt beskrive, hvordan reglerne var for kollektiverne, men ikke sige meget om praksis. Bernecker er generelt kritisk over for anarkistberetningerne, men er dog sympatisk indstillet over for deres eksperiment. Han anfører f.eks., at det ikke er nok – således som de mere skeptiske forskere Hugh Thomas og Stanley G. Payne har gjort det – kun at forsøge at måle kollektivernes produktionsevne og økonomiske succes eller fiasko. Bernecker fremhæver med rette, at bevægelsen også må bedømmes som en moralsk kraft, der gengav arbejderne på land og i by deres værdighed.

Spanske forskere har fulgt Berneckers kritiske vej og har skrevet regionalstudier baseret på et bredere kildemateriale end før. Som eksempel kan nævnes disputatsen om det i litteraturen omdiskuterede område Aragonien ved Julián Casanova: *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa 1936-38. Historia de Los Movimientos Sociales. Siglo Veintiuno, Editores, Madrid, 1985.* Anarkistisk og kommunistisk historieskrivning har især diskuteret kollektiverne og deres skæbne i dette område. Casanova drøfter i detaljer de mange omstridte temaer: vold eller spontanitet ved dannelsen af kollektiverne, deres antal, organisationsform, politiske sammensætning, produktionsevne, magtkampene i Aragoniens republikanske del 1936 til marts 1938, hvor Franco erobrede hele Aragonien. Han skjuler aldrig, når hans kilder ikke kan bære konklusioner. Det er hans vigtige hovedresultat, at »fremmede«, nemlig

³⁸ Walther L. Bernecker: *Die Soziale Revolution im Spanischen Bürgerkrieg. Historisch-Politische Positionen und Kontroversen.* Verlag Ernst Vögel, München, 1977; samme: *Anarchismus und Bürgerkrieg. Zur Geschichte der Sozialen Revolution in Spanien 1936-39.* (Reihe Historische Perspektiven 10). Hoffmann und Campe, Hamburg, 1978; Walther L. Bernecker (Hrg.): *Kollektivismus und Freiheit: Quellen zur Sozialen Revolution im Spanischen Bürgerkrieg, 1936-39.* DTV. München, 1980 med kilder og forbindende tekster; samme: *Agrarkollektivismus und Revolution. Zur sozio-ökonomischen Entwicklung im republikanischen Herrschaftsgebiet während des Spanischen Bürgerkrieges 1936-39, i »Geschichte und Gesellschaft.* 1978, no 4«, s. 393-411; Stanley G. Payne: *The Spanish Revolution. A study of the social and political tensions that culminated in the Civil War in Spain.* W. W. Norton, New York, 1970.

catalanske militser og aragonske anarkister med erfaring fra byen Barcelona, påførte det agrare Aragonien by-anarkismens normer. Han giver i vidt omfang kommunisterne ret i, at kollektivernes dannelse rummede et stærkt element af tvang. I modsætning til Bernecker har han brugt anarkistiske arkiver i Spanien, Amsterdam og Schweiz samt i udstrakt grad den anarkistiske regionalpresse. Indgående og med stort metodisk skarpsind skildrer han magtkampen i den republikanske del af Aragonien. Anarkismen (CNT) var ikke så dominerende i området som ofte antaget i anarkistskrifterne. Især sås UGT (den socialistiske fagbevægelse) både i byråd og i kollektiverne, medens PCE stod svagt i Aragonien før juli 1936. Som Bernecker betoner også Casanova anarkismens moralske styrke. Undertrykkelsen i sommeren 1937 af de anarkistiske organer ser han ikke kun som udtryk for kommunistisk terror, men som et resultat af hele folkefrontregeringens politik på grund af krigssituationen. Han påpeger endvidere, at jo flere kollektiver, der blev nedlagt fra august 1937, jo flere CNT fagforeninger blev der oprettet frem til marts 1938.

Af andre regional- eller lokalstudier kan henvises til Gonzáles Garrido: *Colectividades agrarias en Andalucía: Jaén (1931-39). Siglo XXI*, Madrid, 1979, der for dette områdes vedkommende også peger på UGTs styrke i kollektiverne.

En del af anarkismeforskningen har beskæftiget sig med anarkisternes forhold til magtudøvelsen, dvs. i konkret forstand om de skulle deltage i centralregeringen i Madrid eller senere i Valencia, i Generalitat (regeringen i Catalonien) eller i de mange revolutionære komiteer og senere byråd ud over landet. Hvorledes kunne anarkister, for hvem staten var det højeste onde, deltage i udøvelsen af statsmagt, endog i et sideordnet samarbejde med borgerlige, socialistiske, katolske (baskiske) og kommunistiske grupper? Dette problem udløste i sam- og eftertid hos anarkisterne en voldsom debat. Forrådte CNT-lederne den rene lære ved deres handlinger? Eller gjorde de det nødvendige for derved at vinde krigen og på længere sigt sikre anarkismens overlevelsesmuligheder?

Dette problem blev indgående diskuteret hos César M. Lorenzo: *Les anarchistes espagnols et le pouvoir, 1868-1969. Éditions du Seuil, 1969* (svensk udgave 1972). Desværre er hans bog forsynet med et meget sparsomt noteapparat, men Lorenzo, der er søn af CNT-lederen under borgerkrigen, H. Prieto, oplyser, at han især har benyttet faderens efterladte papirer. Lorenzo, der ikke er ukritisk over for anarkismen, følger da også faderens argumentation om, at det *var* nødvendigt for anarkisterne at gå ind i regeringssamarbejdet og magtudøvelsen på nationale og lokale niveauer. Lorenzo ser anarkisternes indtræden i

Madrid-regeringen november 1936 som en logisk følge af, at de siden juli 1936 lokalt var blevet magtudøvere. For militæroprøret havde skabt et magtpolitisk tomrum, som anarkisterne i samarbejde med andre måtte udfylde. Lorenzo betoner, og det præger også hans fremstilling, at den spanske revolution, modsat den franske og den russiske, var uden geografisk centrum. Den havde mange magtcentre ud over hele Spanien. Han gennemgår nøje udviklingen i de enkelte egne af Spanien.

Man kan håbe på, at kommende anarkismeforskning vil få et stadig bedre kildegrundlag, idet anarkisternes arkiv i Amsterdam indtil nu kun har været udnyttet i ringe omfang. Dette vil bl.a. kunne belyse konflikterne mellem CNT og PCE.³⁹ Disse var et hovedtema hos Burnett Bolloten: *The Spanish Revolution. The Left and the Struggle for Power during the Civil War*. North Carolina Press, 1979 (genudgivet i 1986, Freedom Press, London), der er en revideret og udvidet udgave af den oprindelige version »The Grand Camouflage«, 1961. Bolloten var 1936-38 United Press korrespondent i Spanien. Prorepublikanske og liberale forlæggere i Vesten ville i næsten 10 år ikke udgive hans bog, der argumenterede for, at PCE stræbte efter at få magten bag den republikanske facade. Han beskriver især PCEs kamp mod kollektiveringen og mod anarkisterne. Hans oprindelige bog slutter med kulminationen i maj 1937. Bolloten omtaler egentlig to lag af kamouflage: PCE, republikanerne og Largo Caballero ville efterår 1936 over for udlandet kamouflere og fortie den sociale revolution, og PCE ville kamouflere sin egentlige kommunistiske politik bag den borgerlige republiks facade. Hans bog er således et opgør med myten om, at det gjaldt om at forsvare demokratiet i Spanien. På den anden side afviser han også Francomyten om Sovjets andel i en formodet forberedt kommunistopstand før juli 1936. Bolloten ser med stor skarphed, at PCEs magttilvækst ikke skyldes egen styrke, men modparternes svaghed og splittelse. PCEs metoder til at opnå magt mindede om kommunistpartiernes taktik i Østeuropa fra 1944-45. På den anden side skjulte CNT-pressen, som Bolloten i høj grad bruger, ikke, at kampen ikke gjaldt demokratiet, men den proletariske revolution og intet andet. Bolloten gør på fortjenstfuld måde opmærksom på, at det europæiske venstres opfattelse af krigen var uden grundlag. Det er dog en svaghed ved Bollotens omdiskuterede værk, at han oprindeligt kronologisk sluttede netop dér, hvor hans tese synes bevist, nemlig med maj-krisen i 1937, hvor PCEs linje sejrede i regeringen, og hvor anarkisterne

³⁹ I »Cambio 16« 22. februar 1982 omtaler tidsskriftets Bruxelleskorrespondent resultatet af sin overfladiske gennemgang af anarkistarkivet i Amsterdam, herunder især anarkisternes kritik af kommunisternes handlinger under krigen.

forlod regeringen og måtte se den sociale revolution tøjlet af centralregeringen, ikke mindst i Aragonien. Denne mangel har Bolloten søgt at afhjælpe med en epilog om tiden efter maj 1937; hans hovedsynspunkt er dog uændret.

I modsætning til Bolloten behandles kommunistpartiets politik under *hele* borgerkrigen hos David T. Cattell: *Communism and the Spanish Civil War*. Berkeley, 1955. Cattell gør opmærksom på grænserne for PCEs magt, dels fordi Sovjet ville opnå et samarbejde med England og Frankrig via Den Spanske Borgerkrig, dels fordi der også var andre grupper i den republikanske zone, der ikke stod magtesløse. Iøvrigt gennemgår Cattell nøje PCEs udvikling og politik under krigen, herunder dets politik til forsvar for ejendomsretten, for disciplin i hæren og for det borgerlige demokrati. Cattell opfatter på nøgtern vis PCE som en magtgruppe, der i princippet opførte sig ligesom de øvrige magtgrupper i Spanien, hvor alle ville sikre deres positioner. Takket være krigen og den sovjetiske våbenhjælp havde PCE bare større muligheder. Cattell finder dog, at PCEs linje kun var et overgangsstadium til proletarietets diktatur, dvs. en republikansk sejr ville være endt med en ny borgerkrig, mellem sejrherrene. Cattell mener ikke, at PCE maj 1937 stræbte efter at overtage magten, og i modsætning til Bolloten ser han derfor heller ikke statsminister Juan Negrín som en kommunistisk medløber.⁴⁰

Det skal bemærkes, at von zur Mühlens bog udførligt beskæftiger sig med de spanske kommunisters forfølgelse af udenlandske anarkister og socialister ved en nøje skildring af det hemmelige spanske politi og dets samvirke med det russiske hemmelige politi (NKVD). Ud fra spanske arkiver belyses kontaktmanden Alfredo Herz' metoder. En omfattende både teoretisk og praktisk orienteret undersøgelse foreligger med Rainer Huhle: *Die Geschichtsvollzieher. Theorie und Politik der Kommunistischen Partei Spaniens 1936 bis 1938*. Focus Verlag, Giessen, 1980. Huhle benytter i hovedsagen det længe kendte kildemateriale, men sætter teori og praksis i forbindelse med hinanden. Kommunistpartiet forsøgte at bruge den videnskabeligt rette metode til at bedømme samfundsudviklingen i Spanien og handle derefter. Han finder hverken, at PCE var kontrarevolutionært, således som CNT og marxistpartiet POUM beskyldte det for at være, eller at det var stalinistisk, totalitært à la Østeuropas partier efter 1945. Han har ofte polemik mod Bollotens syn og betoner som også nyere spanske undersøgelser, at PCEs politik oftest var identisk med hele folkefrontens politik.

⁴⁰ Bolloten arbejder med en bog om Negríns politik; hans kritiske syn på denne ses i en artikel om Negrín i »Historia 16«, Januar 1986.

Undersøgelser om det spanske kommunistparti lider stadig helt klart af den afgørende svaghed, at kildematerialet er dårligt og mangelfuldt.

Temaet om den interne konflikt på den republikanske side mellem PCE og CNT ses også tydeligt i et værk om den forsvarsjunta (Junta de Defensa de Madrid, forkortet JDM), der bestod i Madrid fra den 7. november 1936 til 21. april 1937, ved Julio Aróstegui, Jesús A. Martínez: *La Junta de Defensa de Madrid. Noviembre 1936-Abril 1937. Comunidad Madrid, Madrid, 1984.* Ud fra Madridpressen, JDMs egen avis og ud fra de hidtil kun i ringe omfang kendte mødereferater, der optrykkes som tillæg (s. 292-454), gives en meget detaljeret skildring af JDMs virke og betydning, med mange kildekritiske overvejelser og hyppige polemiske udfald mod Bollorens teser om PCEs magtstræb. JDM-mødereferaterne viser, at PCEs linje ofte var identisk med folkefrontens, og at de mange debatter med medlemmerne fra CNT skyldtes CNTs revolutionære sigte med JDM, der afveg markant fra PCEs og fra republikanernes sigte. På den anden side gør bogen også op med myten, der en tid blev fremmet af kommunisterne, om general Miaja som Madrids store helt og forsvarer. Interessant er det at se, at Miaja egentlig blev udnævnt, fordi ingen, heller ikke i den republikanske regering, troede, at Madrid kunne forsvares. Miaja skulle altså blot forestå en hurtig kapitulation – og derpå ofres, som den, der overgav hovedstaden til Franco i 1936. I modsætning til Bolloren finder forfatterne ikke, at PCE sad på nøgleposterne i JDM, men fremhæver, at PCE var i konstant mindretal, selv om partiet havde bred opbakning i sin kritik af CNT. Denne kritik fremgår klart af mødereferaterne.

Den økonomisk-social udvikling under borgerkrigen udgør et forsømt kapitel i forskningen. Spaniens faktiske deling og den statistiske usikkerhed på grund af krigen og det manglende normale bureaukrati gør det til et vanskeligt emne. Der findes oversigter over den økonomiske udvikling, men der savnes detaljeforskning som basis for mere dybtgående synteser.⁴¹

Med Ronald Fraser: *Blood of Spain. An Oral History of the Spanish Civil War.* Pantheon Books, New York, 1979 (Pelican, 1981) forsøges

⁴¹ En skitse ses i R. Carrs oversigtsværk fra 1977. Se endvidere afsnittet ved Josep M. Bricall: *La economía española (1936-1939)*, s. 359-418, i oversigtsværket ved Tuñón de Lara, m.fl. fra 1985; samt Ramón Tamames: *La República. La Era de Franco.* Alianza Universidad, 1973. En skildring af en enkelt landsbys økonomisk-social udvikling under og efter borgerkrigen ses hos Peter Waldmann, Walther L. Bernecker, m.fl.: *Die geheime Dynamik autoritärer Diktaturen. Vier Studien über soziale Wandel in der Franco-Ära.* Vögel, München, 1982, s. 291-399; bidraget ved Francisco López-Casero viser, hvorledes udviklingen 1936-39, og ikke først den voldsomme økonomisk-social vækst fra sidst i 1950erne indledte værdisammenbruddet for den traditionelle levevis i den valgte landsby.

noget nyt, nemlig via interviewmetoden at nå til en skildring af borgerkrigen, således som en række mennesker fra vidt forskellige lag oplevede og huskede den. Fraser giver en åbenhjertig redegørelse for sine tvivl og problemer under arbejdet med denne metode på en konference i Spanien i 1979.⁴² Han er ikke professionel historiker, men ønsker ikke kun at overlade det til romanforfatterene at genskabe tidens atmosfære. Han omtaler i sit bidrag også, hvordan hans oprindelige antagelser måtte ændres under arbejdet, bl.a. denne at kampen ikke drejede sig om fascisme-demokrati, eller revolution-kontrarevolution, men om klassekamp. Fraser beskæftiger sig ikke med de internationale aspekter og heller ikke med frontoplevelserne, men med livet bag fronten, i alle de regionale forskelligheder. Fraser betoner, at striden dér i høj grad gjaldt politiske emner i tråd med de foregående års politisering og polarisering. Bogen giver et godt indblik i deltagernes følelser og værdiforestillinger, hvad enten det drejer sig om katolikker eller om anarkister. Et gennemgående træk hos de mange interviewede er det store klassehad. Der er især udførlige beretninger, set fra mange vinkler, om kollektiveringerne og terroren. Den fyldige, men noget flimrende fremstilling afrundes ikke af en konklusion, men af en koncentreret fremstilling af de centrale problemer i spansk historie før 1936.

Forskningen om Den Spanske Borgerkrig beskæftiger sig med vidt forskellige emner og er historiografisk ofte dele af en almen forskning. Skildringen af den udenlandske indgriben hænger således sammen med udviklingen i den diplomatiske historieskrivning om Europa i 1930erne. Bøgerne om falangen og Francos bevægelse må ses i sammenhæng med den øvrige fascismeforskning eller teorierne om de autoritære styreformere. Venstrefløjens forhold udgør en del af udforskningen af de sociale bevægelser og af arbejdsbevægelserne i Europa. De forskellige emner tiltrækker klart forskellige typer af forskere. Sjældent forsøger den samme forsker at beskæftige sig med vidt forskellige emner inden for temaet.

Der var i samtiden og også efter 1939 stærke propagandamæssige og dermed polemiske træk i, hvad der blev skrevet om borgerkrigen, dens årsager og forløb. Det betød både forenklinger og overdrivelser. En del fremstillinger har tillige været skrevet af deltagere. De sejrende i Spanien skulle forherlige sig selv og sværte modparten. De tabende brugte ofte

⁴² P. Broué, R. Fraser, P. Vilar: *Metodología Histórica de la guerra y revolución españolas*. Barcelona, 1980, s. 43-68: Ronald Fraser: *Reflexiones sobre la historia oral y su metodología en relación con la Guerra Civil Española*. Genren ses også i værket H.-Chr. Krisch (Hrg.): *Der spanische Bürgerkrieg in Augenzeugenberichten*. DTV-Dokumenten 2719. 1986.

energien på at strides indbyrdes, som det f.eks. ses i modsætningerne mellem kommunisters og anarkisters versioner. Nederlaget skulle både forklares og bortforklares. De sejrende havde den fordel, at de havde kontrollen med arkiverne i Spanien.

Forskningen er som påvist i de sidste 15-20 år ved at komme ud over nogle af disse problemer. De spanske historikere kan nu bruge egne arkiver i hidtil uhørt omfang og udenlandske historikere har også fået øjnene op for de spanske forhold. Et seminar, der november 1986 blev afholdt ved Harvard Universitetets Center for Europæiske Studier, med deltagelse af en række spanske og udenlandske specialister, handlede om perioden 1936-86. Man drøftede problemet, om hvorfor spanierne i 1936 og i 1976 reagerede så politisk forskelligt? I 1936 skød man på hinanden, men 1976-86 lavede man aftaler. Mange faktorer blev nævnt på seminaret, men de fleste lagde vægt på den helt forskellige internationale situation.⁴³ Hvis dette er en rigtig tolkning, er det med rette, at en så stor del af litteraturen hidtil har drejet sig om udlandets holdning til Spanien.

Udforskningen af den tyske, italienske, engelske og amerikanske politik over for Spanien vil næppe i fremtiden byde på de store overraskelser. Måske vil inddragelsen af spansk arkivmateriale, som det allerede delvis er sket, kunne afklare en række detaljer, men de store linjer må siges at være velbelyst allerede nu. Derimod kan Sovjets og Frankrigs rolle i høj grad trænge til en bedre skildring. Men begge lande fører en restriktiv arkivpolitik. Man kunne tænke sig firmaundersøgelser i stil med bogen om Rio Tinto. Monografier af denne art ville bedre niveauet i den ellers noget luftige debat om forholdet mellem den internationale kapitalisme og oprørerne.

Ny forskning skal snarest ventes om de indre spanske forhold. Udlændinge som R. Carr, Robinson, Malefakis og Stanley G. Payne har længe om- og opvurderet det spanske højres indsats i polemik mod den fremherskende liberale tolkning i Vesteuropa efter 1945, der gik ud på, at et demokratisk eksperiment på skammelig vis blev ødelagt af militærkuppet. Denne tendens er blevet imødegået af f.eks. Paul Preston. Denne debat kan nu føres på et stadig bedre kildegrundlag. Studiet over partiernes politik har hidtil være baseret på pressen, parlamentsdebatter og erindringer, hvis værdi ofte er tvivlsom. Af mangel på kilder har beskrivelserne ofte været meget personfikserede, f.eks. om modsætningen mellem Largo Caballero og I. Prieto, medens meget lidt vides om partiernes organisation, funktionsmåde, medlemmer og interesser. Opbygningen af PSOE's arkiv i Madrid i Fundación Pablo Iglesias med

⁴³ »Cambio 16«, 1. december 1986, med en omtale af konferencen.

bibliotek og avislæsesal og overflytningen af CNT-arkivet fra Amsterdam til Spanien kan danne basis for studier, der vil gå mere i bredden. På samme måde savnes undersøgelser over kirkens og hærens forhold til deres tilhængere. Der findes iøvrigt heller ikke mange gode biografier over de oprørske generaler.

Der er efterhånden en omfattende litteratur om den sociale revolution (kollektiveringerne) i den republikanske zone. Derimod findes der generelt meget lidt om leveforholdene og specielt savnes på såvel det politiske som det social-økonomiske område studier i dybden over Francozonens forhold. Mange temaer venter her på en behandling, f.eks. en nøjere redegørelse for den folkelige opbakning, for opbygningen af den »Nye Stat«, for ændringen af de sociale reformer fra 1931-36, og for den ideologiske strid i Francogruppen. Forholdet mellem godsejere, storborgerskab og oprørsofficererne er reelt meget slet belyst.

Spanske historikere har med flid kastet sig over en række specialstudier. Deres værker er desværre ofte noget præget af, at den lange Francoperiode først sent har givet dem større træning i behandlingen af moderne historie. Det foretrukne synes at være regionalt skarpt afgrænsede eller kronologisk meget snævre beskrivelser, hvor det refererende hyppigt dominerer over det analyserende. Denne specialforskning har dog den funktion, at ny grund ryddes ud fra et bedre kildemateriale, selv om det også kan føre til, at perspektivet i bøgerne ikke altid er så stort. 50 årsjubilæet i 1986 skabte dog en række forsøg på synteser som omtalt i indledningen.

Paul Preston peger i sin forskningsoversigt⁴⁴ med rette på, at den nyeste forskning viser, at Den Spanske Borgerkrig mere og mere fremstår som ikke een, men mange krige, og at det karakteristiske er disse krige meget udviklede karakter med et sammenvæv af religiøse, regionale og sociale modsætninger. Med Preston kan man glæde sig over, at med de mange arkivåbninger kan propagandaen lægges til side, og historikernes dialog kan begynde.

⁴⁴ Paul Preston, op.cit. 1984, War of Words: the Spanish Civil War and the historians, (s. 1-14).

Diskussion

HISTORIE OG OFFENTLIGHED

AF

HANS CHR. BJERG

Det er en ofte overset kendsgerning, at offentlige dokumenter bliver til ud fra et administrativt-juridisk aspekt og næsten aldrig fra »fødslen« er blevet til af hensyn til historien. Det er netop dette moment, som faghistorikeren benytter sig af. Kilden bliver mere værdifuld og kan nemmere bringes til at tale, når den er blevet til ud fra øjeblikkets juridiske og administrative behov. Sådanne dokumenter mister efterhånden deres juridiske og administrative betydning og bliver alene historisk interessante. Denne proces foregår ofte i de offentlige arkiver, der derfor både må være vendt mod administrationen og mod forskningen og derigennem mod den interesserede offentlighed i almindelighed. Hvornår et dokument overgår fra den ene fase til den anden, kan der ikke gives generelle udsagn om. Det er meget forskelligt fra den ene type til den anden. F.eks. kan det, at de pågældende dokumenter stadigt bruges administrativt, hindre, at de på en naturlig måde glider fra den ene fase til den anden. Andre hensyn kan også spille ind som f.eks. statens sikkerhed, militære forhold eller dette, at der er tale om meget personlige oplysninger. I langt de fleste tilfælde går der dog ikke lang tid førend papirerne har mistet deres administrative betydning, og for så vidt er klar til historisk benyttelse. Dette forhold er imidlertid ikke altid ensbetydende med, at man fra historikernes og andre interesseredes side finder de pågældende dokumenter interessante.

Erfaringen viser, at langt de fleste sager i den moderne administration har tabt deres oprindelige betydning efter ca. 30 år. Derfor anvendes denne grænse mange steder som tidsfrist for afleveringer fra administrationen til de offentlige arkiver. Formålet med afleveringen er naturligvis at gøre dokumenterne tilgængelige for historikere og andre interesserede. Normalt vil der derfor ingen problemer være med at benytte det

arkivmateriale, som er gået over i den historiske fase; men det er klart, at hvis man som såkaldt samtidshistoriker bevæger sig kildemæssigt i grænseområdet mellem den administrative sag og det historiske dokument, vil der opstå problemer. Administrationen må og skal nødvendigvis tage andre hensyn end forskningen, men det vil altid kunne diskuteres, hvilke kriterier, der nærmere må instituere dette grænseområde.

Om dette i og for sig interssante område har historikeren Claus Bryld fra Roskilde Universitet udgivet en bog, der angiveligt skal være en debatbog om arkivernes lukkethed i det danske demokrati, og hvis formåldet er at bevise at administrationen udøver »politisk censur af historieforskningen«.¹

Claus Brylds bog er inddelt i tre hovedafsnit. I det første søger forfatteren inden for en marxistisk teoriramme at karakterisere arkivernes lukkethed gennem tiderne som »et udtryk for eksistensen af klassekamp og stat« (s. 23). »Men som egentligt politisk spørgsmål«, skriver Claus Bryld, »blev kravet om almenhedens indsigt i statens anliggender først for alvor rejst med de borgerligt-demokratiske bevægelser og revolutioner fra og med den franske revolution 1789« (s. 23). Det, der imidlertid er tale om her, er *aktindsigt* og ikke den forskningsbestemte interesse for historien, uanset hvor samtidig den iøvrigt er. For i det hele taget at forstå problematikken er det nødvendigt at adskille disse to begreber. Historikerens ærinde er ikke aktindsigten, men den forskningsmæssige interesse af mere generel karakter. Aktindsigt er det forhold, at den enkelte borger har mulighed for at følge administrationens behandling af hans sag, herunder at skaffe sig klarhed over grundlaget for de afgørelser, som direkte vedrører den pågældende. Hovedfejlen ved hele dette første afsnit i bogen er, at der ikke tilstrækkeligt klart skelnes mellem de to nævnte begreber. Bryld øger tilmed forvirringen ved at introducere et begreb, som han kalder »historisk aktindsigt« (s. 11). Yderligere argumenterer han inden for det ene begrebsområde ved hjælp af problemer fra det andet begrebsområde. Når en historiker forlanger aktindsigt i dokumenter, der vedrører hans egen familie, og som endnu formelt ikke er frigivet til historisk forskning, så mister han sin status som historiker og bliver en almindelig borger.

Ifølge Bryld er arkivernes lukkethed udtryk for magthavernes forsøg på at bevare status quo i classesamfundet ved at forholde de almindelige borgere oplysninger. Nu er det imidlertid sådan, at det land, som opererer med den korteste frist til det historiske materiale, og hvor det

¹ Claus Bryld: *Historie og Offentlighed. Kampen om arkivadgang i Danmark 1971-1982*. Den jyske historiker, særtryk 2. Århus, Modtryk, 1983. 209 s. 95 kr.

iøvrigt er nemmest at få aktindsigt endog for udlændinge, er USA. Samtidig er det en kendsgerning, at efter at de russiske arkiver blev tvangsåbnet af revolutionen 1917, så har disse arkiver siden været totalt lukkede, mens begrebet »aktindsigt« så vidt det vides overhovedet ikke eksisterer i det sovjetiske samfund. Dette beklager Bryld et enkelt sted (s. 24), men ellers gør han sig ikke overvejelser om denne tankevækkende forskel, ligesom han ejendommeligt nok heller ikke nærmere diskuterer den offentlighed i forvaltningen, der har været gennemført i Danmark siden 1970. Hvis man vil hævde, at man i en række tilfælde ikke vil kunne skelne mellem den personligt bestemte aktindsigt og den forskningsbestemte interesse, så er det helt nødvendigt tillige i forbindelse med bogens emne at behandle denne udvikling.

I bogens første hovedafsnit gengives i skitse-mæssig form glimt af den debat, der har været i udlandet omkring disse forhold. Bryld fremstiller i denne forbindelse Danmark som et land med de længste tilgængelighedsgrænser. Dette er sikkert rigtigt, hvis man kun ser tallene på papiret, men han glemmer at nævne, at der i høj grad er mulighed for dispensation, og at det hører til undtagelserne at der ikke gives dispensation for disse bestemmelser. Uden denne tilføjelse bliver billedet af forholdene i Danmark ganske fortegnet. Enhver, der har arbejdet i udenlandske arkiver, f.eks. de engelske og de svenske, véd, at på trods af meget liberale adgangs-betingelser på papiret, så konstaterer man hurtigt, at de virkelig »spændende sager«, man som historiker er interesseret i, fortsat tilbageholdes i administrationen eller er henført under de utallige undtagelsesbestemmelser, der i realiteten stærkt reducerer det almindelige indtryk af en fri arkivadgang. Det er en kendsgerning, at de kortere tidsgrænser, der er indført flere steder i den vestlige verden, normalt også indebærer frafald af dispensationsmulighederne. Som samtidshistoriker må man derfor nok stille valgmuligheden op som værende mellem f.eks. en 50 års grænse med dispensationsmulighed eller en 30 års grænse uden dispensation. Ser man horisonten rundt for at få erfaring med henblik på dette valg, så er det sikkert, at historikeren vil få mest ud af den første mulighed.

I bogens andet hovedafsnit »Offentlighed omkring Besættelsestidens forhold? – om politik og historie i Danmark efter 1945« søger Bryld at sætte udforskningen af Danmarks historie 1940-45 og den arkivadgang, der har været givet til denne, ind i »en politisk og bevidsthedsmæssig sammenhæng« (s. 64). Atter ser Bryld her arkivernes utilgængelighed som udtryk for et bevidst forsøg på manipulation fra magthavernes side. Han opfatter således den manglende adgang til arkiverne vedrørende Retsopgøret som et led i »de gamle politikeres« forsøg på at erobre

besættelsestidens fortolkning og eftermæle. Det er et af Brylds hovedpostulater, at »styring af arkivadgang og aktindsigt er i sidste instans politisk bestemt, og det er politiske interesser, der ligger til grund for offentlighedsforholdene i de forskellige samfund, forhold som igen øver afgørende indflydelse på muligheden af at fremstille samtidshistorien« (s. 64-65). Den bevisførelse, som Bryld leverer i bogen, er dog ikke overbevisende. Det strejfer ham nemlig ikke, at der også kan være menneskelige hensyn at tage. Borgere, der har været i den statslige kværn, har trods alt også krav på en vis beskyttelse, i modsat fald var gabestokken jo blevet genindført. Et er, at den pågældende har krav på at få oplyst alle momenter og afgørelser i sin sag, noget andet om disse oplysninger i løbet af relativt kort tid også uden videre skal være tilgængelige for historikere og – journalister. I den offentlige debat ser man pudsigt nok, at det er de samme, der kræver hurtig aktindsigt og arkivadgang, som også kræver, at der lægges hindringer i vejen for offentlige registre og deres samkøring. Disse to synspunkter kan imidlertid ikke forenes.

Det andet afsnit i bogen er absolut det mest interessante og kunne videreudbygget have båret en selvstændig fremstilling, der utvivlsomt ville have været mere interessant for den problematik, som Bryld ønsker at diskutere. Bryld refererer og kommenterer den stigende interesse for besættelsestidens historie og adgangen til dens arkiver, som blussede op omkring den såkaldte Hjalf-sag 1960-61. Fra forskelligt politisk hold var der interesse for at nedsætte en kommission bestående af dommere og historikere, som så skulle undersøge visse spørgsmål under besættelsestiden, herunder især det, der havde givet anledning til Hjalf-sagen, nemlig forholdet politikerne – »den lille generalskab« – modstandsbevægelsen. En sådan kommission blev som bekendt ikke nedsat, og der foreligger heller ingen nærmere udredning af, hvorledes en sådan på en gang officiel og uafhængig historieskrivning skulle foregå. På samme tid oprettedes Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie (DNH). Dette skaffede fondsmidler til at igangsætte yngre historikere med forskning i besættelsestidens historie. Dette selskab søgte og fik adgang til arkiverne for sine medarbejdere. Forudsætningen var, at de pågældende fremstillinger forinden offentliggørelsen skulle forelægges til godkendelse i de respektive ministerier, hvis arkiver var blevet benyttede i fremstillingen. Den hidtidige praksis havde været, at ministerierne, forinden der blev givet adgang til forskere, så det konkrete arkivmateriale igennem. Nu blev det ordnet sådan, at det var selve fremstillingen, man fik til gennemsyn. Der var primært tale om en praktisk foranstaltning, idet meget kildemateriale, som historikeren må gennemgå, rent faktisk aldrig anvendes i den

endelige fremstilling. Dette arrangement betegner Bryld som »privilegeret adgang« og retter i bogen et angreb på DNH inspireret af de angreb, som landsretssagfører Carl Madsen rettede mod dette selskab i 1971-72.

Claus Bryld har ikke meget til overs for den stribe af doktordisputatser, der blev en følge af DNHs virke. Han betegner dem som »traditionel kildestyret og snævert politisk-historisk orienteret« og udtryk for et relativistisk historiesyn. Blandt DNH-projekterne savner Bryld i høj grad en undersøgelse af »statens politik over for nationale og politiske bevægelser, der var i modstrid med dens politiske linie« (s. 103). Ifølge Bryld »skylder DNHs styrelse stadig offentligheden et svar på, om den opfatter de oprindelige intentioner som opfyldt, subsidiært hvad de oprindelige intentioner i det hele taget har været, udover at fremskaffe midler til udgivelse af nogle indholdsmæssigt fritstående monografier over emner af – ud fra et væsentlighedskriterium – begrænset interesse, i hvert fald så længe helhedsbestræbelsen savnes« (s. 103f.). For at kommentere dette synspunkt er det nødvendigt forinden at omtale det tredje hovedafsnit i bogen.

Bogens tredje hovedafsnit bærer titlen »Kampen om arkivadgang 1971-1982« og gengiver en række indlæg og dokumenter vedrørende landsretssagfører Carl Madsens forsøg på 1971-72 at blive medlem af DNH for derigennem at få adgang til visse af besættelsestidens arkiver, samt indlæg og korrespondance vedrørende Claus Brylds anmodning om at få arkivadgang 1979-82. Generelt må det nok siges at være en flothed at præsentere disse to meget specielle sager fra henholdsvis 1971-72 og 1979-82 som »kampen om arkivadgang 1971-82«, en betegnelse, der også bruges som bogens undertitel.

Efter at Justitsministeriet havde nægtet Carl Madsen adgang til arkivmateriale fra besættelsestiden formentlig på grund af dette materials karakter og ikke på grund af Carl Madsens person, søgte han optagelse i DNH, idet han derigennem mente at kunne få den attråede arkivadgang. I DNH nægtede man ham optagelse. I en offentlig polemik med DNHs formand, professor Povl Bagge, rettede Carl Madsen derefter en voldsom kritik mod DNH, som han beskyldte for at »frisere« den moderne Danmarkshistorie, ligesom medarbejderne blev betegnet som værre end prostituerede, idet »den prostituerede er en vindskibelig erhvervsdrivende, der holder sin krop og sine legemlige færdigheder til fals, men hvis sjæl ikke indgår i handelen« (s. 119) – åbenbart i modsætning til DNH-medarbejderne.

Hele Carl Madsen-sagen hvilede imidlertid på et forkert grundlag, idet der ikke var tale om noget monopol, der var givet DNH. Det stod enhver forsker uden for DNH frit for at beskæftige sig med besættelsestidshisto-

rie og søge om adgang til de ønskede dokumenter. Dette forhold redegjorde Povl Bagge for i den nævnte polemik, uden at det gjorde det mindste indtryk på Carl Madsen, som derefter gik over til at tale om det »faktiske monopol«, som DNH udøvede. Denne fortolkning står imidlertid fortsat for Carl Madsens egen regning. I polemikken redegjorde Povl Bagge ligeledes for, at DNH ikke mente, at dets forskningsprojekter ville udtømme besættelsestidshistorien bl.a. ud fra et væsentlighedskriterium. Forskningstemaer blev i høj grad valgt af forskerne selv efter den pågældendes interesse og lyst. En række af emnerne undergik naturligt nok en udvikling under udarbejdelsen, således at de kom til at omhandle andre aspekter end det fra forskerens side var planlagt. Det er muligt, at undersøgelsen så bliver »kildestyret«, ifølge Bryld, men noget bestillingsarbejde bliver det ikke. Den redegørelse, som Bryld efterlyser fra DNHs side, må således siges at være fremkommen for længe siden.

Carl Madsen-sagens fejlagtige udgangspunkt gør, at Brylds gengivelse af denne sags akter ikke alene får et skær af kuriøsitet over sig, men direkte kommer til at afsvække det ærinde, som Bryld er ude i. At et medlemskab af DNH ikke automatisk gav adgang til de lukkede arkiver, således om Carl Madsen åbenbart troede, viser Brylds egen arkivsak, som også gengives i bogens tredie hovedafsnit. Sammenstillingen af de to sager synes samlet at svække Brylds hele argumentation.

I 1979 søgte Claus Bryld om adgang dels til det materiale, der fandtes i forbindelse med den retsag, som førtes mod hans far under Retsopgøret, dels til en række dokumenter, som han ønskede at benytte i forbindelse med udgivelsen af en kildesamling omhandlerende Retsopgøret. I det første tilfælde har Bryld status af almindelig borger. Han kan ikke i kraft af at være faghistoriker påberåbe sig ret til at se papirer vedrørende sin familie, der endnu ikke er åbne. Der kan i et sådant tilfælde være tale om det, der kan betegnes som et »etisk« afslag. For det er ikke indlysende, at en søn eller datter uden videre skal have fortrinsret til at se faderens personalesag el. lign. Måske snarere tværtimod! Herimod vil Bryld hævde, at andre under påberåbelse af at være forskere vil kunne få adgang til at se hans faders sag, som han altså selv ikke må se. Dertil er at sige, at forskeren, som ikke er emotionelt engageret i en bestemt sag, vil have en anden holdning til denne end den, der er dette forlods. Det må rent faktisk hævdes, at der heri ligger en beskyttelse af den enkelte borger. Der er således også forskel på at vise en lægejournal til patientens familie eller til en anden læge. Bryld fik afslag på at se disse papirer, ligesom man nægtede ham adgang til dokumenter, som skulle bruges til kildesamlingen. Nu er den pudsige pointe i denne sag, at Claus Bryld er medlem af DNH (jfr. s. 155), hvad Rigsarkivet gjorde opmærksom på i indstillingen

til Justitsministeriet, men dette var altså ikke universalnøglen, der åbnede lukkede arkiver og derved cementerede et monopol for »frisørselskabet« DNH. Det oplyses i bogen, at hvad angår adgang til kilderne for retsopgøret i almindelighed, har Bryld været til en samtale i Justitsministeriet, der imødeser en ansøgning fra ham, hvori han nærmere redegør for sit projekt. Afslaget på denne sidstnævnte ansøgning får Bryld til at hævde, at for at få adgang til ellers lukkede arkiver er det enten nødvendigt at arbejde på en doktordisputats og/eller være inde med de rette acceptable personer, hvorved tænkes især på den gamle kreds omkring DNH, incl. rigsarkivaren (s. 5 – forordet). Uden at kende hverken sagsbehandlingen eller begrundelsen for afslaget tyder Brylds egen sagsfremstilling og gengivelsen af diverse korrespondance på, at afslaget skyldtes, at der var tale om en kildesamling, d.v.s. normalt med ordret gengivelse af dokumenterne, hvor det ofte er vanskeligere at anonymisere personnavne o.lign. Justitsministeriets refererede holdning må indebære, at Bryld formentlig vil få adgang til arkiverne, hvis hans mål er en almindelig videnskabelig fremstilling af Retsopgøret på de betingelser, som dette ministerium normalt stiller for benyttelsen, og som forskere tilsyneladende ikke føler teoretiske anfægtelser ved at acceptere.

Bryld har søgt martyriet og ført sin anmodning om arkivadgang helt til ombudsmanden – uden resultat, og han kan derfor konkludere, at det ikke nytter noget at føre sag mod centraladministrationen, og ser naturligvis i hele sagen en bekræftelse på, at administrationen udøver politisk kontrol med historieforskningen. At dette er rigtigt synes dog ikke bevist gennem Brylds fremstilling og dokumentariske sagsfremstilling. Når man udover den administrative og juridiske fase opbevarer arkiver, er det vel meningen – også fra magthavernes side – at disse skal kunne benyttes historisk. Det letteste ville jo være systematisk at kassere ubehagelige dokumenter og derved slette sporene og hindre at »historiens dom« blev ændret i forhold til det, som disse havde fastslået.

Der kan sikkert opnås bred enighed om, at det er historikerens opgave i et demokrati til stadighed at underkaste den herskende historieopfattelse en prøvelse på grundlag af de bevarede kilder, men det rører ikke ved den kendsgerning, at der må være en adskillelse mellem borgerlig aktindsigt og historisk interesse. Hvornår man arbitrært kan fastsætte et dokumentets overgang fra den ene fase til den anden, kan man strides meget længe om. Generelt er der dog næppe tvivl om, at lange tilgængelighedsgrænser giver bedre historiske dokumenter på længere sigt. Der er næppe tvivl om, at den også i Danmark indførte almindelige offentlighed i forvaltningen efterhånden vil ændre de administrative dokumenters karakter og derigennem også disses karakter som historiske dokumenter

og data-bærere. En flytning af tilgængelighedsgrænserne, således at disse bliver meget korte, vil yderligere accentuere dette forhold.

Alt i alt må det nok siges, at det er vanskeligt at bevæge sig fra de specielle sager, der synes at være Claus Brylds oprindelige udgangspunkt, til en mere generel teoretiseren omkring et ellers interessant emne. Bryld skyder i sine angreb meget over målet, ligesom udgangspunktet er for snævert til at bogen vil kunne skabe den debat, som han efterlyser.

EMBEDSMANDSÅND OG HISTORIEFORSKNING GÅR DÅRLIGT I SPAND

AF

CLAUS BRYLD

1848 er det store vendepunkt i Danmarks nyere historie. Indførelsen af den fri forfatning og kampen om hertugdømmerne satte alle folkelige og nationale stemninger i bevægelse. Mere og mere blev der plads for erkendelsen af, at enevældens hemmeligholdelse af det arkivalske materiale til sødrelandets historie havde voldt ubodelig skade og virket med til, at den danske historieskrivning – i modsætning til Tysklands – ikke var bleven den kilde til national genfødsel, som den kunne og burde have været. Gentagne gange blev arkivernes forhold og hele stilling taget op til drøftelse. Karakteristisk nok var det aldrig arkivernes mænd, som var de førende. Altid kom initiativet udefra, i reglen fra de politiske ministre.

Axel Linvald, 1933.

Mit hovedanliggende med bogen *Historie og offentlighed* var for det første at analysere adgangen til nyere historiske arkivalier i Danmark og for det andet på grundlag af denne analyse at foreslå en modernisering eller – om man vil – en demokratisering af forholdet mellem stat og arkivvæsen, de politisk-administrative interesser på den ene side og de forskningsmæssige på den anden. Hertil opstillede jeg på basis af Jürgen Habermas' offentlighedsteori et begrebsapparat, som skulle kunne begribe kategorien »historie«s stilling mellem staten og samfundet eller, som jeg kalder det i bogen, staten og folket. Problemkomplekset var relationen *Stat – Forskning/Formidling – Folk*, som jeg ville søge at udrede dels ved en konkret historiografisk undersøgelse af historieskrivningen om besættel-

sestiden, dels ved en dokumentation af den herskende praksis vedr. arkivadgangen.

I bogen behandler jeg først og fremmest statens legitimeringsinteresse i forbindelse med – ikke faget historie, men den »folkelige«, den samfundsmæssige historiebevidsthed. Kombinationen af den nedarvede historiebevidsthed og den bevidste historieformidling af statslig, kommerciel eller anden art kalder jeg historisk offentlighed. Men jeg behandler kun grundigt en lille del af forholdet mellem staten og den historiske offentlighed, nemlig den forskningsbaserede fremstilling af dansk samtidshistorie. Her har det både gennem historieskrivningen og gennem tilgængelighedspraksis vist sig, at besættelsestiden 1940-45 er det afgørende »problem«, og en nærmere undersøgelse af kampen om tolkningsretten til og formidlingsmulighederne for denne periode byder en enestående chance for at belyse statens interesse i denne del af historieformidlingen. At det i hvert fald delvis er lykkedes indrømmes da også af H. C. Bjerg, jvf. passus'en: »Det andet afsnit i bogen er absolut det mest interessante og kunne videreudbygget have båret en selvstændig fremstilling«.

Bortset fra denne bemærkning har Bjerg dog kun ris til mig i sin debat-anmeldelse. Jeg har misforstået de grundlæggende begreber i forbindelse med arkivadgang og aktindsigt, jeg anvender primitiv marxistisk terminologi, jeg »har ikke meget tilovers for den stribe af doktordisputatser, der blev en følge af DNHs virke« o.s.v., o.s.v. Det er tydeligvis en teknik, der skal stille bogen og dens forfatter i et dårligt lys hos dem, der ikke har læst den, for de andre kan hurtigt se, at der her nærmest er tale om en karikatur.

Da jeg af redaktionen kun har fået stillet fem maskinskrevne sider til rådighed, har jeg ikke plads til at påpege alle Bjergs Montanus-agtige urigtigheder, hans skævt sammenstillede citater m.v., hvis jeg da samtidig skal opfylde redaktionens andet ønske, nemlig at opsummere debatten om min bog og om tilgængelighedspraksis i det hele taget. Jeg vælger det sidste, da jeg finder det mest konstruktivt. Blot vil jeg have lov til at korrigere to af Bjergs mange fejl:

1. Min brug af klassekampbegrebet i det indledende afsnit er ikke koblet direkte sammen med tilgængelighedsproblematikken. Der er utallige formidlinger fra de grundlæggende samfundsmodsætninger til et niveau som arkivadgang. Her spiller historisk tradition, det politiske systems karakter, centralisme eller decentralisme i forvaltningen og andet en mere direkte rolle. Men det er vigtigt at forstå, at problemet hemmelighed/offentlighed historisk er sammenknyttet med borgerskabets kamp mod kongemagt og adel, hvor aktindsigt og arkivadgang hørte

til blandt de borgerlige frihedsrettigheder. Det var tydeligst i Frankrig, hvor man i 1794 ligefrem fik en »arkivalisk menneskerettighedserklæring«, men det gjaldt også i Danmark, hvor flere af de nationalliberale ledere og ministre var aktive på dette felt. Hensigten var oplysning og bevidstgørelse om historiske og politiske forhold, for dette var forudsætningen for, at den nationale bevidsthed og demokratiet kunne virkeliggøres. Herom kan man bl.a. læse i Axel Linvalds fine lille oversigt, »Dansk arkivvæsen« fra 1933, som er citeret ovenfor. Spørgsmålet er i virkeligheden ikke løst endnu, det er det, der er pointen.

2. At sætte vandtætte skodder mellem »aktindsigt« og »den forskningsmæssige interesse af mere generel karakter« tjener ikke noget fornuftigt formål. Bjerg har her fået offentlighedslovens bestemmelser i den forkerte hals. Det Bjerg refererer er nemlig ikke loven om offentlighed i forvaltningen, men derimod denne lovs forløber, loven om partsoffentlighed. Han refererer med andre ord som gældende lov en lov, der ikke eksisterer. Offentlighedsloven, der trådte i kraft 1. januar 1971, giver i modsætning til partsoffentlighedsloven alle borgere ret til aktindsigt, også i andre borgeres forhold (§ 1), men med en lang række undtagelsesbestemmelser (§§ 2, 5 og 6). Offentlighedslovens grundprincip er – offentlighed, og den er naturligvis, i modsætning til hvad Bjerg antyder, relevant for historikere, da fortiden ikke begynder 30 år tilbage. § 9 bestemmer, at en minister kan beslutte, at »oplysninger om nærmere angivne dokumenter kan meddeles efter et vist åremål«, og i sin kommentar til loven skriver Niels Eilschou Holm: »Loven er ikke til hinder for at opretholde hidtidig praksis med hensyn til at give udenfrstående tilladelse til at gennemgå en forvaltningsmyndigheds sager i *videnskabeligt eller lignende øjemed*« (s. 21). Ombudsmanden er åbenbart ikke klar over, hvornår et dokument overgår fra den »administrative fase« til den »historiske fase«! Det er godt, at vi har Bjerg til at belære os herom.¹

Ordet »arkivadgang« eksisterer derimod overhovedet ikke i nogen lov eller i officiel sprogbrug, og selvom princippet på arkivområdet er det modsatte af det, der hersker i offentlighedsloven, nemlig princippet om hemmelighed med dispensationsmuligheder, anvender myndighederne, incl. ombudsmanden, konsekvent ordet »aktindsigt« om historikers ansøgninger om adgang til arkivalier. I det tilfælde hvor jeg søgte adgang til bestemte personsager fra retsoppgøret med en personlig interesse – og den ansøgning var både tidsmæssigt og emnemæssigt adskilt fra min

¹ Offentlighedsloven af 10. juni 1970, der her er refereret, ophæves den 1. januar 1987, og den nye offentlighedslov – lov nr. 572 af 19. december 1985 – træder i kraft. Bortset fra paragrafnummereringen sker der dog ingen ændringer hvad angår det her refererede.

ansøgning om forskning – optrådte jeg ikke som forsker, men som almindelig borger. Det har jeg slået fast med syvtommersøm i bogen. Men dette faktum betød ikke noget for den juridiske behandling i justitsministeriet. Derinde ville Bjergs fine begrebs- og faseopdeling blive betragtet med i bedste fald undren. Jeg kan ikke se andet, end at Bjergs »forskningsmæssige interesse af mere generel karakter« blot er et opstyltet forsøg på at legitimere den privilegerede arkivadgang, som DNH-projektet har været det stærkeste udtryk for.

Og nu til debatten – for også her er Bjerg dårligt orienteret, når han hævder, at en sådan ikke har eksisteret. Bogen har været anmeldt i alle de store fagtidsskrifter her i landet og i svensk og norsk Historisk Tidsskrift. De store dagblade med undtagelse af »Berlingske Tidende« har anmeldt den med pæn spalteplads – selv i »Jyllands-Posten« tog professor Bent Jensen den under velvillig behandling, og den har været debatteret flere gange i radioen. Desuden er den indgået i diskussioner i Radiorådet, på et RUC-symposium om retsopgøret (jvf. bogen *Retsopgøret 40 år efter*) og på almindelige møder i forbindelse med 5. maj 1985.² Målt med den almindelige alen for debat om ret svært tilgængelige emner altså slet ikke så dårligt! Bortset fra de historikere, der har anmeldt den positivt, er det dog rigtigt, at historikerne som »stand« ikke har gjort sig særlig bemærket i debatten. I modsætning til i f.eks. England og USA findes der i Danmark ikke en egentlig pressionsgruppe for større arkivtilgængelighed. Historikernes standsmæssige passivitet er det eneste, der har skuffet, omend ikke overrasket, mig. For den skyldes vel netop den privilegerede adgangs splittelse af (samtidshistorikermiljøet.

De anmeldelser og indlæg, der har vist den største indsigt i problemet, og som samtidig har bragt debatten videre, er efter min mening Ole Karup Pedersens i »Information«, Finn Løkkegaards i »Weekendavisen, Berlingske Aften«, Jens Chr. Manniches i »Historie«, og sidst, men ikke mindst Knut Einar Eriksens store debatanmeldelse i det norske »Historisk Tidsskrift«. Denne solide præsentation og diskussion er ingenlunde

² Noter nr. 80, juni 1984 (Søren Kastholm Hansen); Historisk Tidsskrift (Stockholm) nr. 2, 1985 (Hans Kirchhoff); Arbejderhistorie nr. 24, april 1985 (Harding Sonne), Historie, Jyske samlinger, ny række XV nr. 4, 1985 (Jens Chr. Manniche); Fortid og Nutid bd. XXXI, 4 (Inger Dübeck); Fortid og Nutid bd. XXXII, 3 (Claus Brylids svar til Inger Dübeck); Historisk Tidsskrift (Oslo) nr. 1, 1986 (Knut Einar Eriksen).

Information 19.1.1984 (Ole Karup Pedersen); Aktuelt 8.2.1984 (Viggo Sjøqvist); Kristeligt Dagblad 10.3.1984 (Ole Stender-Petersen); Demokraten Weekend, 23.3.1984 (Jens Engberg); Politiken 24.3.1984 (Leif Larsen); Jyllands-Posten 28.3.1984 (Bent Jensen); Weekendavisen, Berlingske Aften 3.8.1984 (Finn Løkkegaard).

Radioavisens nyhedsmagasin 17. og 24.1. 1984, radiatoråds møde 7.1.1986, bilag På 3698.

Retsopgøret 40 år efter, red. af C. Bryld og S. Weidemann, RUC/Akademisk Forlag 1986 (debat mellem bl.a. Inger Dübeck og Jens Engberg om arkivadgang).

ukritisk over for min bog, men i modsætning til Bjergs er den både indsigtfuld og konstruktiv.

I det følgende skal jeg kort tematisere de væsentligste punkter i disse og lignende artikler. Diskussionen kan stilles op som følger:

- tilgængelighedsfristerne generelt
- kriterierne for arkivadgang. Faste eller skønsmæssige, ligebehandling eller særbehandling?
- allerede åbnede arkivers tilgængelighed for forskerne
- det institutionelle aspekt, arkivreformer
- historikernes rolle i forhold til offentligheden og i den demokratiske debat.

Næsten alle, der har ytret sig, mener, at tilgængelighedsfristerne på hhv. 50, 80 og 100 år er alt for høje. Bjerg glemmer eller foregiver at glemme, at klausuleringen af den type materiale, jeg søgte om indsigt i, er mindst 80 år, hvis der ikke gives dispensation – for 80 års grænsen kan forlænges efter respektive myndigheds skøn. Disse tidsfrister – stadfæstet i rigsarkivarens cirkulære af 30. september 1968 efter de enkelte ministeriers godkendelse – ønskes radikalt nedsat. De fleste, der ytrer sig præcist herom, foreslår 50 års grænsen nedsat til 20-30 år, hvilket ville svare til proceduren i de lande, »vi plejer af sammenligne os med«. Det er kort sagt den grænse stort set alle NATO-lande opererer med, og som EF officielt indførte fra 1. januar 1983. Analogt hermed burde 80 og 100 års grænserne halveres, til hhv. 40 og 50 år. Det norske s.k. nedgraderingsudvalg, der var regeringsudpeget, gik i 1980 ind for frister på hhv. 6 år og 20 år, men med enkelte undtagelser for specielt sensitive sagsområder. I USA er det kun et par procent af de statslige dokumenter, der ikke er frit tilgængelige efter 30 års forløb. Langt de fleste bliver deklassificeret lang tid før (Eriksen, s. 46 og 49). USAs liberale holdning på området, som nok er blevet svækket, men ikke afgørende ændret under Reagan-administrationen, må i første række forklares med de historiske traditioner uden enevælde o.s.v. og med et politisk system, hvor magtdeling fortsat er et gældende princip (Eriksen, s. 50). På trods af stærk klassedeling i det amerikanske samfund har fraværet af førborgerlige træk altså på nogle områder sikret en klarere realisering af de oprindelige demokratiske idealer.

I modsætning til hvad der ofte hævdes fra status quo-siden, er der ingen, der i debattens løb har foreslået, at der ikke skal være tidsfrister, og heller ingen, med undtagelse af journalist Leif Larsen (»Politiken«, 24. marts 1984 og »Land og Folk«, 9. april 1986), går ind for, at der ikke skal ske en eller anden form for evaluering af ansøgninger om indsigt i materiale, hvor tidsfristen ikke er udløbet. Man kan ikke overføre

offentlighedslovens principper om aktindsigt til dette område, simpelt hen fordi hovedparten af det materiale, der vil blive historisk væsentligt, allerede i offentlighedsloven udtrykkeligt er undtaget fra aktindsigt. For at undgå et totalt vilkårligt skøn i tildelingen af arkivadgang må der derfor herske en tidsfrist, og skal der dispenseres fra denne, må der yderst vægtige grunde til. En alternativ mulighed er selvfølgelig, at man bevarer de nuværende tilgængelighedsfrister, men fjerner den konkrete bedømmelse af dispensationsansøgninger fra administrationen (incl. rigsarkivaren) og henlægger den til en slags fagkyndige udvalg eller forskningsudvalg, som man kender det fra universiteterne og forskningsrådene. I disse kunne sidde arkivarer og evt. en på området særligt sagkyndig fra læreanstalterne eller forskningsinstitutionerne, udpeget af et dertil indrettet nævn. På denne måde kunne både arkivaliernes karakter og ansøgningens seriøsitet indgå i bedømmelsesgrundlaget, og mistanken om diskriminering af politiske eller andre uvedkommende grunde ville forsvinde. Mit forslag om at give Rigsarkivet og landsarkiverne større autonomi, således at de ikke behøvede at tage slet så store hensyn til den politiske magt og administration i hvert fald i tilgængelighedsspørgsmålet, bedømmes positivt af Eriksen (s. 46) og ligger implicit i den kritik af både Rigsarkivet og DNH-projektet, der kommer frem i de fleste af indlæggene.

Halverer man de nuværende tilgængelighedsfrister, er det klart, som også Bjerg er inde på, at der er en risiko for, at det kan skade selve arkivdannelsen. Der hvor man faktisk har ændret fristerne, har det dog tilsyneladende ikke fået denne effekt (*Historie og offentlighed*, s. 47). Det er bl.a. et spørgsmål om en vis mentalitetsændring hos politikere og embedsmænd, og selvom embedsmandsånden er træg, kan den dog nok ændres en smule gennem tiden. Der har faktisk været en tendens henimod større offentlighed både i erhvervslivet og i den offentlige administration siden slutningen af 1960'erne, og det er ikke utænkeligt, at både politikere og embedsmænd vil kunne tilpasse sig en vis offentlig indsigt på ellers »sensitive« områder efter en kortere periode end den nuværende. Endelig må det vel også nævnes, at arkivdannelsen modvirkes ved, at politikere og administratorer ofte tager aktstykker med sig, når de trækker sig tilbage, fordi de ved, at det ellers vil blive vanskeligt at få indsigt i dem! Er der noget, der skader den »klassiske« arkivdannelses (politiske beslutninger m.v.), er det nok snarere udviklingen af den moderne kommunikationsteknologi lige fra telefonen til flyvemaskinerne og computerne. Skriftligheden er ikke længere så væsentlig som i de gode gamle dage. Det kan Bjerg og jeg nok blive enige om at beklage, men vi kan næppe gøre meget ved det.

Under alle omstændigheder må materiale om statens sikkerhed og militære forhold stadig beskyttes mod misbrug, og privatlivets fred henhører også under de områder, der bør klausuleres mod offentlig indsigt i en vis periode – 40 og 50 år ville som nævnt nok være rimeligt. Respekten for privatlivets fred, som jeg har dokumenteret ofte bliver brudt med det nuværende system, når det gælder historiens outsiders, argumenterer jeg gentagne gange positivt for i min bog, men også det har Bjerg valgt at overse. Formuleringen »beskyttelse af privatlivets fred« tjener iøvrigt ofte som dække over andre motiver til hemmeligholdelse, og da f.eks. det politiske hverv principielt er et offentligt hverv, bliver argumentet om personbeskyttelse her let til det rene hykleri. Det er ikke svært i arkivalierne at udskille helt private forhold fra dem, der er udøvet i offentlig tjeneste. Her kunne Bjerg have lært sig en mere demokratisk tankegang af sin kollega, arkivar Niels Petersen, der i sin kritik af Inger Dübecks bog *Dansk arkivet* skriver: »Det er den historiske videnskabs rolle i demokratiske samfund kritisk at efterprøve og rokke ved alle etablerede forklaringer om fortiden, herunder også »eftermæler«. Den historiske videnskab kan ikke respektere kravet «de mortuis nil nisi bene«. Det demokratiske samfund har ikke noget eksistentielt behov for at legitimere sig ved hjælp af historien, men det har et eksistentielt behov for at hindre, at nogensomhelst opfattelse af fortiden får en sådan autoritet, at den ikke kan anfægtes og omvurderes. Derfor bør arkivalier principielt være tilgængelige for alle, som har brug for dem«. ³

Mine synspunkter vedr. tilgængelighed og dette spørgsmåls sammenhæng med en demokratisk fungerende offentlighed (eller ej) falder i det store hele sammen med Niels Petersens. Også han gør opmærksom på, at statsmagten gennem hemmeligholdelse ikke primært vil beskytte sig mod strafbar brug af arkivalierne, men mod politisk uønsket brug af dem. At denne mulighed end ikke foresvæver H. C. Bjerg er meget sigende for hans hele indstilling. Men historieforskning og embedsmandsånd er et dårligt makkerpar, i hvert fald når ånden er så konservativ som den er hos Bjerg.

Knut Einar Eriksen gør opmærksom på, at både korte tilgængelighedsfrister og lighed i arkivadgangen kan blive umulige at gennemføre overfor myndighederne, og at nogle forskere i så fald vil foretrække opretholdelsen af det privilegerede adgangssystem, hvor ikke kun forskningsprojektet, men også forskeren bliver vurderet, med fare for politisk diskriminering m.v. For at løse denne knude går han ind for at kombinere korte generelle tidsfrister (f.eks. 20 år) med »modificeret ligebehandling«,

³ Arkiv, 9. bd. nr. 1, 1982, s. 40.

således som det blev foreslået af det norske nedgraderingsudvalg. Men en begrænset favorisering af »seniorforskere« kan efter hans mening kun accepteres, hvis udvælgelseskriterierne går på fastlagte faglige kvalifikationer, og bedømmelsesproceduren er åben. Endvidere må arkiver, som er blevet åbnet for en forsker, hurtigt efter gøres tilgængelige for andre forskere. »Muligheden for faglig kontroll og debat må ikke bli avskåret. På et slikt grunnleggende etisk og faglig prinsipp kan ikke forskermiljøet fire« (s. 48).

Det er det sidstnævnte princip danske historikere nu har firet på i 25 år, siden det privilegerede adgangssystem blev knæsat af regeringen og accepteret af Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie med den kongelig resolution af 19. juni 1961. At denne model var politisk initieret er også bekræftet utvetydigt af Jørgen Hæstrup overfor mig, ja Hæstrup mener faktisk, at jeg underdriver det politiske element omkring oprettelsen af DNH. – Den manglende faglige kontrol og dermed manglende diskussion kritiserer også Løkkegaard kraftigt. Og det er vel også først herigennem, at arkivadgangssystemet antager egentlig udemokratisk karakter: fordi det leverer redskaberne til en politisk regulering af historieforskningen. »Det er ikke helt som i Østeuropa. Her bestiller man resultaterne på forhånd. Her i landet bestiller vi forskerne«, udtaler cand.mag. Morten Thing den 17. juli 1986 til »Information«, og selvom det er en polemisk tilspidsning, rummer udsagnet en kerne af sandhed. At »forskerbestilling« har ført til »bestillingsarbejde« tror jeg ikke på ud fra mit kendskab til de fleste af de personer, man hidtil har »bestilt«, men det alvorlige ud fra et demokratisk og ud fra et forskningssynspunkt er, at muligheden i det hele taget er til stede. Det kan ingen være tjent med, heller ikke dem, der er så heldige at få lov til at arbejde med arkivalierne.

En bieffekt af hele systemet er naturligvis, at det bliver yderst vanskeligt i det hele taget at bedrive mere systematisk forskning i dansk samtidshistorie, hvad enten det drejer sig om indenrigspolitik eller udenrigspolitik. Kan det være meningen, at den historiske fremstilling af tiden 1940-86 skal overlades til Paul Hammerich og Malin Lindgren?

Og hermed er vi tilbage ved de professionelle historikers rolle, som både Karup Pedersen, Manniche og K. E. Eriksen tager op. Da den tilmålte plads for længst er opbrugt, vil jeg overlade til hver enkelt læser at drage sine egne slutninger herom. Lad mig blot få lov at genbruge Jens Chr. Manniches afsluttende sætning fra hans anmeldelse af min bog i »Historie«, s. 738: »Er historikerne virkelig godt tilfredse med de stramme danske regler – eller har de opgivet ævred over for et trægt og konservativt statsapparat (og arkivvæsen)«?.

AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER TIL LEIF GRANE

AF

INGELA KYRRE OG ALEX WITTENDORFF

Vi er ganske enige i, at der ikke er nogen grund til at forlænge denne diskussion. Det bør undgås, at den skingre tone i Granes indlæg knækker helt over. Den smarte retorik kan være underholdende nok, men når den bliver brugt til at gå uden om det væsentlige, er den af begrænset interesse. Som Luther sagde: Med retorik kan man komme langt, når man blot vil smæde sine modstandere, men den slår ikke til, når man kommer til sagen.

Sagen er her historiesynet, de overordnede holdninger og meninger, der styrer forskningen. Der er ikke grund til at gå ind på Granes bevidste fordrejninger af det, vi siger om helhed og sammenhæng, som om det skulle være noget med at »vide alt« eller ikke føle sig forpligtet på kilderne. Vi har efterlyst, hvad Grane kunne meddele til opklaring af det meget specielle historiesyn med klart uforenelige komponenter, som fremgår af hans bog, og som andre end vi har undret sig over. Det nærmeste han er kommet denne sag er vel indlæggets første afsnit, der handler om »stumper af viden« og »de højst fragmentariske vidnesbyrd, som foreligger i kilderne«. Til dette pauvre stykke er at sige, at hensigten med al historieforskning vel er at bringe størst mulig sammenhæng i kildernes spredte vidnesbyrd, som tilfældigt er overleveret, og at dette ikke gøres uden en mening om, i hvilken retning denne sammenhæng skal søges og i fuld erkendelse af, hvor omfattende og svært gennemskuelig den er. At være »specialist i helhed« vil sige *ikke* på forhånd at give op over for kildernes fragmentariske karakter og nøjes med usammenhængende »stumper af viden«. Og det vil sige at have åbne øjne for, at forskeren selv indgår i processen med sine holdninger og meninger, sit fags tradition og sine bevidste og ubevidste og underbevidste erkendelsesinteresser. Det er noget andet end i moderniseret fortsættelse af den positivistiske tradition at ville fokusere på klart observerbare enkeltfænomener med tilhørende angst for sammenfattende teorier, der i denne tradition normalt opfattes som abstraktioner. Det er vores opfattelse, at det omvendt er sammenhængens komplekse karakter, der bør være det centrale problem, udgangspunktet for forskningen, og at delfænomenerne bliver til abstraktioner, når de *a priori* opfattes som »stumper af viden« isoleret fra helheden og dermed fra virkeligheden.

For Grane synes det derimod at dreje sig om, at »vi har forskellige meninger om, hvilke stumper af viden, det er vigtigst at tilegne sig«. Det har for os været en væsentlig side af denne diskussion at påvise, at det, Grane gør i praksis, er noget ganske andet end ydmygt at erkende forskningens begrænsede muligheder og kun udtale sig »med overbevisning« om de stumper, han har valgt at tilegne sig. Han har jo netop en overordnet opfattelse af Luther og kristendommen, og selv om han bliver voldsomt irriteret over det, er det nødvendigt at fastholde, at denne overordnede opfattelse har en baggrund og en styrende effekt på kildetolkning, forstillinger om hvad der er væsentligt o.s.v. Det er denne opfattelse, der f.eks. tilsiger ham at se bort fra de grundlæggende dele af Luthers univers, der handler om menneskets placering mellem Gud og Djævelen, jfr. vort sidste indlæg (bd. 86, s. 292 ff.). Hvad vi ser hos Grane er et dybt personligt engagements gennemslag i tolkningen af Luthers tankeunivers med nedtoning eller udeladelse af de dele, som ikke kan forenes med en moderne bevidsthed. Det er alt sammen helt legitimt og udmærket. Man skal bare ikke forveksle det, der kommer ud af det, med et »objektivt« billede af Luther. Det ville i øvrigt være skizofrent og mærkeligt, hvis en så markant personlig tro omkring netop disse temaer kunne adskilles fra noget så personligt som forskning og fagopfattelse og alt det, der plejer at blive sammenfattet i begrebet erkendelsesinteresse.

Og så nogle bemærkninger til Granes punkter på side 303 ff. Vi har ikke behandlet den hermeneutiske metode ud fra, hvad vi forstår ved hermeneutik, men ud fra hvordan Grane i praksis anvender den. Her ser vi bekræftet, at hermeneutikken, også i dens mere sofistikerede former, har afgørende begrænsninger ved sin tendens til moderniseringer, ved kun at forholde sig til bevidste forestillinger og motiver og ved ikke at være i stand til at forklare de bagvedliggende sammenhænge, fordi den ikke inddrager den samfundsmæssige helhed i dens mange facetter.

At Grane ikke kan forstå, hvordan vi kommer »fra totaliteten til psykoanalysen«, kan vi kun tage til efterretning, om end med dyb undren. Kan det være så svært at fatte, at også de ikke-bevidste sider i mennesket hører med til en helhedsopfattelse af historien. Og at de videnskaber, der befatter sig med menneskesindets dybere lag, psykologien og psykoanalysen, er nået frem til nogle indsigter, som det ville være tåbeligt at afskære sig fra. Dermed er jo ikke sagt noget om, at disse ret nye videnskaber skulle rumme evige sandheder i deres nuværende former.

Et eksempel på, hvor umuligt det er for Grane at se ud over sin ideologis begrænsninger, er hans kommentar til det, vi siger om den

underliggende psykologiske betydning af Luthers bevidst tænkte teologi om menneskets stilling mellem Gud og Satan, og dens imødekommelse af bevidste og underbevidste menneskelige behov i tiden (s. 298f). Det drejes over til det afgrænsede, teologiske og bevidst tænkte spørgsmål om viljens frihed. For Grane kan teologi kun tænkes som noget, der foregår blandt teologer. Luthers »virkningshistorie«, som er et hovedtema i hans bog, bliver alene et spørgsmål om, hvad teologer og andre intellektuelle har oplevet ved mødet med Luthers tanker. Vi har interesseret os for, hvad der blev historisk virksomt ved at indgå i de brede massers forestillingsverden. Luthers tanker slog igennem, fordi de både imødekømt stærke psykiske behov, og fordi de indeholdt elementer, der tjente øvrigheden i dens forsøg på at få kontrol med meningsdannelsen. Efter bøndernes store nederlag både i Tyskland og Danmark og den herskende klasses voksende greb om statsmagten var lutherdommen med dens rationalisering af underkastelsen og dens krav om overgivelse af selvet til himmelske og jordiske autoriteters ordnende magt en mulighed for at skabe mening i tilværelsen. Det har til alle tider været en let løsning at lade sig opluge af stærke magter, der kan fratage mennesket den indre og ydre friheds byrde. Der kunne dengang ligge en psykologisk afværgemekanisme i at overgive sig mentalt til magtapparatet, der i endnu højere grad end tidligere fremtrådte som garant for frelse og følelsen af trykthed i det kristne fællesskab. Den indskærpelse af lydighed og underkastelse under autoriteterne, der gennem mange generationer er sket ved katekismetriperiet (og som mildt sagt bygger på et menneskesyn, der ligger meget langt fra Erasmus), går Grane slet ikke ind på. Han kan her kun rent formalistisk hævde, at de Luther-ord, vi citerer (s. 301), ikke står i den Lille Katekismus. Naturligvis ved Grane, at citatet stammer fra Luthers hustavle, der er udgivet både i tilknytning til den lille og den store katekismus. Eksempelvis står den som en del af den Lille Katekismus i den danske oversættelse af *Luthers Skrifter i Udvalg* (udg. af Institut for dansk Kirkehistorie, bd. 2, Gad 1963, s. 261 ff.). Det samme er tilfældet i adskillige skoleudgaver. At Luthers ord ikke har været spildt ses eksempelvis af de erindringer, som er skrevet af Mikkel Christensen, der var hyrdedreng og tjenestekarl i Nordjylland i slutningen af forrige århundrede, en af de få fra de tavse lag, der ikke har været tavs. Da han i en moden alder mindedes sin barndoms katekismeundervisning, er det netop de af os citerede Luther-ord, han gengiver. Og han tilføjer en bemærkning, som for en historiker er af uhyre rækkevidde: »Dengang fandt jeg ikke noget mærkeligt deri«. (*Min lille Verden. Fra Hedebyen til Hovedstaden*, 1967, s. 41). Det havde været nyttigt, om en smule helhedstænkning og sans for sammenhænge havde bragt denne side af Luthers

»virkningshistorie« inden for Granes horisont – navnlig i betragtning af, at han jo mener, at Luther »forandrede verden«, hvilket slet ikke er så lidt og nok kunne have fortjent en nærmere forklaring. Men måske skal det forstås på samme måde, som når Ranke i 1817 skrev, at Luthers liv og lære har omskabt hele Europa, fordi »det guddommelige« beherskede ham.

Af svært gennemskuelige grunde insisterer Grane på at misforstå os omkring evangeliets rolle, historisk og aktuelt. Fra vort første indlæg og til nu har vi fastholdt, at Luthers opfattelse af evangeliets rolle med indre konsekvens førte til hans stilling til bondekrig og øvrighedsmagt. Og at en luthersk overbevisning i dag med samme ubønhørlige konsekvens indebærer en tilsvarende politisk grundholdning og praksis. Det er noget ganske andet end, at »politiske spørgsmål mister deres sidste gyldighed«. En lutheraners politiske holdning bliver ikke mindre politisk og ikke mindre politisk virksom af, at han er lutheraner – for nu at sige det så direkte, at det ikke kan misforstås.

Derimod beklager vi, at vi ud fra Obendieks og Obermans tilslutning til nogle af Luthers grundlæggende tanker har udnævnt dem til lutheranere. Den internationale teologiske diskussion hører til de områder, vi ikke kender meget til. Fagenes afgrænsning og adskillelse og den tradition, der har udviklet sig ved de enkelte fag, har været med til at definere, hvad faget er og beskæftiger sig med. Det har i høj grad været med til at skabe nogle skranker, som vi af grunde, der er talt meget om i denne debat, mener det er nødvendigt at forsøge at overvinde. Også selv om det giver gode anledninger til at dumme sig. Hverken nogle teologers manglende fagkyndighed på socialhistoriens område (jfr. tidligere i denne debat om bondekrigen) eller de fleste historikers manglende fortrolighed med teologiske diskussioner bør afholde os fra at forsøge at komme ud over arven fra positivismen på disse områder. Og i den foreliggende sag ændrer det intet ved indholdet i vores argumentation. Det er stadig lige interessant at se, hvordan en 500 år gammel virkelighedsopfattelse opfører sig i nutidige hjerner.

Så er der det dunkle og kuriøse stykke på side 305. Det er ikke uden morskab, man ser netop Grane tale om perfidi og mistænkeliggørelse. Men sagen er jo alvorlig nok, for vi er åbenbart kommet for skade at skrive noget, som har ramt utilsigtet hårdt. Hvad det helt præcist er, har vi været i tvivl om, men da vi jo er blevet belært af Grane om vores »unuancerede uforstand« m.v., har vi tænkt, at vi burde søge hjælp hos klogere kolleger, som har fulgt debatten. De folk, vi har sprugt, har stort set været lige så meget i vildrede, men flere har hældet til den antagelse, at det nok drejede sig om noget med vores omtale af den personlige

religiøse holdning som medbestemmende for historiesynet. Hvis det er her, hunden ligger begravet, skulle det ikke være nødvendigt for Grane at være i tvivl om vore motiver. De går ganske enkelt ud på at finde en forklaring på de mærkværdigheder, der kan konstateres i hans historiesyn, jfr. tidligere. Og det burde være fremgået, at det ligger os på sinde at gøre opmærksom på, at lutherdommen både historisk og aktuelt implicerer nogle politiske og psykiske sammenhænge, som i forhold til alt det, vi sætter pris på, må anses for negative og farlige. Det er en nyttig ting at sætte vagerkoste ved undersøiske skær, også på det mentale plan.

Der er en passage i indledningen til Granes bog *Evangeliet for Folket*, som er interessant i nærværende sammenhæng, ikke mindst når den konfronteres med hans sidste indlæg i denne debat. Den lyder således: »Uanset hvilken historieforståelse man går ud fra, vil man være nødt til at blive klar over, hvad Luther havde på hjerte, hvis man vil begribe hans evne til ved sine skrifter at gribe afgørende ind i Europas politiske og kirkelige, men også i den sociale historie. Luther er vel den eneste i historien, der alene ved at skrive har set verden skifte udseende« o.s.v. (s. 15). Det forekommer os, at Granes bog og hans indlæg i denne debat meget klart har demonstreret, at historieforståelsen ikke kan skilles ud fra studiet af, hvad Luther mente, og hvordan han greb ind i historien, f.eks. den sociale. Som det tidligere er blevet fastslået af andre i dette tidsskrift, eksisterer der ikke »værdifri« forskning, og det er en konstatering af stor rækkevidde. Menneskesyn, historiesyn og samfundsmæssig eksistens hænger sammen, selv om denne sammenhæng er alt andet end simpel, og det er alt sammen med til at bestemme, hvad der kommer ud af forskningsprocessen. Vi finder svære begrænsninger ved en holdning, der tilslører de samfundsmæssige sammenhænge og bygger på, at mennesket dybest set er underkastet magter, det ikke kan forstå eller indvirke på. Og vi anser det for et afgørende spørgsmål, om man går ud fra en historieforståelse, der på forhånd afgrænser og indsnævrer synsfeltet, eller man tværtimod ønsker at lade sin forskning i historie og menneskelige forhold styre af en opfattelse, der ved at fokusere på totaliteten virker som en stadig spore til at udvide det.

Anmeldelser

INGA FLOTO: *Historie. Nyere og nyeste tid.* Kbh., Gyldendal, 1985. 269 s.

Denne bok presenteres som en relativt populærvitenskapelig framstilling, og er blitt til som resultat av et oppdrag fra redaktørene av serien 'Videnskabernes historie i det 20. århundrede', som er basert på et initiativ fra Statens humanistiske Forskningsråd. Ansvar for den innholdsmessige ramme for framstillingen ligger også hos redaktørene og ikke hos forfatteren. Det samme gjelder for den tidsramme som forfatteren har hatt for arbeidet. To års frihet fra andre arbeidsplikter må sies å være nokså knapt for et så omfattende emne, og forfatterens innsats blir på den bakgrunn beundringsverdig.

Bokens tema er historievitenskapens utvikling i vårt århundre, men det er også avgrenset til den del av historievitenskapen som gjelder »nyere og nyeste tid«, dvs. tiden etter ca. 1500. Den sistnevnte avgrensning må karakteriseres som tvilsom og svakt begrunnet. Det sier seg nærmest selv at en såvidt kortfattet oversiktsframstilling av populær art bare kan behandle nokså almene tendenser i den vitenskapelige utvikling, og ikke i noen vesentlig utstrekning gjøre rede for behandlingen av enkelte emner eller problemer, noe som også viser seg i denne framstilling. Man finner lite av mer spesifisert redegjørelse for historikernes behandling av særskilte emner eller problemområder i nyere og nyeste tids historie. På den annen side er riktignok en rekke sentrale forskernavn fra eldre historie utelatt, men det har ikke vært mulig å gå forbi middelalderhistorikere som Marc Bloch eller Henri Pirenne.

Det er omtrent like selvsagt at en slik framstilling av et så enormt emne i all hovedsak må bygge på sekundærlitteratur og ikke på eget arbeid med historikernes verker. Forsåvidt ville det antakelig ikke vært noe avgjørende merarbeid for forfatteren å ha tatt eldre tids historie med i framstillingen. Resultatet av den valgte begrensning er en skjevhet i omtalen av forskningstemaer og forskere som er vanskelig å bestemme fordi den heller ikke er systematisk gjennomført.

Forfatteren vil i sin framstilling dels følge vitenskapsinterne linjer, dels analysere fagets »sammenheng med de socio-økonomiske strukturer«. Hun sier også at hun vil legge hovedvekten på historikernes praksis og ikke på deres teori. Det blir likevel i stor utstrekning spørsmål om

historikernes oppfatning av sit fag, de faglige normer, verdier og målsetninger som preger de ulike miljøer og retninge, altså langt på vei deres »teorier«.

Blant forfatterens sammenfattende synsmåter og formuleringer finner man nok enkelte som man kan sette et spørsmålstegn ved, som når hun f.eks. taler om »den moderne splittelse mellom ånd og materie, mellom sjæl og legeme« (s. 13), og i visse sammenhenger vil gjøre skillet mellom »idealisme« og »materialisme« til hovedgrunnlag for analysen. Man må vel også ta noen reservasjoner overfor bruken av begrepet »strukturfunktionalisme« som omfattende karakteristikk av en hovedtendens i etterkrigstidens historieskrivning. Jeg vil vel tro at dette begrep gir noe for spesifikke assosiasjoner i forhold til det meste av den historieskrivning det her er tale om.

Alment har jeg likevel ikke store innvendinger mot hennes framstilling. Det er selvsagt alt for lett innenfor et så stort område å peke på personer eller retninger som kanskje kunne eller burde ha fått mere plass eller vekt. Jeg kan f.eks. nevne »the new economic history« i USA, og særlig Robert W. Fogels arbeider. Det vil likevel ikke være rimelig å legge vekt på slike innvendinger.

Fagets samfunnsmessige sammenheng markeres av forfatteren bl.a. ved henvisningen til historiens funksjon »som myte, som legitimation«, og som grunnlag for kollektiv identitet, i 19. og 20. århundre først og fremst i nasjonal sammenheng, og for legitimering (eller kritikk) av statsdannelser og statlig politikk. Forfatteren legger stor vekt på betydningen av de to verdenskriger i vårt århundre og deres virkninger på historikernes problemorientering, likevel i hovedsak som retarderende i forhold til mer langsiktige utviklingstendenser, som dels er av vitenskapsintern art, dels knyttet til »socio-økonomiske faktorer«. Stort sett må man vel si at det er de vitenskapsinterne sammenhenger som trer sterkest fram, og som de mest interessante, mens de samfunnsmessige sammenhenger får en nokså skjematisk og abstrakt karakter.

Framstillingen av historieforskningens utvikling i det 20. århundre blir gitt med et tilbakeblikk på det 19. århundre i en innledning på ca. 60 sider. Dette er sikkert nok riktig og nødvendig, og denne del av framstillingen gir viktige og fruktbare synspunkter på utviklingen.

Først og fremst framheves gjennombruddet av »historismen« som en almen tendens til å betrakte samfunn og kultur »historisk«, dvs. i deres individualitet og utvikling, og historievitenskapens »profesjonalisering«, dvs. oppfatningen og institusjonaliseringen av faget som en virksomhet med faste krav til opplæring, kompetanse og arbeidsmetoder. Denne utvikling har en samlende frontfigur i Leopold von Ranke, som i utpreget

grad forener »historismens« krav om å forstå fortiden på dens egne premisser og de skjærpede kritisk-metodiske prinsipper, i en forskerholdning som kan karakteriseres som »objektivistisk«. Denne orientering står i denne videre utvikling i et stadig spenningsforhold til mer engasjerte og aktivistiske holdninger hos historikerne, slik det f.eks. trer fram hos den »preussiske« skole, med Droysen, Sybel og Treitschke.

Profesjonaliseringen av historien var del av en generell prosess som mer og mindre omfattet alle vitenskaper, og innebar som et vesentlig element oppfatningen av historien som en vitenskap på linje med andre, og en vilje til å utvikle faget i retning av større »vitenskapelighet«, etter mønster dels av naturvitenskapene, dels av de nye samfunnsvitenskaper. Denn »positivisme« er en sidestrømning til »historismen«, og gjør seg vel særlig gjeldende i den franske tradisjon, slik den i vårt århundre bl.a. manifesterer seg i Annales-skolen.

Et hovedtema i framstilling av historievitenskapens utvikling i vårt århundre er spenningen mellom den tradisjonelle politiske historie, med staten som ramme og med vekt på personer og hendinger, og en mer strukturelt orientert økonomisk, sosial eller kulturell historie. Den sistnevnte retning har også røtter og forbilder langt tilbake, selv om den tildels gjør seg gjeldende på siden av det akademiske historikerlaug i trangere forstand. I Tyskland finner man f.eks. ved overgangen til vårt århundre denne orientering først og fremst knyttet til den historiske nasjonaløkonomiske skole, med navn som Schmoller og Sombart, og hos sosiologen Max Weber. I Frankrike fremmes et program om en strukturell eller »syntetisk« historie tidlig i århundret av historikere som Henri Berr, og den sosiale og økonomiske historieforskning får økende bredde og tyngde i melleomkrigstiden fram til det avgjørende gjennombrudd med Marc Bloch, Lucien Febvre og Annales. Virkningen av de to verdenskriger vil forfatteren i hovedsak se som retarderende i forhold til denne strømning, med en forskyvning av interessen mot diplomatisk historie og spørsmål om politiske aktører, avgjørelser, skyld og ansvar osv.

Forfatteren vil se et avgjørende skifte eller brudd i utviklingen omkring 1960, som først og fremst innebærer at en omfattende samfunnshistorisk orientering, med tyngdepunkt i sosial og økonomisk historie, får en dominerende betydning. Denne endring har en viktig sammenheng med et generasjonsskifte, og er i første rekke representert ved den yngre Annales-skolen i Frankrike, av de engelske marxister, som Thompson og Hobsbawm, og med Wehler og Kocka som ledende navn blant de vesttyske historikere.

Dette brudd eller gjennombrudd omkring 1960 vil forfatteren knytte til

Thomas Kuhns begreb om »paradigmeskifte«. Dette er vel noe problematisk i forhold til Kuhns egne synsmåter, som klart er fokusert på andre typer vitenskap enn historie og lignende humanvitenskaper. Kuhns forestilling om et skifte mellom perioder av »normalvitenskap« og perioder av »revolusjon« eller »paradigmeskifte«, er mindre egnet til å beskrive utviklingen i humanvitenskapene, som mere er i en tilstand av »permanent revolusjon«, med stadig strid om alternative grunnleggende »paradigmer«. Man kan også stille spørsmål om de brudd eller vekslende orienteringer man finner i historieforskningen egentlig har den dyptgripende karakter som Kuhn tillegger sitt begrep »paradigmeskifte«.

Disse synsmåter peker i retning av å legge hovedvekten på den grunnleggende kontinuitet i historievitenskapens utvikling, og i den sammenheng også på de vitenskapsinterne linjer i utviklingen som dominerende i forhold til skiftende eksterne impulser. Det er forøvrig viktig når man går inn på spørsmål om historievitenskapens eksterne relasjoner, at det ikke bare er tale om påvirkning den ene veien, fra »samfunnet« til vitenskapen, men også omvendt. Vitenskapen er ikke bare en passiv eller avhengig part i denne relasjon, heller ikke historieforskningen.

Ottar Dahl

BIRGITTE WÄHLIN (red.): Tidsopfattelse og historiebevidsthed. Studier i historisk metode 18. Århus, Antikva, 1985. 212 s.

Bogen inneholder 11 oplæg fra den nordiske fagkonferanse i historisk metodelære, Ølken 1983. Spørsmålet om tidsopfattelse og historiebevidsthed søges belyst gjennom bidrag fra forfattere med baggrund i forskjellige fagområder: *antropologi* (J. Friedman og A. Johansen), *filosofi* (S. Knuuttila), *historie* (R. Björk, A. Holmberg, Bernard E. Jensen og C. Juhl), *sociologi* (R. Alapuro og K. Tornes), *statsvidenskap* (Ø. Østerud) og *teologi* (S. Bjerg). Den faglige spredning er medvirkende til, at samlingen kommer vidt omkring inden for emnet og giver en række spændende perspektiveringer. Men den kan godt virke lidt uoverskuelig, og der savnes et register, der kunne lette oversigten. Det er dog muligt at udskille tre centrale problemkredse i diskussionen:

For det første søger en række af bidragyderne at redegøre for tids- og historieopfattelsen i forskellige epoker, kulturer og samfundsgrupper. Det er et fællestrek ved disse indlæg, at de søger at gøre rede for alternativer til eller forløbere for den moderne tolkning af tid som abstrakt, objektiv

kronologi. Friedman argumenterer således for, at selvom al historisk forandring sker i en »objektiv«, »kronologisk« tid, er det ikke desto mindre et kendetegn ved primitive og traditionelt hierarkiske samfund, at den kronologiske tid er irrelevant for disse samfunds selvforståelse (s. 16). Johansen og Tornes fokuserer specielt på tidsforståelsen i dens forhold til arbejdet. De mener, at der er sket en udvikling af tidsforståelsen i overgangen fra det førindustrielle til det industrielle, kapitalistiske samfund. Tidligere var tiden »konkret«, idet den var »tid til...« dette eller hint (p. 133). Senere er tiden blevet opfattet mere »abstrakt«, idet den er ophørt med at være »opgaveorienteret« for i stedet at blive et abstrakt »mål for arbejdsindsatsen« (pp. 80-81). Hos Bernard E. Jensen findes der flere konkrete, historiske eksempler på denne overgang. Hos Tornes knyttes modsætningen mellem den »opgaveorienterede« og den »mål-orienterede« tidsforståelse specielt sammen med kønsforskellen. I kraft af kvindens binding til den reproduktive hjemmesfære er hun fortsat bærer af et førindustrielt opgaveorienteret tidsbegreb, der bringer hende i konflikt med den hovedsageligt mandsdominerede, abstrakte tidsforståelse. Hos andre forfattere fremdrages andre sider af overgangen til en mere abstrakt, kronologisk og målende tidsopfattelse, ligesom fastsættelsen af tidspunktet for fremkomsten af denne tidsforståelse er en anden. Bjerg introducerer således skellet mellem »narrativ« og »lineær tid« (p. 184), der stort set svarer til det oven for nævnte skel mellem »konkret« og »abstrakt« tid. Han betragter denne overgang som udtryk for, at mennesket løsriver tid og historie fra de fortællinger, hvori tid og historie primært erfares. Hos Knuutila findes igen en helt fjerde redegørelse, idet han mener, at tolkningen af tid som objektiv kronologi kan spores tilbage til en række middelalderlogikers opgør med den aristoteliske tradition. Det er ikke klart i hvilken udstrækning, at forfatterne vil mene, at disse forklaringer strider imod eller supplerer hinanden. Men i hvert fald Bjerg (p. 187) og Knuutila (p. 175) antyder, at der formentlig er mere end én mulig forklaring, og at der nok har været en række samvirkende årsager på spil. Men det kunne være spændende engang at se de forskellige forklaringer/redegørelser sat i forhold til hinanden.

De to andre problemkredse omhandler dels spørgsmålet om hvilke begreber og metoder, vi skal benytte, når vi diskuterer andres historie- og tidsbevidsthed, og dels spørgsmålet om, hvad det i det hele taget vil sige at give en historisk strukturering af tid. Navnlig må Bernard E. Jensens forsøg på at benytte et fænomenologisk inspireret bevidsthedsbegreb fremhæves (p. 41), idet det forlener metodologien med stor nuancerighed. Særlig interessant er hans definition af »historie« som noget, der ikke blot betegner »fortiden, men hele den proces, i hvilken mennesker

lever deres liv« (p. 43). Studiet af tids- og historiebevidsthed bliver derved til et studie af menneskers strukturering af deres erfarings- og forventningshorisonter. Bernard E. Jensen giver her en detaljeret illustration af problemstillingen ved at inddrage eksempler fra engelsk historie i perioden 1750-1850. Man savner imidlertid en metodisk selvrefleksion, der sætter dette nye historiebegreb i forhold til dette at være historiker i dag (uanset om man beskæftiger sig med tidligere tiders historiesyn eller ej). I hvilken forstand kan/bør historievidenskaben bidrage til at give historiebevidsthed i den præciserede forstand, dvs. etablere en sammenhæng »mellem menneskers fortidstolkning, samtidsforståelse og fremtidsperspektiver« (p. 43)? Björk tager delvis dette spørgsmål op for fortidstolkningens vedkommende, idet han ud fra Ahnlund og Boëthius som eksempler skelner mellem en »kongruens-« og en »rekonstruktionsmodel« som ideal for historieskrivningen. Han nøjes dog med at beskrive den strukturelle forskel og giver ingen metodologisk anvisning på prioritering mellem de to former. Egentlige metodologiske forslag findes derimod hos Alapuro og Østerud, der begge argumenterer for en opblødning af skellet mellem samfunds- og historievidenskab, idet de begge mener, at historieforskningen bør være »komparativ og generaliserende« (pp. 191 og 201). Specielt påpeger Østerud, at denne holdning er uomgængelig, når historieforskningen indlader sig på en prospektiv analyse, dvs. en analyse, der med udgangspunkt i en historisk tilstand spørger efter de mulige alternative konsekvenser af tilstanden (pp. 202-3). Desværre udvikler Østerud ikke emnet nærmere. Det kunne ellers være interessant at sammenligne Østeruds forsvar for prospektiv historieskrivning med Bernard E. Jensens forslag til at se på historie som sammenhængen mellem den fortid, nutid og fremtid, som mennesker lever i. Her kunne man måske skimte muligheden af en alternativ, moderne historiebevidsthed, der var lige langt fra såvel svundne tiders narrative historiesyn, hvor »historierne« var mytiske fortællinger af belærende tilsnit, som fra det abstrakte syn på historien som blot og bar kronologi.

En sådan sammenligning fordrer imidlertid, at vi i vort *interpretationsprog* gør os klart, hvad der nærmere ligger i det moderne syn på tiden som abstrakt, objektiv kronologi. En sådan redegørelse er også nødvendig for præcist at analysere alternativerne til og forudsætningerne for den moderne tidsforståelse. På dette systematiske plan står næsten alle forfatterne svagt. I den udstrækning, at der i det hele taget henvises til filosofiske og videnskabsteoretiske forsøg på en systematisk analyse af tidsbegrebet, er der tale om mere perifere tænkere som Bergson (pp. 96-99) eller Løgstrup (p. 183). Det er således en alvorlig mangel, at der ikke

tages hensyn til de sidste 25 års centrale internationale standardværker såsom Bieri, *Zeit und Zeiterfahrung* (1972), Gale, *The Language of Time* (1968), Grünbaum, *Philosophical Problems of Space and Time* (1963). Newton-Smith, *The Structure of Time* (1980), Mellor, *Real Time* (1981) eller Whitrow, *The Natural Philosophy of Time* (1961). Der er her en grænse for diskussionen i bindet. Men inden for denne grænse præsenteres læseren for flere spændende analyser og forklaringer.

Poul Lübcke

Dansk Litteraturhistorie. Skrevet og redigeret af et kollektiv på 47. Gyldendal, 1983-85. Bd. 1-8 samt bd. 9: Noter og registre. 5221 s. Ill. Indb. 2925,00 kr., uindb. 2160,00 kr.

»Den største nogensinde«, annoncerer Gyldendal om den ni bind store Dansk Litteraturhistorie på mere end 5000 sider, som forlaget med støtte fra Det humanistiske Forskningsråd har udsendt 1983-85. Det kan ingen modsige. Det samme gælder forfatterens antal. Der er 47.

Illustreret dansk Litteraturhistorie, der udkom i årene fra 1924 til 1934, var skrevet af to forfattere: Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen, modne mænd på henholdsvis 51 og 60 år, da værkets første bind udkom. Da Politikens Dansk Litteraturhistorie i fire bind udkom 1964-66, havde forlaget engageret »de bedste kræfter i at løse den storstilede, folkeoplysende opgave«. De tre første bind, der dækkede tiden frem til 1920, var skrevet af fire professorer samt kulturhistorikeren Peter P. Rohde, alle i begyndelsen af tredserne. Fjerde bind var lagt i hænderne på to fremtrædende litteraturkritikere, begge omkring de fyrre år.

Gyldendals Dansk Litteraturhistorie har et væsensforskelligt forfatterfysiognomi. Den er skrevet af et forfatterkollektiv hvoraf ti er kvinder. På kollektivets fløje møder vi nogle få professorer samt to studerende. Taget under et er forfattergruppen imidlertid overordentlig homogen. Den består af lektorer i litteraturhistorie, sidst i trediverne, og ansat ved landets fem universiteter. Enkelte forfattere kommer fra andre fag. Det har dog ikke gjort værket tværvideenskabeligt, hvilket heller ikke synes at have været hensigten. Deres bidrag kunne formentlig – deres kvaliteter ufortalte – lige så vel være skrevet af de litteraturhistorikere, der har skrevet værket iøvrigt.

Værket er således skrevet af litteraturhistoriske specialister. Men det er langt fra tilfældigt, hvilke specialister initiativtagerne har indbudt til at skrive. De indbudte er litteraturhistorikere med en fælles marxistisk

grundholdning, som har kunne tilslutte sig projektets forudsætninger: en samfundskritisk holdning, et meget bredt litteraturbegreb, og en samfundsmæssig integration af dette litteraturbegreb. Og det er med til at give værket dets karakter af en programmerklæring. Ved udsendelsen af første bind proklamerede kollektivets centrale skikkelse, professor Johan Fjord Jensen, da også i en kronik i Politiken (23.9.1983), at generationen fra 1968 nu havde nået en sådan fagpolitisk afklaring og selv gennemført så megen selvstændig forskning, at tiden var inde til at give *deres* fremstilling af litteraturhistorien. Intet under, derfor, at værket blev imødeset med store forventninger. Men her skuffes læseren. For intetsteds i de mange bind finder man den principielle redegørelse for værkets sigte og teori, som man med rette kunne forvente at finde i et værk af så bevidst traditionsbrydende karakter. Det er utænkeligt, at der er tale om en forglemmelse. Kan det tænkes, at pluralismen også trives bag *den* fagpolitiske facade? Flere af afsnittene kunne tyde på det. Men er det noget, der skal skjules? Under alle omstændigheder er det ikke rimeligt at overlade det til læserne at skulle læse sig til så væsentlig en indsigt. Det er hverken kollektivet eller værket tjent med.

Den valgte strategi – at lade et meget stort antal specialister skrive om deres specialemne – har naturligvis sine umiddelbare fordele. Men det må uvægerligt skabe problemer, når det gælder helhed og overblik. Den fare har kollektivet været opmærksom på, og det har gjort en bevidst indsats for at fastholde helheden i værket. Det har kritisk gennemdrøftet de enkelte bidrag og aktivt deltaget i det redaktionelle arbejde. Det betyder ikke, at de enkelte bidrag har mistet deres individualitet. Men det er i høj grad lykkedes at give værket et homogent præg, når det gælder sprog og form. Hvorvidt det dermed også er lykkedes kollektivet at sikre helheden og overblikket er – som det vil fremgå – et spørgsmål.

Når dette læses, har de danske litteraturhistorikere afsagt deres domme over værket: domme, der strækker sig fra konsekvent afvisning, over kritisk afvejning, til entusiastisk tilslutning. Til deres anmeldelser i dagblade og tidsskrifter må man gå for at få de sagkyndiges vurdering. Men værket vedkommer andre end litteraturhistorikerne. Det vedkommer i højeste grad historikerne: som opslagsværk, som indføring i tusind års åndshistorie, og som teoretisk og metodisk udfordring; og en præsentation i Historisk Tidsskrift er derfor naturlig.

Om værket som *opslagsværk* kan man med kancelliråden sige pro et contra. Mange historikere vil hilse det velkomment, at der i forhold til de foregående litteraturhistorier er afsat meget rigelig plads til tiden før 1800, nemlig fire af værkets otte bind. På den anden side har det medført, at nogle af de senere forfatterskaber – også som følge af det meget brede

litteraturbegreb – har fået tildelt en påfaldende snæver plads. Karen Blixen således knap 17 sider. Og den snævre plads bærer formentlig også en del af ansvaret for, at teksten sine steder komprimeres på grænsen til det uforståelige. Men værket *fungerer* som opslagsværk. Det ville være forkert at hævde andet. Dets sigte og form har på den anden side medført, at konkrete informationer om personer og værker i nogle tilfælde lader sig finde lettere og hurtigere i værkets forgænger, trods dettes væsentligt mindre sidetal. Til gengæld vil historikere finde ny og værdifuld hjælp i værkets bind 9. Her findes ikke blot – som hos forgængeren – et stort bibliografisk apparat samt person- og titelregister. Der findes også et sagordsregister. Og sidst, men ikke mindst: der findes notehenvvisninger til de enkelte afsnit og underafsnit. Kontrolopslag inden for anmelderens specialområde – 1700-tallet – har ikke ført til konstatering af fejl eller mangler, der er værd at nævne. Der er tale om en samvittighedsfuld og overordentlig nyttig præsentation af den eksisterende litteratur, herunder også den relevante historiske forskning fra de seneste år.

En *indføring i tusind års åndshistorie* er også, hvad historikere håber på, hvad enten de bruger værket selektivt eller læser det i dets helhed. Den indføring får læseren – i meget vid udstrækning. På den anden side er det vel uundgåeligt, at forfatterkollektivets holdninger må have påvirket de valg, der har skullet foretages. Latiniteten – såvel den katolske som den protestantiske – behandles således indgående, og på en måde, der fortjener at fremhæves. Men det 19. og 20. århundredes omfattende – og social- og mentalitetshistorisk meget vigtige – religiøse litteratur omfattes tilsyneladende ikke af værkets brede litteraturbegreb.

På et vigtigt område synes det, som om værkets eget anlæg sætter grænser. Det er en klar styrke, at værket søger at integrere de enkelte perioders litteratur og øvrige kulturaktiviteter i den tids sociale, økonomiske og politiske virkelighed. Men det forekommer, som om dette kommer til at blokere for et andet og lige så vigtigt sigte: det europæiske. I teksten henvises der ganske vist ofte til den europæiske baggrund for de enkelte forfattere og deres tid. Men læseren savner en klar – eller i det mindste en diskuterende – stillingtagen til det problemkompleks, der hedder forbindelserne mellem det hjemlige og det fremmede. Mellem Danmark, Norden og Europa. Hvad anser kollektivet for fælles europæisk? Og hvad anser det for specifikt dansk?

Det betyder ikke, at forfatterne ikke kender Europa. De har læst bredt inden for europæisk litteraturforskning, ikke mindst den tyske. Det tyske begreb 'höfisch' indplaceres således – i sin ikke særligt heldige danske oversættelse 'høvisk' – med søvndyssende monoton i de danske middelalderafsnit. Ikke så få steder virker det, som om den enkelte forfatter ikke

næner at forholde sin danske læser sine europæiske læsefrugter, uanset hvor relevante de forekommer for Danmarks vedkommende. Teatrets betydning for 1700-tallets borgerlige danske dannelseskultur skal således ikke undervurderes. Men den meget brede præsentation af barokkens europæiske teater virker unægtelig som en digression.

Da værket selv citerer (bd. 6 s. 198) Georg Brandes for, at »geniet forklares vel delvist, men ikke udtømmende ved tiden«, savner læseren endnu en gang den principielle indledning, som kunne give forfatterkollektivet mulighed for at argumentere for deres høje prioritering af de samfundsmæssige vilkår på bekostning af en forfatters og et forfatter-skabs komplicerede individuelle træk. Et andet væsentligt spørgsmål – for litteraturhistorikere såvel som for historikere – der melder sig, er, i hvor høj grad det er muligt at yde en forfatter eller en periode retfærdighed, såfremt man ikke selv føler sympati – eller i det mindste en sympatisk forståelse – for personen og tiden? Det er påfaldende, så ofte kollektivet går i rette med personer og perioder ud fra forudsætninger, der i højere grad er forfatterkollektivets end fortidens.

Af betydning for værkets funktion som åndshistorisk indføring er også dets *form*. Den valgte fremstillingsform er absolut. Deri er intet urimeligt. Det er formidlingens vilkår at måtte formulere sig absolut. Endeløse forbehold og løbende diskussioner med forskere af en anden observans ville have gjort teksten ulæselig. Men spørgsmålet er, om det i en formidlingssammenhæng er umuligt at gøre opmærksom på andre opfattelser? Ikke mindst i et værk, der fagpolitisk er så bevidst ensidigt. I tilsvarende oversigtsfremstillinger har historikerne gode erfaringer for at fastholde en konturskarp tekst, og samtidig i værkets apparat forholde sig åben og diskuterende. I dette tilfælde kunne forfatterkollektivet have udnyttet bind 9 til andet og mere end rene referencer, og gjort opmærksom på andre kvalificerede opfattelser. Eksempelvis ville de demonstrativt personlige opfattelser af Saxo og Henrik Pontoppidan være blevet mere fængslende og perspektivrige, hvis andre opfattelser var blevet markeret.

En *teoretisk og metodisk udfordring* repræsenterer den nye litteraturhistorie også for historikerne. Her påkalder to aspekter sig særlig interesse, nemlig det udvidede fagbegreb og den samfundsmæssige integration.

Værkets fagbegreb er som nævnt meget bredt. Triviallitteraturen og folkekulturen i dens mangfoldige udtryksformer har fået en fremtrædende plads, i klar opposition til de ældre fremstillingerens ensidige fokusering på eliteforfattere og elitelæsere. Det samme gælder hidtil oversete litteraturformer som arbejderlitteratur, kvindelitteratur og skolelærerlitteratur. Og det gælder for det 20. århundredes vedkommende film, radio og

fjernsyn, der har fået en særdeles kompetent behandling. Denne udvidelse af det traditionelle fagbegreb er ikke fremmed for historikere. Vi står over for de samme problemer, når vi skriver oversigtsfremstillinger og synteser. Men vi har også måttet erkende, at fagbegrebet kan gøres så bredt, at det mister sin operationalitet. Og at en udvidelse af fagbegrebet ikke i sig selv er en garanti for større bredde og alsidighed. Fagbegrebets indhold vil altid afspejle valg, der er betingede af forskerens eller kollektivets historiesyn og virkelighedssyn. Folkene kan godt flytte fra den gamle gård. Men nissen flytter med.

Integrationen af de enkelte aspekter i en samfundsmæssig totalitet er et ideal, litteraturhistorikere og historikere sagtens kan være fælles om. Men de historikere, der har forsøgt sig, har måttet erkende, at det er vanskeligt at realisere idealet, og at det er en kamp at nå ud over det stade, hvor man beskriver og forklarer – men endnu ikke har integreret – de samtidige aspekter. Som historikere er vi derfor ikke i en position, hvor vi kan fortælle andre, hvordan de skal gøre. Men det udelukker på den anden side ikke en vurdering af, hvorvidt det i dette værk er lykkedes at integrere litteraturhistorien i samfundslivet.

Den metode, litteraturhistorikerne har valgt, har været at indplacere et samfundsbeskrivende og -analyserende kapitel som indledning til hvert af de store kronologiske hovedafsnit. Disse kapitler er lykkedes bedst for perioden efter 1830, hvorimod de tidligere er skåret over så firkantet en marxistisk læst, at det kan være vanskeligt at genkende vedkommende periode. Men uanset hvor vellykkede sådanne historiske indledningskapitler kan være i sig selv, kan de dog aldrig gøre det ud for en samfundsintegration, hvis de ikke følges op i den egentlige tekst. Hvad de kun gør i ret begrænset omfang. Det skyldes, at værkets struktur i virkeligheden er væsentligt mere traditionel, end forfatterkollektivet tilsyneladende har gjort sig klart. Strukturens dominerende træk er forfattermonografier med analyser af udvalgte værker og tekster, oftest kun med samfundsrelateringer af en besværgende karakter. Endvidere står fortidens forfattere i høj grad som enkeltindivider, hvor det måske havde været frugtbart at arbejde med »forfatter-samfundet«, jævnfør de senere års historikerinteresse for »forsker-samfundet«.

En præsentation af en syntese fra et andet fag kan ikke forventes at fremstå så prægnant som en anmeldelse af et arbejde inden for ens eget fag. Afslutningsvis skal det derfor siges, at den nye Dansk Litteraturhistorie er en bedrift, ved forfatterkollektivets samling omkring en fælles fagpolitisk grundholdning, ved sine nylæsninger af kendte forfatterskaber og sin læsning af hidtil overset litteratur, og ved sit bevidste forsøg på at anskue litteraturen i en samfundssammenhæng. En dansk litteraturhisto-

rie kunne være skrevet på andre måder. Af forfattere, der var udvalgt ud fra deres specialistviden, snarere end deres fagpolitiske overbevisning. Af færre forfattere med mere generalistiske forudsætninger. Eller af en tværvideenskabelig forfattergruppe. Hvordan deres værk var blevet, kan vi ikke vide. Kun, at det ville være lige så åbent for diskussion. Nu er Gyldendals Dansk Litteraturhistorie der. Der kommer ingen anden de første 15-20 år. Det er den, vi kommer til at bruge. Det er den, vore læsere vil have læst og være blevet præget af. Derfor bliver det også den, vi fremover – både når det gælder afgrænsede undersøgelser og når det gælder historiske synteser – vil befinde os i en dialog med.

Ole Feldbæk

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Danmarks kirkehistorie. Kbh., Gyldendal, 1983. 352 s. Ill. 235 kr. (indb.).

Det er ikke nogen let opgave, Schwarz Lausten har løst med denne bog: at skrive Danmarks kirkehistorie fra vikingetid til nutid, og det i ét enkelt bind. Hensigten har været at skabe en fremstilling, der kan læses af alle interesserede, og det er lykkedes særdeles godt. Sproget løber let og levende, behageligt fri for unødvendige fagudtryk, og til opklaring af dem, der nu engang må til, er der tre sider »leksikon« bag i bogen. Dem, der vil blive inspireret af forfatterens engagerede fremstilling til videre læsning, er der tænkt på med en litteraturvejledning, inddelt efter bogens afsnit.

Til bogens umiddelbart iøjenfaldende gode sider hører dens gedigne udstyr, der jo i disse tider langtfra er nogen selvfølge. Papir, typografi og opsætning er langt over gennemsnittet. Illustreringen er gennemtænkt og udbygger teksten. Man ser bl.a. gengivet en del »papir«, som har været med til at skabe kirkehistorien – artikler, dokumenter, breve og titelblade.

I et værk af denne karakter, hvor opgaven er at trække de lange hovedlinier, skal man naturligvis ikke forvente nye og overraskende forskningsresultater, men derimod en afbalanceret og – så vidt den trange plads tillader det – fyldestgørende fremstilling af resultater, synspunkter og problemer, således som de foreligger på nuværende tidspunkt. Og det er i sig selv vanskeligt nok. Hvad skal tages med, og hvad skal udelades? Hvornår skal man gøre rede for flere forskellige synspunkter eller tolkningsmuligheder i samme sag eller for særlige kildeproblemer eller mangel på kilder? Det må i mange tilfælde være en skønssag, hvor

personlige interesser og holdninger, således som de er udviklet inden for fagenes tradition, vil spille ind, måske uden at man selv er særligt opmærksom på det.

Hertil kommer, at en bog som denne nødvendigvis må være en funktion af den faglige opsplitning, som vi nu engang har af en række historiske grunde, og hvis følgevirkninger kun meget langtsomt vil kunne overvindes i sammenhæng med nogle erkendelsesmæssige skred, vi endnu har til gode. Arup udelukkede bl.a. kirkehistorien og teologihistorien af sin Danmarkshistorie med den begrundelse, at det var noget, andre specialister tog sig af. Det havde en række fatale konsekvenser, hvoraf det måske er umiddelbart lettest at få øje på sådan én som hans karakteristik af Peder Palladius som en »overtroisk, åndsfattig bonde-dreng, der var blevet oplært i teologi«, hvormed der unægteligt er sagt meget lidt om såvel biskoppen som om tidens forestillingsverden.

Men der er på nogle punkter bedrevet en forskning, der omfatter samspillet mellem religion og samfund, og det kan måske være af særlig interesse i dette tidsskrift at omtale dens inddragelse i Schwarz Laustens bog. At f.eks. vækkelserne i 1900-tallet skal forstås i en samfundsmæssig sammenhæng har været erkendt i hvert fald siden P. G. Lindhardt i 1951 udsendte sin berømte bog »Vækkelser og kirkelige retninger«, hvori han ser vækkelserne som udtryk for, hvad han har kaldt »sinds- og samfundstilstande«, »sociale og psykologiske realiteter«. Forskningen er som bekendt fortsat, mest i form af indsamling af et stort materiale om vækkelserne over hele landet. Allerede i 1950'erne stod det klart, at sammenhængen ikke var så enkel som først antaget. Sådan er det meget tit med sammenhænge. Spørgsmålet var især, hvilke dele af landbefolkningen, der blev myndige og vakte i forhold til, hvem det var, der fik udbytte af den økonomiske udvikling. I 1. udgave af Lindhardts bog hedder det f.eks., at »med udskiftningen og selvkøbet brast den gamle kollektive bondekultur og afløstes af en ny individualistisk som svarede til gårdmandsklassens nye sociale position, dens politiske aspirationer og økonomiske styrke«, hvorefter vækkelsesbevægelserne udviklede sig. I 2. udgave (1959) blev *gårdmandsklassens* skiftet ud med *bondestandens*. Problemerne ses bl.a. også i karakteristikken af de »stærke jyder«, som i 2. udgave blev strammet: det var ikke længere »et åbent spørgsmål«, men »tviivlsomt« om de repræsenterede en vækkelse, »missionsind« havde de i hvert fald ikke, og deres kamp skal måske snarere ses som udslag af »jysk stædighed og bondekonservatisme«. Sagen er, at de ligger før den økonomiske udvikling, der sås som den egentlige baggrund for vækkelserne. Det er Lindhardts fortjeneste at have startet denne forskning, og nogle af dens problemer blev altså hurtigt synlige. Man vil måske kunne

komme væsentligt længere, hvis man i højere grad, end det hidtil er sket, tager udgangspunkt i, at mennesker altid handler ud fra samfundsmæssige forudsætninger, at det, vi kalder sociale konflikter og holdninger til samfund, autoritet, økonomi o.s.v. nødvendigvis dengang måtte formuleres bevidsthedsmæssigt i tidens historisk betingede sprog, og at dette bestemte, hvilke mentale muligheder, der overhovedet eksisterede for, at en offensiv holdning hos almuen kunne finde udtryk. Og i behovet for nye, alternative former for fællesskab, nu da det årtusindgamle livsfællesskab i landsbyerne brød sammen.

Denne forskning i vækkelsernes forbindelse med sociale og andre sider af samfundslivet refereres ret indgående i bogen, og der gøres rede for udviklingen af synspunkterne siden 1926, da Hans Kirk skrev om »Religion og hartkorn« (s. 236-239). I det hele taget er kirkehistoriens sammenhæng med samfundets almene forhold klart inde i billedet for den nyere tids vedkommende frem til bogens slutning, der handler om befolkningens forhold til folkekirken i den aktuelle situation. Derimod går forfatteren ikke meget ind på disse sammenhænge for den ældre kirkehistories vedkommende. Det kan næppe skyldes, at han mener, at »lægmandsbevægelser« i ældre tid ikke lige så fuldt er et udtryk for et samspil mellem religion og samfund, som f.eks. i det 19. århundrede. Det hænger uden tvivl snarere sammen med den kildemæssige situation – at flertallet i ældre tid ikke har ytret sig i skrift, hvilket han med rette beklager, således at hans bog i højere grad, end han har kunnet ønske, er kommet til at handle om de ledende personer og de kirkelige institutioner (s. 326).

Det er et redeligt synspunkt, som imidlertid nok kan give anledning til nogle bemærkninger af mere principiel natur. Det er ikke kilderne, der skal skrive historien. Der er sket meget i denne verden, som ikke står i kilderne, selv når der er mange af dem. Alt det grundlæggende og styrende, det, der var usynligt for kildeproducenten, fordi det blev følt som indlysende virkelighed, står ikke i kilderne. Det gælder f.eks. alt det, vi nu forsøger at indkredse ved at tale om vækkelsernes sammenhæng med de almene samfundsendringer i 1900-tallet. Forudsætningen for, at vi må formulere os på den måde, er jo netop, at tingene i den mellemliggende tid er blevet skilt ad i den almene bevidsthed.

Schwarz Lausten har nok gjort det ekstra svært at se de omtalte sammenhænge i den ældre tid ved sin måde at disponere stoffet på. Han har valgt at fremstille hele den politiske, kirkepolitiske og sociale udvikling fra ca. 1500 til slutningen af 1600-tallet først og for sig selv, for så derefter at behandle teologien og fromhedslivet i samme periode. Her bliver tingene grundigt skilt ad. For reformationstiden omtales således prædikanternes »social-radikale reformationstype«, inden for hvilken de i

bibelen kunne »finde regler for alle ydre og indre kirkelige og borgerlige handlinger« (s. 153), længe efter at vi (s. 121) har hørt om »en gruppe luthersksindede borgere«, der i julen 1530 øvede hærværk i Vor Frue kirke i København – altså kort efter, at forkyndelsen af de nye tanker havde været særlig intensiv under de mange prædikanters ophold i byen i forbindelse med herredagen. Det er et af de få eksempler, vi kender fra Danmark i disse år, på det, man i den internationale forskning har kaldt rituel eller symbolsk vold. Noget må der være foregået i hovedet på disse borgere. De kan næppe have været upåvirkede af den »social-radikale« forkyndelse omkring sådanne sager som lydighed mod love og autoriteter, de havde hørt fra prædikanterne. Om disse syn på de verdslige øvrigheder får man kun at vide, at de også her havde deres egen opfattelse (i forhold til Luther) (s. 153). Hvad den nærmere gik ud på røbes ikke. Niels Knud Andersens grundlæggende resultater fremtræder her i ganske kraftig forenkling, for han har jo ikke lagt skjul på, at der kunne være en forbindelse mellem de nye tanker og borgernes handlinger – uden at der dermed er sagt noget om, hvorvidt forkyndelsen i disse brydningstider er blevet forstået, som den var ment. Ved kirkestormen var det som bekendt Hans Tausen, der fik standset de alt for voldsomme borgere. Med den vægt, Schwarz Lausten i øvrigt ønsker at lægge på den almindelige udvikling i samfundet og for reformationstiden fremhæver, at det var den samfundsklasse, der sluttede sig til den reformatoriske bevægelse, som også stod i opposition til de højere styrende lag i samfundet (s. 113), kunne man nok have ventet, at der var valgt en måde at disponere stoffet på, som gav mulighed for at se tingene i lyset af hinanden.

For den allernyeste tid har Schwarz Lausten løst den vanskelige opgave på en måde, der må forekomme den ikke specielt fagkyndige meget oplysende. Det er spændende læsning. Det gælder ikke mindst det sidste afsnit om folkereligionen i dag, hvor han bl.a. refererer Jakob Røds bog »Folkereligion og kirke« fra 1963 (den stærkt udvidede og omarbejdede udgave af bogen, »Dansk folkereligion i nyere tid« (1972), burde vel have været nævnt, i hvert fald i litteraturlisten). Ifølge Rod er der et svælg imellem kristendommen og folkereligionen. Sidstnævnte er en skæbnetro eller rettere en tro på en række gode, onde og tvetydige magter, hvoraf skæbnen er den endelige og definitive, der træder ind, når man står over for fuldbyrdede kendsgerninger, og da for at skabe en slags mening i tilværelsen. Rod følger udviklingen i disse forestillinger fra det 19. århundrede til nutiden. Han mener, at »så meget af det væsentlige i kristendommen ikke har kunnet slå rod på dansk grund« (1972-udgaven s. 20). Man kan stille det spørgsmål, om ikke den såkaldte folkereligion i

virkeligheden har været det centrale og bærende i befolkningens forestillingsverden hele tiden, således som bl.a. Hal Koch har været inde på (Schwarz Lausten s. 328), en trang til at komme i forbindelse med livets grundmagt, hvad enten man kalder den gud, skæbnen eller noget andet, en stræben efter tryghed, frodighed, frugtbarhed og vækst og et sted at gå hen med sin betagelse eller rædsel i livets store øjeblikke. Og om ikke denne forestillingsverden, som har hentet en væsentlig del af sit »sprog« fra den kristne kirke, i al for høj grad er blevet skjult for os af de kilder, som institutioner og teologer i århundreder har været næsten ene om at producere.

Alex Wittendorff

HARALD JØRGENSEN: Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt. Administrationshistoriske studier nr. 11. Rigsarkivet, Gads forlag, 1985. 625 s. 183 kr.

Fhv. landsarkivar ved det Sjællandske Landsarkiv dr. phil. Harald Jørgensen har gjort det igen: Udsendt en murstensbog. Denne gang om lokaladministrationen i Danmark fra de ældste tider og indtil 1970. Lad det være sagt straks, at det ikke var mange, der havde kræfter til en sådan præstation. Der var næppe heller mange om nogen, der ville vove at kaste sig ud i et sådant eksperiment, hvor forarbejder og kildestudier mangler på mange områder. Men Harald Jørgensen har både den fysik og det mod og mandshjerte, der er nødvendigt for at turde påtage sig opgaven. Han har også hånddelaget fra et langt livs produktion til at skære et stof til og bryde af i rette tid. Men disse fortrinlige egenskaber kan alligevel ikke forhindre, at bogen ikke fremstår lige vellykket overalt. Måske er det for tidligt at ville skrive *bogen* om dansk lokaladministration.

Bogen omhandler lokaladministrationen, underforstået den civile lokaladministration, i Danmark fra 12-1300-tallet frem til 1970, hvor den afsluttes med kommunalreformen. Denne lange periode – svarende til perioden med skriftlige kilder i Danmark – er delt op i fire hovedafsnit: 1. indtil 1660 (s. 15-71), 2. 1660-1848, (s. 75-272), 3. 1849-1918 (s. 275-405), 4. 1919-1970 (s. 409-548). Værket afsluttes med en kort arkivhistorie og gennemgang af de vigtigste arkivalieserier med redegørelse for registreringsforhold og den vigtigste litteratur (s. 551-90). Området er i alle afsnit Danmark til Kongeåen – bortset fra perioden efter genforeningen 1920, hvor der for hvert sagområde nøje gøres rede for, hvor mange nye distrikter etc. Nordslesvigs indlemmelse tilføjede til det administrati-

ve system. Bogen rummer noter og både person-, sted- og sagsregister. Det sidste kunne uden skade have været fyldigere. Derimod er der ingen speciel litteraturfortegnelse.

Hvert tidsafsnit er forsynet med en kort indledning, der skildrer de af epokens politiske begivenheder, forandringer og lignende, der har haft indflydelse på administrationens udformning. Administrationshistorien får altså ikke lov til at eksistere i et historisk tomrum. Desuden er hvert tidsafsnit forsynet med en sammenfatning, der både er spændende og perspektivrig. I hver periode gennemgås de vigtigste embeder i lokaladministrationen, f.eks. behandles lensmand/amtmand i alle tidsafsnit. Ligesom udvalgte sagområder også omtales eller får en dybere behandling i hver periode. F.eks. er det ikke muligt at give postvæsenet samme behandling i alle fire afsnit. Men dispositionen er principielt den samme i alle perioder, hvilket giver bogen et ensartet præg, der tilsyneladende tilslører lakunerne i den tilgrundliggende forskning. Værket er med andre ord veldisponeret. Det er skrevet i et lettilgængeligt sprog uden fremmedord. Jeg tror dog ikke, at folk i almindelighed forstår ord som: give tilhold, sættestemmer, delinquent og makadamiseret (anmelderen måtte i hvert fald slå det sidste op i en fremmedordbog). Til gengæld har Harald Jørgensen fået ordet sømilits galt i halsen (s. 221). Dette skal ikke forstås som et modstykke til landmilits, men hedder sølimitter (af limes = grænse), de der bor ved kysterne.

Bogen er forsynet med en række illustrationer, der – bortset fra det morsomme omslagsbillede – er noget traditionelle: Arkivalier, bygninger og portrætter. Bogen er sat med store, klare typer, der er letlæselige. Men fortidens bogtrykkere ville korse sig over de mange »horeunger«.

Bogen er iflg. Harald Jørgensens indledning tænkt som slutstenen på det store lokaladministrationshistoriske forskningsprojekt, som Statens humanistiske Forskningsråd iværksatte som rådsinitiativ i 1975, iøvrigt efter forslag fra det Sjællandske Landsarkiv. Harald Jørgensen blev også formand for den nedsatte styringsgruppe. Perioden for det samlede projekt var imidlertid »kun« 1660-1868 – altså fra enevælde til købstadsreform. De enkelte projekter i denne serie var koncentreret om centrale embedsmænd/eller styrelsesområder: Præsten, herredsfogeden, lensbesidderen, godsejeren, købstadstyret. En undtagelse var Grethe Ilsøes undersøgelse af udnævnelser af retsbetjente 1735-65. Ingen af undersøgelserne dækker hele perioden 1660-1868, og tilsammen behandler de ikke hele det administrative felt. Men til gengæld repræsenterer de primærforskning inden for de udvalgte områder. Harald Jørgensens værk går således både i periode- og emnevalg langt ud over det felt, hvor

projektets primære studier har kunnet bane vejen. M.h.t. forbindelsen til øvrige projekter inden for forskningsfeltet lokaladministrationshistorien, der i samme periode er blevet udført med støtte af Statens humanistiske Forskningsråd, henvises til min anmeldelse i sidste hæfte af *Historisk Tidsskrift af Det administrationshistoriske Atlas*.

Inden for arkivverdenen var der tidligere en stående strid om opfattelsen af administrationshistorien: Var den en ydmyg tjenerinde i historiens hellige tempel, eller repræsenterede den en selvstændig indfaldsvinkel til historien. Harald Jørgensen bekender sig til begge retninger. Administrationshistorie eller »den offentlige forvaltning – dens formål, organisation og udøvere – belyser en væsentlig side af den almindelige samfundsudvikling«. Men samtidig er den et nyttigt hjælpemiddel for forskere, der benytter administrationens efterladte papirer. I den første egenskab henvender bogen sig til den historisk interesserede almenhed og i den anden til arkivbenyttere. De første ønsker at se administrative sammenhænge og lange linier, der sætter mange begivenheder og udviklingsforløb i relief. De ønsker at blive klogere på de bagvedliggende historiske hændelser. Arkivbenyttere ønsker derimod præcise og konkrete oplysninger, som de kan anvende som udgangspunkt for deres egen forskning. (Samme person kan naturligvis have begge indfaldsvinkler). Det store spørgsmål bliver da, om bogen opfylder disse krav.

En beskrivelse af et – både i tid og sagområde – så omfattende emne kan naturligvis ikke foretages på baggrund af selvstændige kildeundersøgelser, men må bygge på trykt materiale. Derfor er det tydeligt, at værket er på sikker grund i perioden 1660-1868, hvor projektets mange primærundersøgelser findes. Harald Jørgensen har dog på egen hånd måttet arbejde med den centrale amtmand og har her faktisk leveret den bedste beskrivelse af denne centrale instans i dansk lokalforvaltning, der indtil dato findes. Toldvæsenet mangler endnu sin sammenhængende undersøgelse. Derfor er det også svagt behandlet i undersøgelsen.

Perioden før 1660 burde have været udeladt. At dømme efter noternes litteraturhenvisninger har Harald Jørgensen ikke benyttet megen litteratur efter Erslev, og der er netop i de senere år sket en del på dette felt. Resultatet er derfor blevet for tyndt. Dette afsnit kan hverken benyttes som udviklingsforklaring eller håndbog. Harald Jørgensen har samme problem i sidste afsnit, hvor der mangler mange detailundersøgelser. Men her hjælper hans almindelige viden og arkiverfaring ham. F.eks. giver en sammenstilling af driftsudgifterne inden for de enkelte sektorer i kommunerne og amtskommunerne i udvalgte år en udmærket fornemmelse af væksten i administrationen. Men bortset herfra bliver admini-

strationshistorien i denne og andre perioder, hvor forfatteren mangler primærundersøgelser, en gennemgang af lovgivningen om dette eller hint embede eller sagområde.

I sidste afsnit vækkes interessen af overskriften: Kommissioner, råd og udvalg under de enkelte ministerier. Det er et generelt træk ved dette århundredes administration, at interesse- og fagorganisationer inddrages i beslutningsprocessen på mange niveauer. Men overskriften hos Harald Jørgensen dækker imidlertid blot over en række institutioner – herunder kommissioner og nævn, der ikke har været plads til andre steder. Af det arbejde, der de sidste år har været udført på Rigsarkivets 2. afd. omkring dette interessante problem, er kun et enkelt bind publiceret, som Harald Jørgensen ikke har benyttet. Forfattere er naturligvis ikke forpligtet til at inddrage, hvad der er undervejs. Men det er et eksempel på, at dette sidste afsnit burde have afventet grundforskning på flere områder.

Dispositionen vakler mellem at behandle centrale embeder og udvalgte sagområder. Det fører til mange overlapninger. F.eks. behandles skolevæsenet både under amtmand, den gejstlige administration og som et særligt område, hvor de samme oplysninger gentages tre gange. Ligeledes får vi de samme oplysninger om administrationen af statshavnene både i afsnit II og III. I sidste afsnit undgås dette problem ved henvisninger til tidligere behandling. Men der kunne flere steder have været sparet mange gode sider.

Harald Jørgensen stiller spørgsmålet i indledningen: Hvad hører under begrebet lokaladministration, og hvad kan med god samvittighed udelades? Det hører til forfatterens fortjenester, at han kommer langt omkring i sin opfattelse af emnet: Kommunikation, sundhedsvæsen, skove og klitter, vandbygningsvæsen etc. Et af de få steder undervejs, hvor han højlydt gør sig nogle overvejelser om betimeligheden af at medtage dette eller hint, er omkring Københavns Universitet, hvor vi får flere sider om den øverste administration. Hans begrundelse for at medtage universitetsforhold er imidlertid det berettigede hensyn til embedsmændenes uddannelse. Til trods herfor får vi intet om deres tal, uddannelsesfag eller lignende, der kunne begrunde de mange sider, universitetet optager i bogen. Først i sidste afsnit får vi udviklingen i kandidatantal (1919/20 og 1969/70).

For den tidligere landsarkivar for det Sjællandske Landsarkiv har det ikke helt kunnet undgås, at behandlingen har fået geografisk slagside: Parallelt med det sjællandske godsinspektorat eksisterede også et jysk godsinspektorat til at administrere de mange godser, som bukkede under i 1820'ernes krise. Det jyske omtales ikke. Tingstederne under Vestre Landsret anføres ikke. Der nævnes kun et grevskab og et baroni for

Nørrejylland, hvor der i hvert fald har eksisteret fem grevskaber og syv baronier.

De lange, interessante perspektiver kendetegner ikke teksten. Men pludselig i sammenfatningerne efter hvert afsnit findes de i enkelte glimt. Hvorfor har de ikke i højere grad fået lov til at præge fremstillingen?

Når værket skal benyttes som håndbog for lokaladministrationshistorikere, må det have helt præcise oplysninger. Følgende formuleringer viser, at det kan bogen ikke alle steder leve op til: »Der skal i 1700-tallet have eksisteret en særlig overbestyrelse for det nørrejyske toldvæsen« (s. 117). »Lidt efter lidt« (s. 514). »En række sager forsvinder fra amtmanden 1919-70« – uden nøjere præcisering (s. 412). Eller efter en anden metode oplyses et sammensat sagområde et bestemt år uden angivelse af, hvor længe det har fungeret på denne måde (s. 371). Det er naturligvis ikke forkert. Men derved opfylder værket ikke sin erklærede målsætning at være hjælpemiddel for arkivbenyttere. Værre er naturligvis de direkte fejl. Forligskommissioner er ikke indført i 1857, hvor der blot kom en ny lovgivning om dem, men tilbage i 1795. Skattekvitteringsbøger for fæstere er indført allerede 1719 og ikke først i 1793. Militæreksekution af skatter ophæves 1793. Amtmandens kompetence over for fæstebøndernes skatte-*restance* gælder først efter 1793. Borgerlige vielser på landet foretages ikke af sognerådsformanden, men af sognefogeden efter 1923. Strandfogederne er ikke en foreteelse fra 1894, men nævnes allerede fra 1705. Foranstaltninger til bekæmpelse af ungdomsarbejdsløshed går længere tilbage end 1940 – den første lov kom den 19.5.1933. Diverse varenævn mangler under handelsministeriet fra 1. verdenskrig og fremefter.

Besyderlig er behandlingen af et så centralt administrativt anliggende som skiftevæsenet. På landet var godsejeren iflg. Danske Lov skifteforvalter for sine fæstebønder (indtil 1816/51) og amtmanden for alle uden for fæstebondestand (indtil 1793). Men eksistensen af en skifteprotokol fra Ølstykke herred 1630-37 får Harald Jørgensen til at tillægge herredsfogeden skiftekompetencen, som han i Ølstykke herred må have udført på lensmandens vegne. I købstæderne oplyser han, at bytinget havde fået overdraget skifteforvaltningen i løbet af 1500-tallet, men iflg. Helle Lindes *Købstadstyrelse*, s. 27 f.n., er det magistraten, der udøver skiftekompetence, mens byfogeden evt. kan have overtaget behandlingen af de mindre boer på magistratens vegne. I afsnittet om godsejeren som offentlig administrator (s. 223) behandles hans funktion i skiftevæsenet korrekt. Men i afsnittet om de adelige amtmandskaber (s. 101 ff.) er der sket en sammenblanding af hans funktioner inden for skiftevæsenet qua amtmand og qua godsejer.

Godsejerens altafgørende betydning for skolevæsenet efter 1739/40 –

forordningen omtales slet ikke, ligesom denne skoleordning i det hele taget er stedmoderligt behandlet. »Enkelte steder lykkedes det interesse-rede præster at få igangsat den påbudte undervisning« (s. 251). Denne vurdering skyldes formentlig, at forfatteren ikke kender Joachim Larsens bog om den danske folkeskole 1536-1784 fra 1916, der giver en ganske anden vurdering af denne første start på den danske folkeskole.

Det er meget let i et kæmpeværk som dette at finde unøjagtigheder og svagheder. Men det skal ikke glemmes, at værket har en række kvaliteter. Periodiseringen og tilskæringen af det store område er almindeligvis fortaget med kyndighed. Det går langt omkring i sin bestemmelse af lokaladministrationens område. Teknik og kommunikation er f.eks. ikke glemt. De korte historiske indledninger til hvert tidsafsnit medfører, at samfundets administrationssystem ikke svæver i et tomrum. Efter 1848 starter beskrivelsen af hvert administrationsområde med oplysning om, hvilket ministerium det pågældende område hørte under. Harald Jørgensen ved som den erfarne arkivar, at lokal- og centraladministration hører sammen, hvorfor kilderne til lokalhistorien også kan søges centralt. Selv om han som alle andre administrationshistorikere har givet op over for de indviklede sønderjyske forhold, så gør hans sønderjyske hjerte afbigt ved nøje at drage Sønderjylland ind i hvert administrationsområde efter 1920. Arkivgennemgangen i sidste afsnit med dens nyttige litteraturhenvisninger, som her absolut er tidsvarende, hører også til værkets positive sider.

Jeg ved, at Harald Jørgensen vil være den første til at indrømme, at et værk som dette ikke kan være fejlfrit og derfor vil slå ud med hånden og overdrage til andre at gøre det bedre.

Birgit Løgstrup

CARSTEN BREENGAARD: Er du kristen? Romermagt og kristne fra Paulus til Ignatios af Antiokia. Et kristendomshistorisk essay. Kbh., G.E.C. Gad, 1986. 150 s. 148 kr.

Det er forfatterens udgangspunkt, at kristenforfølgelserne er blevet institutionaliseret omkring år 110. Han når frem til denne erkendelse gennem det, han selv karakteriserer som en nytolkning af Plinius-Trajan-brevvekslingen: Plinius-brevet viser nok, at de kristne hidtil er blevet forfulgt, men det demonstrerer også, at Plinius ikke er ganske sikker på hvorfor. Trajans svar derimod fastslår, at de skal forfølges, skønt han ligeledes ikke afslører årsagen. Heller ikke de andre hedenske, romerske

historieskrivere – Tacitus og Suetonius – kan efter forfatterens opfattelse give os sikker information om, hvorfor romermagten forfulgte de kristne før år 110. Efter dette år er forfatteren derimod ikke i tvivl om, at Trajans svarbrev er motivet for romernes kristenforfølgelse. Brevet bliver således i sandhed epokeskabende. Det er derefter forfatterens prisværdige hensigt at undersøge, om det skulle være muligt at afdække romernes motiver til at forfølge de kristne i perioden før, dvs. årene 65-110, gennem inddragelsen af andre kilder. Han finder disse i de tidlige kristne skrifter, der idag tildels er indeholdt i Det nye Testamente, vel vidende, at det er et uhyre problematisk materiale at anvende, men dog et materiale, som vi ikke har råd til at se bort fra, fordi der ellers er så få kilder til dette komplicerede spørgsmål.

Forfatteren gør i sin indledning rede for, at han udmærket er klar over, at det er et vanskeligt hverv, han har påtaget sig; »at undersøgelsens stofområde forskningshistorisk set er uoverkommeligt for en enkelt person. Strengt taget kan en afhandling, som den her forelagte, overhovedet ikke skrives« (p. 12). Han vælger derfor med en beskedenhed, der ellers er ukarakteristisk for bogen, at kalde den for et essay, et forsøg. Forudsætningen for at dette forsøg kan gennemføres er, at forfatteren ikke ønsker at beskæftige sig med forskningshistorien om emnet, fordi han finder en sådan undersøgelse overflødig, og idet han henviser til A. H. M. Jones, konkluderer han, at man kan blive stillet over for valget mellem at bruge tid og kræfter på forskningshistorien eller på kilderne. Det er unægtelig et overraskende standpunkt hos en humanistisk forsker. Konsekvensen af det må selvsagt være, at dialogen mellem forskerne hører op, og muligheden for at nå til en dybere erkendelse gennem en diskussion forsvinder. Forfatterens form er imidlertid monologens, og man kunne med stor ret spørge, hvorfor denne bog er skrevet, når den ikke skal indgå i en debat? For han kan vel ikke forvente, at andre forskere skal tage stilling til hans tese, hvis han selv finder en sådan procedure overflødig? Bogens emne er dog for centralt for vor forståelse både af den tidlige kristendoms og den tidlige kejsertids historie til, at dens tese kan stå uimodsagt.

Plinius er af kejser Trajan blevet sendt til Bithynien i Lilleasien for med specielle magtbeføjelser at genoprette den romerske administrations effektivitet i området. Han er her blevet konfronteret med kristenproblemet. Han havde ikke før deltaget i retssager mod de kristne (*cognitiones de Christianis* X.96.1). Alligevel er han sikker på, at de der føres til ham som kristne (*in iis qui ad me tamquam Christiani deferebantur* X:96.2), burde straffes. Anklagen mod dem lød på, at de var kristne, idet det er det spørgsmål, han stiller dem (*interrogavi ipsos an essent Christiani* X.96.3), og

spørgsmålet er efter romerretten identisk med selve anklagen. Først senere er han kommet i tvivl om, hvorvidt hans domfældelse af de kristne p.g.a. *nomen* har været korrekt. Han konkretiserer sin tvivl i en række spørgsmål til kejseren og viser, hvorledes han har arbejdet med sagen for at komme til bunds i problemet. Trajan svarer, at Plinius har handlet, som han burde i disse sager (*actum quem debuisti, mi Secunde* X.97.1), og der er derfor på ingen måde tale om, at Trajans *rescriptum* er epokeskabende forstået således, at han sætter nye regler for en *forfølgelse* af de kristne. Forfatterens udgangspunkt for undersøgelsen må derfor afvises. Det er i det hele taget en af essayets svagheder, at det ganske ukritisk overtager den kristne tradition om, at der er tale om en *forfølgelse*. Trajan skriver tydeligt *conquirendi non sunt* (X.97.2), de kristne skal ikke eftersøges, men de skal straffes (*puniendi sunt* X.97.3), hvis de anklages for domstolen, idet han dog afviser anonyme anklager. Dette kan vel næppe karakteriseres som en *forfølgelse* organiseret af statsmagten.

Forfatterens anden påstand er, at man af brevvekslingen ikke kan udlede *forfølgelses*motiverne. Plinius skriver imidlertid som allerede nævnt om *cognitiones de Christianis*, og forbrydelsen er således det at være kristen og ikke noget som helst andet. Han fortsætter endvidere i sin tvivl med at spørge Trajan om, *nomen ipsum, si flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur* (X.96.2). Dette kan vel bedst oversættes således: om navnet i sig selv er strafbart, også selv om der ikke er knyttet laster til det, eller om man dog skal straffe for de almindelige, folkelige anklager for laster, man plejede at forbinde med navnet, skønt Plinius senere i brevet viser, at sådanne ikke kan konstateres. Men såvel Plinius som Trajan er enige om, at folk, der er anklagede som kristne, skal slippe for straf, hvis de afsværger deres tro og demonstrerer dette ved f.eks. at ofre til kejserens billede. Dermed er det udelukket, at nogle af de folkelige anklager for *flagitia* – incest, børnedrab, kannibalisme, m.v. – kan være blevet accepteret i retssalen: »if you take charges of cannibalism seriously, you do not pardon the cannibals simply because they tear up their membership cards of the Cannibals' Club«. (G.E.M.de Ste Croix). Endelig viser hele afslutningen af Plinius-brevet, at det religiøse motiv for ham er centralt, idet han nævner, at de forladte templer nu atter fyldes, fordi mange mennesker igen er bragt til fornuft (X.96.10).

Der kan derfor næppe herske tvivl om, at på Plinius' tid var det sædvane at dømme de kristne for deres tros skyld. Det siger selvsagt ikke noget om, hvornår denne sædvane er blevet indført. Der kan alligevel udmærket være grund til at gennemføre hoveddelen af undersøgelsen: spørgsmålet om de kristne selv vidste, hvorfor de blev forfulgt. Forfatteren vælger derfor at analysere en række af de tidlige kristne skrifter. Han

indleder med, hvad han kalder »Præludium: Paulinske positioner«, han fortsætter med *1. Petersbrev*, *Markus-evangeliet*, *Johannes Åbenbaringen*, *Det Lukanske historieværk*, og han afslutter med biskop Ignatius' breve. Det er forfatterens hensigt gennem disse skrifter at demonstrere en udvikling i de kristnes syn på deres egen situation. Hvis man skal kunne gennemføre en sådan undersøgelse, er det imidlertid afgørende, at man kan datere kildematerialet med stor nøjagtighed. Forfatteren vælger dog blot det årstal for affattelsestidspunktet, der passer ind i hans tese om udviklingen af de kristnes selvforståelse uden nærmere at argumentere for sine påstande. Ved gennemgangen af *1. Petersbrev* nævnes en del af de vanskeligheder, der er ved dateringen af netop dette skrift. Indvendingerne afvises dog ud fra den betragtning, at skriftet rent faktisk giver sig ud for at være skrevet af apostlen Peter eventuelt gennem Silvanus' hånd, og »det er som bekendt en kildekritisk hovedregel, at der for at omstøde kildens egne angivelser skal foreligge ekstraordinære grunde, mens der ingen særlige skal opstilles for at fastholde disse« (p. 67). Forfatterens kildekritiske hovedregel må selvsagt afvises af enhver historiker, og det skal understreges, at vægtige grunde til at forkaste en datering til Neros tid er blevet fremført i forskningen, men de anses øjensynlig ikke for at være ekstraordinære. Med udgangspunkt i den opstillede maxime må gennemgangen af *Markus-evangeliets* kap. 12 unægtelig undre. Her bliver Jesu forudsigelser om Jerusalems ødelæggelse og sin egen genkomst til et *tids-signalement* (forfatterens fremhævelse p. 77), der kun giver mening, hvis det er skrevet efter år 70. Her findes åbenbart de ekstraordinære grunde til at omstøde kildens egne angivelser, selv om de måske ikke for andre er iøjnefaldende. Bl.a. på denne baggrund finder jeg hoveddelen af bogen ganske problematisk, idet de her fremførte eksempler ikke er enestående. Religiøs litteratur, den være sig kristen eller ikke-kristen, er vel noget af det allermest vanskelige at anvende som historisk kildemateriale, og det kan i hvert tilfælde ikke gøres som demonstreret i den foreliggende bog. Tilbage bliver at konstatere, at den engelske forskningsopfattelse af kristenforfølgelsesproblemet stadig må anses for at stå uantastet, selv om forfatteren ikke finder den »intellektuelt tilfredsstillende« (p. 9).

Arne Søby Christensen

HARRY CHRISTENSEN: *Len og magt i Danmark 1439-1481*. De danske slotslens besiddelsesforhold analyseret til belysning af magtrelationerne mellem kongemagt og adel. Med særlig fokus på opgøret i slutningen af 1460'erne. Jysk Selskab for Historie nr. 42. Universitetsforlaget i Aarhus, 1983. 391 s. 241 kr.

I løbet af få år er der nu udkommet fire vægtige arbejder om dansk og skandinavisk politik under kongerne Christoffer af Bayern og Christian af Oldenburg. Jens E. Olesens to bøger (1980 og 1983) om kongernes og det danske rigsråds nordiske politik dækker bredt. Poul Enemark koncentrerer sig om »Kriseår 1448-1451« (1981), men redegør ligesom Jens E. Olesen for rigsråder og lensmænd også i Christoffers kongetid. Det snævraste sigte har Harry Christensen, idet han begrænser sig til dansk historie og kronologisk så afgjort koncentrerer sig om perioden 1465-69, dvs. omkring det bekendte brud mellem kong Christian og Thottslægtens Axelsønner, og for så vidt som hans emne er besættelsen af de danske slotslen.

Den næsten samtidige publikation af de tre århusianske historikers arbejder er noget af en tilfældighed og ikke udtryk for et nærmere samarbejde. Harry Christensens bog er nok publiceret i 1983, men er en næsten uændret udgave af hans specialeafhandling i historie fra 1967. En ekskurs i denne om Rosenkrantz og Gyldenstjerner er dog i omarbejdet form trykt i festskriftet til Poul Enemark 1983. Specialeafhandlingen er benyttet af Troels Dahlerup allerede i *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen* (Rapporter til det Nordiske Historikermøde 1971), hvorfor det unægtelig må hilses velkommen, at den omsider er blevet publiceret. Det må ganske vist konstateres, at det efter fremkomsten af de andre førnævnte værker er begrænset, hvad nyt *Len og Magt* kan give os for tiden før 1451, men det mere end opvejes af det helt centrale bidrag til Danmarks indrepolitiske historie under Christian I, som bogen udgør.

Rygraden i afhandlingen er undersøgelsen af, hvem der sad som lensmænd på de 40 kongelige slotte, 11 i Jylland, 20 på Øerne og 8 i Skånelandene samt Visborg på Gotland. Det lave slotstal i Jylland hang sammen med, at mange herreder (to ud af fem) her var forlenet særskilt, det lave østdanske tal bl.a. med Lundekirkens besiddelse af Bornholm og tre skånske herreder. Men i øvrigt må slottenes tætte beliggenhed på Øerne ses som et vidnesbyrd om, at den danske rigsmagt var koncentreret her. Det må beklages, at Åstrup i Vendsyssel og Berridsholm i Skåne, begrundet med de få kildeefterretninger, er udeladt, ligesom jeg mener, at en medtagelse af Skodborg (med Malt hd.) og Nygård (med Ods hd.) i hvert fald burde have været diskuteret.

I et bilag på 73 sider er alle oplysninger om de 40 slottes lensmænd anført år for år helt frem til o. 1500, med alle relevante kildehenvisninger samt tilhørende korte, systematiserede kildeuddrag. Disse udgør en særlig fortjeneste ved bilaget og gør det virkelig brugbart. Forholdet er jo nemlig det, at oplysningerne om lenene må stykkes sammen fra tilfældige kilder. Vi ser f.eks. i et diplom, at en mand betegnes som lensmand på det eller det slot, eller at han optræder i en funktion, som indicerer, at han kunne være lensmand. I sidstnævnte tilfælde angiver forfatteren med ét eller to spørgsmålstejn sin vurdering af usikkerheden, og føler læseren sig ikke tilfredsstillet af det korte kildeuddrag, kan han selv efterforske sagen. Jeg benytter lejligheden til at pege på, at Johan Oxes optræden på Lolland i Ravensborg len 1451-54 nok snarest skyldes hans private godsbesiddelse, ligesom jeg vurderer, at Johan Frille var lensmand på Ålholm helt til 1457 (hvor han fik Nykøbing). Når Mogens Ebbesen allerede i 1454 træffes på Lolland, forklares det atter bedst ved privat godsbesiddelse, først i 1457 fik han Ålholm.

Sigtet med bogen er angiveligt at belyse magtrelationerne mellem kongemagt og adel, hvorfor det har været nødvendigt også at undersøge, hvem der var rigsråder. I bilag 2 er alle vitterlige og formodede råds møder, rådsdelegationer m.v. anført med angivelse af de deltagende råder. Udeladt er vist blot nogle kongebreve til et par af de bedst bevidnede råder. Selv om møder af hele eller blot halvparten af rigsrådet langtfra holdtes hvert år, er bestemmelsen af rådernes funktionsperioder langt sikrere end af lensmændenes, bl.a. fordi de normalt sad i rådet, indtil de af naturlige årsager ikke kunne mere.

Den politiske analyse af den ældre periode er kortfattet. Der argumenteres i tilslutning til Erik Arup for, at Erik af Pommerns lensstyrelse var slap og ukontrolleret. Forfatteren hæfter sig ved lensmændenes lange funktionstid, et argument, som dog er af begrænset værdi uden en nærmere analyse. Afsættelsen af Erik i 1439 betød, at de oprørske råder og deres slægtninge kom til at dominere slotslenene noget nær totalt, og tronskiftet i 1448, hvor endnu en tysker valgtes til dansk konge, betød en cementering af de ledende højadelsslægters position. Som Jens E. Olesen kan Harry Christensen fastslå, at fem slægter, Gyldenstjerne, Rosenkrantz, Thott (dvs. Axelsønnerne), Rønnow og Frille, var dominerende. Harry Christensen mener, givetvis med rette, at kong Christian slet ikke så med uvilje på disse store adelsmænd, som administrerede land og rige for ham og hjalp ham frem til hans store udenrigspolitiske successer. I øvrigt udgjorde de ikke nogen samlet blok (som nærmere udviklet i afhandlingen om Rosenkrantz og Gyldenstjerne), Rosenkrantzerne stod kongen nærmest, og i 1456 afløste Erik Ottesen Rosenkrantz Niels

Eriksen Gyldenstjerne som hofmester. Efterhånden kom nogle kongetjenerne frem som lensmænd og råder, ligesom bisperne udnævntes af kongen. Men finansielt blev Christian mere afhængig af højadelige kreditorer. Det er særdeles interessant, at forfatteren kan argumentere for, at de mange pantelen, som kendes under Christian I, også først etableredes under denne.

Årene 1464-69 blev én lang politisk og finansiell krise. Rigsrådet bevilgede i sommeren 1466 kongen en skat af alle lensmænd, og det var givetvis ikke nogen tilfældighed, at Niels Eriksen blev kammermester. Forfatteren kan argumentere for, at forordningen for Nørrejylland af 1/9 1466 må betragtes som en kongelig indrømmelse til de højere stænder. Men i begyndelsen af november kom de danske forhandlere hjem fra Sverige uden at have sikret Christian besiddelsen af den svenske trone, og hermed er vi fremme ved det bekendte brud mellem kongen og Axelsønerne: kongen opfattede eller valgte at opfatte deres selvrådige optræden i Sverige som forrædderi og inddrog deres danske slotte. Det er et scoop, at forfatteren i Rigsarkivet har opsporet en afskrift af Iver Axelsens opsigelsesbrev af 22/5 1467, hvori denne netop begrundes med henvisning til kongens inddragelse af slotte og len fra hans brødre, broderbørn, venner og slægtninge.

Harry Christensens ærinde er imidlertid ikke striden mellem Thotterne og kongen, men det generelle indenrigspolitiske opgør, som kom ud heraf. På stribe indsattes lavadelige, ja ikke-adelige som lensmænd, og på tinge vandt bønderne klagesager over højadelige lensmænd. På møder i december 1468 sikrede kongen sig indtægter af pantelenene, men kammermesteren Niels Eriksen var ikke til stede, formentlig var han slet ikke længere kammermester. Først i 1469 forsonedes kongen og stormænd igen, og Niels Eriksen fungerede atter som kammermester. Efter sit nederlag til svenskerne på Brunkebjerg 1471 udsonede kongen sig også med Axelsønerne. Men de gamle tider vendte ikke tilbage, blot 15-16 af slottene var i 1470'erne besat med adelige rigsråder imod førhen 28-30. Harry Christensen kan slutte: Sverige vandt kongen som bekendt ikke ved sine anstrengelser, men over Danmark og de danske len blev han ubestridt herre.

Uanset de let overskuelige bilag, de mange gode tabeller og kort, og et præcist resumé er bogen ikke særlig nemt læst. Fremstillingen er præget af en vis vilkårlighed, som gør, at det kan være vanskeligt at finde rundt. Eksempelvis er det ikke umiddelbart forståeligt, hvorfor oplysninger om slotslenenes størrelse skal findes i et afsnit om »De fem familiers dominans på mindre len« (s. 59f)! Og i førstekapitlets indledning om »Europæisk feudalisme og dansk lensvæsen« slår et præg af traditionel

specialeafhandling 1967 unægtelig igennem. Samtidig bør læseren være klar over, at forfatteren reelt ikke har taget hensyn til litteratur efter 1967, hvilket ikke skal beklages, men dog konstateres. Disse småindvendinger kan imidlertid på ingen måde skygge for anmelderens glæde ved at se afhandlingen publiceret. Dens præcise data er vigtige for den videre forskning; skildringen af de politiske omvæltninger 1466-69 føjer et meget spændende kapitel til dansk senmiddelalderhistorie; påvisningen af sluteffekten af den politiske krise, kongens herredømme over de danske len, er et centralt forskningsresultat. Med *Len og Magt* har vi endelig fået et nyt bidrag til Danmarks indrepolitiske historie under Christian I, det første af betydning siden Erik Arup i 1932 gav sin skildring af Christians kancelliregering og kongemagtens styrkelse, en skildring, som han endda allerede i 1904 havde trukket linierne op til i sin anmeldelse af William Christensens Dansk Statsforvaltning. Set i et videre perspektiv kan det siges, at bogen leverer et væsentligt materiale til problematikken kongemagt/aristokrati, til spørgsmålet om den senmiddelalderlige kongemagts betingelser og karakter.

Erik Ulsig

EBBE GERT RASMUSSEN: Dette gavebrev. Det politiske spil omkring den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats i løsrivelsesværket 1658-59. Rønne, 1982. 330 s.

Dette gavebrev rummer to adskilte undersøgelser, som tilsammen kaster nyt lys over bornholmernes berømte frihedskamp og de politiske kræfter bag den.¹ De tilhørende hypoteser formuleres s. 20 således: a) den bornholmske opstand var produkt af en kongelig politik, som blev formuleret i København, og b) tilbagegivelsen af øen på arverigevilkår var resultat af målbevidste bestræbelser i hofkredse på at fremkalde en omvæltning i gældende statsret, dvs. forvandle valgrigeforfattningen til kongelig enevælde.

Værket rummer udelukkende en prøvelse af disse to påstande. Den første afprøves s. 95-267, mens den anden underkastes prøvelse s. 25-94 (sic!). I konklusionen (s. 268-82) fastslås, at undersøgelserne bekræfter

¹ Det følgende gengiver i stærkt forkortet form 1. officielle opponents indlæg ved det mundtlige forsvar den 24. maj 1985 på Københavns Universitet. Til forsvar for den filosofiske doktorgrad havde lektor Ebbe Gert Rasmussen indleveret to afhandlinger, nemlig hovedværket *Dette gavebrev* og et tillæg til dette, *Bornholm og arveriget. En oversigt*. Rønne 1985 (83 s.).

rigtigheden af begge påstande. Den bornholmske opstand må derfor fra den spæde begyndelse til øens endelige tilbagegivelse betragtes som produkt af en velbetænkt – og kynisk – kongelig manipulation, som tilsigtede dels at gøre øen til et brugeligt panteobjekt ved betalingen af lybske vareleverancer til København, dels at forberede forfatningsændringerne to år senere.

Bortset fra nogle få betragtninger af formel og historiografisk karakter vil jeg i det følgende udelukkende drøfte afprøvningen af værkets hypotese nr. 1. Hypotese nr. 2 behandles som ved det mundtlige forsvar af professor, dr. phil. Svend Ellehøj.

Over værkets ydre udformning er der ikke mange ophævelser at gøre. Teknisk set fremtræder bogen smukt, og forf. har gjort sig store anstrengelser for at forme fremstillingen i et alment tilgængeligt sprog. Disse bestræbelser må i det store hele siges at være lykkedes, selv om forf. undertiden synes at ligge under for den misforståelse, at ordrigdom, mange metaforer og stærke udtryk er det samme som folkelighed i udtryksform. Det bør også tilføjes, at noteapparatet er belastet med alt for mange – oftest helt overflødige – krydshenvisninger, som kun er egnede til at irritere læseren.

Bogens dokumentation er rimeligt fyldig og nøjagtig. På et enkelt – væsentligt – punkt er det dog gået galt. Det drejer sig om s. 87, hvor den kongelige forsikringskrivelse af 1659 til bornholmerne dateres til den 3. maj efter de Thurah og J. A. Jørgensen.² Den tilhørende note 18 (s. 298) rummer som dokumentation en arkivhenvisning til Skaanske Registre.³ Her leder man imidlertid forgæves efter skrivelsen, som heller ikke lader sig finde i den tilsvarende tegnelsesrække. Jeg har faktisk kun været i stand til at finde den ét eneste sted i arkivmaterialet, nemlig i en afskrift i Kongehusets Arkiv.⁴ Her er den imidlertid ikke dateret 3. maj, men 3. marts 1659, hvilket – såfremt dette er den korrekte udstedelsesdato – unægtelig forrykker begivenhedsforløbet en del og samtidig fjerner grundlaget for forf.s stærkt udtrykte forargelse over kongens sendrægtighed, efter at han havde opnået, hvad han ville. – Forf. burde lige så lidt her som andre steder have stølet på sekundære oplysninger og henvisninger.

Forf., som generelt ikke ynder at sætte sit lys under en skæppe, fremsfører s. 23 den ikke just beskedne påstand, at hans arbejde »i ordets

² L. de Thurah: *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over ... Bornholm etc.* Kbh. 1756, s. 251 ff.; J. A. Jørgensen: *Bornholms Historie*. Bd. I. Rønne 1900, s. 250 ff.

³ RA. Da. Kanc., Skaanske Registre 1648-60. Bd. 6.

⁴ RA. Kongehusets Arkiv. I. Suveræniteten og Arvesuccessionen. Bornholmske Dokumenter, Indvaanernes Overgivelse og Hylding angaaende, Aar 1658, 59, 60 og 61.

egentligste forstand [er] et forsøg på at opdyrke hidtil jomfruelig jord«. Denne påstand begrundes med, at værkets teser aldrig tidligere har været formuleret og behandlet i den faglige litteratur. Med en flot håndbevægelse fejrer han dermed den ganske omfangsrige litteratur af bornholmske lokalhistorikere som M. K. Zartmann og J. Klindt og en righistoriker som J. A. Fridericia af bordet som ubrugelig. På dette grundlag kan han derefter hævde, at hans hypoteser udelukkende er groet i egen have.

Den arrogance, man således sporer hos forf., understreges stærkt af, at han ikke i hovedværket gør det fjerneste forsøg på at dokumentere denne summariske dom. Det sker først i tillægget, *Bornholm og arveriget. En oversigt*, som blev udarbejdet efter tilskyndelse fra bedømmelsesudvalget.

Af denne udmærkede redegørelse for opstandens historiografi fremgår det, at ingen af forf.s hypoteser faktisk er så nye og originale, som han gerne vil gøre dem til. Tanken om mulig inspiration fra København blev således allerede klart formuleret af Ludvig Holberg i 1735 (tillægget s. 16) og fulgtes senere op af Fridericia (tillægget s. 21) og Klindt (tillægget s. 34), mens idéen om det bornholmske gavebrev som løftestang for arveriget første gang blev formuleret i 1969 af den bornholmske lokalhistoriker Jørgen Klindt, som i samme forbindelse fremdrog bornholmernes supplik af 13. december 1658 som støtte for en antagelse om kongelig manipulation af den bornholmske forhandlingsdelegation (tillægget s. 36-37).

Uanset at forf.s egen tekst således ganske kraftigt dementerer hans netop citerede beskrivelse af forskningssituationen og egne fortjenester, afholder det ham dog ikke fra også i tillægget at betegne sine egne resultater som »et fundamentalt brud« med tidligere opfattelser (tillægget s. 39). Men denne påstand buldrer unægteligt noget tomt, efter at han selv foran har vist, at der er betydelige forlæg i litteraturen, og at hans dobbelthypotese ikke er så splinterny, men resultat af en lang forskningsmæssig udvikling. – Der er således ikke en væsensforskel, men blot en gradsforskel mellem forf.s hypotesedannelse og problemløsning på den ene side og den ældre forskning på den anden. Det havde klædt ham, om han fra første færd havde anerkendt dette faktum i stedet for at søge at tilsløre det. Det havde ikke gjort hans fortjenester ringere, men tværtimod givet læserne langt bedre mulighed end nu for at vurdere og værdsætte det virkeligt nye i hans resultater.

Blandt det nye i bogen er der især grund til at hæfte sig ved forf.s vægtige belæg for, at den bornholmske opstand bør betragtes i sammenhæng med de politiske begivenheder på landsplan og ikke – hvad der tidligere har været en tilbøjelighed til – som et isoleret bornholmsk fænomen. Specielt ved at fremdrage og analysere gesandten Hans

Oldelands relationer har han solidt dokumenteret, at der forud for selve opstanden lå en organiseret sammensværgelse med en nogenlunde fast opstandsplan. Dernæst har han påvist tydelige forbindelseslinier mellem regeringen i København og modstandsbevægelsen på Bornholm i ugerne forud for opstanden, hvilket bl.a. materialiserede sig i kongens åbne brev til bornholmerne af 8. november, hvori han opfordrede dem til åben modstand mod svenskestyret. Disse forhold har forf. dokumenteret ud over enhver rimelig tvivl, og han har derved på det generelle plan underbygget bogens første hovedtese.

Mere diskutabel bliver bevisførelsen straks, når forf. giver sig i kast med en mere specifik udredning af de motiver, som bevægede regeringen til at opmuntre til opstand. Han søger at forfægte den idé, at regeringens eneste motiv var, at øen skulle bruges som panteobjekt i en handel med Lübeck i et forsøg på at sikre friske forsyninger til det indesluttede København. Regeringens plan skulle i al enkelhed gå ud på at lade bornholmerne bringe øen tilbage til riget ved egen kraft for derefter at pantsætte den til Lübeck som sikkerhed for byens tilgodehavende. Dette giver i øvrigt forf. anledning til en række stærkt moraliserende betragtninger over den danske regerings kynisme og mangel på moralske skruller (s. 270).

Belæg og argumentation for denne plan findes s. 95–115, hvor der fremdrages en korrespondance mellem regeringen og den danske agent i Lübeck, Johan Pawelsen – et materiale, som for første gang bringes til anvendelse i denne sammenhæng. Det mest interessante punkt i dette forløb er en henvendelse af 3. november fra kongen til Pawelsen (jfr. s. 108), hvori kongen i forbindelse med en ordre om at intensivere forhandlingerne i Lübeck bemærkede, at såfremt bystyret skulle ønske »Borringholms land« som pantesikkerhed, ville kongen »forskaffe, levere oc derved maintainere« øen.

Dette udsagn er umiddelbart både afslørende og entydigt. I videre sammenhæng er problemet blot, at det kongelige tilbud blev mødt med total tavshed i Lübeck, som i stedet ønskede den fornødne sikkerhed i Bergenstolden. Fornuftigvis skulle byen ikke have noget af at involvere sig i en tvivlsom handel med den danske konge om et område, som statsretligt hørte til Sverige. – Realiteten er derfor, at vi kun har dette ene kildested som belæg for forf.s motivforklaring. Tanken om Bornholm som panteobjekt blev tilsyneladende taget af dagsordenen umiddelbart efter forslagets fremsættelse. Selv om forf. anvender megen energi og mange tryksider på at forfølge ethvert tænkeligt spor i denne retning (s. 149-60, 250-67), ender de alle blindt, og undersøgelsen kaster derfor på dette punkt nok klarere lys end hidtil over regeringens anstrengelser for

at forsyne hovedstaden – men i relation til den bornholmske opstand er den af yderst beskeden interesse.

Forf. er dog – uanset det skrøbelige kildegrundlag – blevet så begejstret for sin opdagelse, at han i sin konklusion gør tanken om Bornholm som panteobjekt til opstandens hovedårsag (jfr. s. 121 og 271). Han overser derved, at han kommer til at skylde sine læsere en rimelig forklaring på, hvordan det kunne være at løsrivelsesværket blev ført til ende, selv om det på et meget tidligt tidspunkt stod klart, at planen om øen som panteobjekt var dødfødt.

Der er ingen grund til at skjule, at forf. efter min opfattelse alt for stærkt betoner dette pantsætnings-aspekt. Ganske vist synes denne tanke på et helt indledende stadium at have spillet en rolle i regeringens planer. Men fra denne konstatering og til at gøre pantsætningssagen til eneste årsag er der unægteligt et meget langt spring – for langt.

Sagen er nok, at forf. – i forståelig begejstring over den nye opdagelse – er kommet til at forveksle et foreløbigt delmotiv med helheden. Og den helhed, den bornholmske opstand efter min opfattelse kan ses i, er regeringens samlede planer for en omfattende subversiv krigsførelse i alle de afståede områder øst for Øresund. Denne nye – og for den trængte danske regering tillige billige – form for krigsførelse, som efter alt at dømme blev koordineret af rigshofmester Joachim Gersdorff, fandt også konkret udtryk i den skånske snaphanebevægelse og den abortive opstand i Malmø, som påfaldende nok i første omgang var planlagt til at skulle løbe af stabelen omtrent samtidig med den bornholmske.⁵

I en sådan kontekst giver tanken om en planlægning fra København god mening, og derved forklares tillige, hvorfor det bornholmske løsrivelsesværk løb videre, efter at den lybske motivering var definitivt bortfaldet. Eftersom forf. selv er opmærksom på denne synsvinkel (s. 280-82), kunne man nok med rimelighed have ventet en lige så grundig efterprøvelse deraf, som den lybske affære fik. Det sker imidlertid ikke. Forf. indskrænker sig til at formulere alle de i denne sammenhæng interessante spørgsmål, men afviser at gennemføre en egentlig undersøgelse med den højst besynderlige motivering, at dette »næppe kan være lokalhistorike-

⁵ Næmlig natten mellem den 9. og 10. december 1658. Ved forsvarshandlingen påpegede jeg i mere udførlig form den slående parallellitet mellem planlægningen af Malmø-opstanden og den bornholmske opstand – en parallellitet, som stærkt indicerer en koordinerende planlægning i København. Grundlaget for min helt foreløbige rekonstruktion af de skånske modstandsinitiativer var Knud Fabricius' nu stærkt forældede undersøgelse i *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige*. Første Del. Kbh. 1906, s. 98-130 samt det sparsomme aktmateriale i RA (Danske kancelli og Håndskriftsamlingen). Under arbejdet hermed blev det klart, at hele dette aspekt fortjener en grundig undersøgelse, som også må omfatte det store utrykte svenske materiale.

rens opgave« (s. 282). – For det første er bogens teser på ingen måde af lokalhistorisk art, og for det andet er den grundige efterprøvelse af den lybske affære klart rigshistorisk. Motiveringen er derfor rent ud sagt uheldig, og den manglende undersøgelse af den mulige sammenhæng med de skånske modstandsbevægelser efterlader et stort hul i forf.s hypoteseafprøvelse.

Bogens påstand er, at initiativet til den bornholmske opstand udgik fra København. Derfor er det naturligvis vigtigt at kunne påvise så mange forbindelser som muligt mellem regeringen og de sammensvorne i tiden inden opstanden. I denne henseende spiller den fortjenstfulde fremdragelse og analyse af kancellisekretær Hans Oldelands relationer en vigtig rolle i bogens argumentation (s. 161-228).

Hans Oldeland blev af regeringen i slutningen af november sendt af sted på gesandtskabsrejse til Rusland; men på grund af hårdt vejr måtte gesandtens lille eskadre i ni dage omkring månedsskiftet november/december ligge underdrejet ud for Rønne. Under dette ophold blev Oldeland kontaktet af repræsentanter for den bornholmske modstandsbevægelse, som han tilstillede et opmuntringsbrev – en kohortationssskrivelse, som forf. benævner den. Desuden beskrev Oldeland i to indberetninger til regeringen (af 11. december 1658 og 12. oktober 1659) sit møde med de bornholmske sammensvorne.

Ikke mindst på dette punkt bringer bogen megen ny, værdifuld indsigt i den bornholmske opstands forhistorie. Disse fortjenester udelukker dog ikke, at der alligevel må rettes alvorlige indvendinger mod forf.s brug af den Oldeland'ske kontakt som endnu et indicium for, at opstanden blev styret og planlagt af regeringen i København. Som grundlag for denne tolkning benytter forf. tre argumenter: 1) Oldeland var officiel regeringsudsending (s. 162, 199, 271-72), 2) Oldelands kohortationssskrivelse forudsatte kendskab til og lå i direkte forlængelse af kongens opfordring af 8. november til oprør (s. 209-14) og 3) kohortationsskrivelsen var afgørende for tidspunktet for opstandens iværksættelse (s. 214, 228).

Det første argument om Oldelands officielle status i forhold til de sammensvorne på Bornholm holder simpelthen ikke. Forf. påviser selv, at Oldeland ikke af regeringen havde fået pålagt at agere kontaktmand til bornholmerne. Eskadrens underdrejning i de bornholmske farvande var uforudset og ufrivillig og hans kontakt med modstandsbevægelsen derfor tilfældig og improviseret. Dette er i øvrigt også stedvis (s. 162, 208-09, 214) forf.s synspunkt, hvilket bringer ham til (s. 208-09, 214) at gå stærkt i rette med gesandten for hans ubesindige og egenmægtige optræden. Eftersom forf. således vekselvis hævder begge – indbyrdes uforenelige – synspunkter, kuldsejler argumentationen. Ved omhyggelig analyse af

Oldelands instruks og hans relationer har forf. dokumenteret, at gesandens kontakt med sammensværgelsen var tilfældig, improviseret og privat. Argument nr. 1 er derfor uforeneligt med forf.s egen analyse.

Det andet argument – »at Oldelands skriftlige henvendelse til bornholmerne klart synes at forudsætte et rimeligt kendskab til det kongelige budskab så få uger i forvejen« (s. 213-14) – baseres på en sammenlignende analyse af de to aktstykker (s. 209-14). Denne giver dog efter mit skøn intet som helst holdepunkt for at antage nogen form for familieskab mellem de to skrivelser, hvorfor jeg heller ikke kan godtage forsøget på ad denne vej at underbygge antagelsen om et mere eller mindre koordineret regeringsinitiativ. Derom var der på ingen måde tale; Oldeland handlede i denne sag som en glad amatør og ikke som professionel diplomat på den danske regerings vegne. Han var da også forsigtig nok til ikke at underskrive sin henvendelse med navn og officiel status. Han undertegnede sig blot med det kryptiske, »Eders ubekjendte dog well affectionerede wehn«.

Det tredje argument gik ud på, at Oldelands intervention var afgørende for opstandstidspunktet, dels fordi han i sin indberetning til København kunne berette om en velforberedt modstandsbevægelse, hvilket skulle have udløst grønt lys fra regeringen, dels fordi kohortations skrivelserne skulle have givet bornholmerne det indtryk, at den danske regering ønskede handling her og nu. Til det første er at indvende, at Oldelands indberetning var dateret Danzig den 11. december – tre dage efter opstandens start. Hvordan skulle den dog kunne have påvirket den danske regerings dispositioner i dagene op til den 8. december? Til det andet må bemærkes, at det beror på en fejlfortolkning af kohortations skrivelsernes indhold: Oldeland lod på intet tidspunkt forstå, at han tegnede den danske regering, og han opfordrede i skrivelserne ikke til oprør, men stillede befrielse med hjælp udefra i udsigt. Oldeland søgte med andre ord i bevidst uforpligtende vendinger at medgive bornholmerne et par hårdt tiltrængte opmuntrende ord uden at love noget og uden at opfordre til noget. Det tredje argumentationsled savner derfor – som de øvrige – det fornødne analytiske grundlag.

Konklusionen er derfor, at Oldeland-affæren – afsnittets øvrige fortjener ufortalt – på ingen måde bidrager til at styrke antagelsen om en løbende, organisk forbindelse mellem regering og oprørere, således som tesen lød. Dertil er bestemmelsen af Oldelands status for uklar og gesandens mulige stilling som redskab for en målrettet kongelig politik for udokumenteret. Tidspunktet for opstandens iværksættelse var snarere bestemt af rent lokale faktorer som den tilstundende skattetermin og rygterne om snarlig forstærkning af den svenske garnison.

I værket sluttning kaster forf. sig ind i den gamle diskussion om, hvem der kunne fortjene prædikatet »Bornholms befrier« (s. 242-48). I betragtning af den ældre historieskrivnings tilbøjelighed til heltedyrkelse er det nok ganske naturligt, uanset at forf. s. 244 betegner løsrivelsesværket som et udpræget holdarbejde.

Bogens helt – for en sådan er der – er ikke Jens Kofoed eller Povl Ancher, hvis navne oftest har været fremført i den ældre litteratur, men Hasleborgmesteren, senere landsdommer Peder Olsen. Det fremgår allerede af bogens undertitel, og s. 272 konkluderer forf.: »Hvis nogen bornholmer fortjener hædersbetegnelsen »Bornholms befrier«, er det så sandelig Peder Olsen«. S. 200 fastslår han endda: »At hævde andet [end at Peder Olsen var sammensværgelsens ubestridte lederskikkelse] på grundlag af det forhåndenværende kildegrundlag vil ganske enkelt være uhæderligt«.

Med risiko for at blive betegnet som uhæderlig vil jeg tillade mig at sætte et stort spørgsmålstegn ved denne konklusion – af en række grunde. For det første er afvisningen af de ældre opfattelser (s. 244-46) summarisk og mangelfuldt argumenteret. For det andet gør forf. sig skyldig i en kraftig overfortolkning af Oldelands indberetning af 11. december, som er hans hovedkilde til den nye opfattelse. Ganske vist viser denne samtidige andenhåndsberetning, at Olsen var tiltænkt en vigtig funktion i opstanden; men for at komme derfra og til konklusionen om den ubestridte lederskikkelse må forf. supplere sin analyse med det højst tvivlsomme argument, at hele forhandlingsforløbet med Oldeland formede sig på en sådan måde, at kun Peder Olsen kunne have stået bag. Argumentet, som på denne måde bliver en ringslutning, bygger derfor på forf.s helt uverificerbare forhåndskendskab til Olsens personlighed. For det tredje og sidste afslører forf.s egen rekonstruktion af selve opstandsforløbet (s. 230-38) – uanset at han fortolker det anderledes – at Olsen ikke blot synes at have svigtet på et afgørende punkt i forløbet (det lykkedes ham ikke som planlagt at lokke Prinzenskiöld i baghold), men tillige holdt en yderst lav profil i opstandens kritiske faser. Først da det hele var så godt som overstået, dukkede han atter op på arenaen. – Forf.s forklaring om, at dette måtte skyldes, at Olsen som opstandens koordinator måtte forblive i sit »taktiske hovedkvarter«, Hasle borgmestergård, kan ikke tages alvorligt alene af den grund, at vi savner enhver dokumentation for, at der udgik nogen form for koordinerende virksomhed fra Hasle borgmestergård. Forklaringen er derfor grundet på ren fiktion.

Det har ikke været meningen med disse bemærkninger at anfægte, at Peder Olsen havde en betydende rolle i løsrivelsesværket. Den er ganske

veldokumenteret. Hensigten har været at påpege de åbenlyse farer ved en metodik som den her benyttede, der først og fremmest betjener sig af indlevelse i Olsens personlighed som fortolkningsredskab. Når forf. ikke kan bringe sin læser til at dele denne forhåndsopfattelse, falder hele hans konstruktion til jorden. Med en sådan metodik fjerner vi os hastigt fra gængs videnskabelighed og nærmer os troens verden. I forholdet til Peder Olsen kommer forf. betænkeligt nær den grænse, hvor videnskaben hører op, og hagiografien begynder. – Det må derfor stadig betragtes som et åbent spørgsmål, hvem der var opstandens egentlige leder – hvis der overhovedet var en sådan.

Uanset at der som vist kan være visse – også alvorlige – indvendinger at gøre især mod forf.s praktisering af den historiske metodik, skal det på ingen måde skjules, at værket rummer mange gode kvaliteter. Bedre og med større konsekvens end alle forgængere er det således lykkedes forf. at sætte opstanden ind i et tankevækkende rigshistorisk perspektiv, hvorved der åbnes mange nye undersøgelsesflader. Værket har tillige det store fortrin, at det er en tesis i god, gammeldags forstand. Bogen er bygget op om to klart formulerede hypoteser, som afprøves systematisk. Da disse hypoteser ikke blot opfylder ethvert rimeligt væsentlighedskriterium, men tillige åbner nye forskningsmæssige perspektiver, kan man næppe med rimelighed forlange stort mere af en solid disputats.

Knud J. V. Jespersen

Ebbe Gert Rasmussens afhandling *Dette gavebrev* er ikke skrevet med henblik på forsvar for doktorgraden.¹ Den karakteriserer gang på gang sig selv som et lokalhistorisk arbejde og anvender udtryk som »vor ø«, »vor landsdel«. Bogens overordnede formål er ifølge forf. (s. 24) at skabe rigere høst for den fremtidige 1658-forskning vedrørende Bornholm, den er skrevet af en bornholmer og henvender sig primært til bornholmere. Den har sine helte, nærmere bestemt to. Den ene er Peder Olsen, borgmester i Hasle, der fremhæves fremfor andre som den bornholmske sammensværgelses ledende kraft. Den anden er et kollektiv, nemlig den bornholmske befolkning, som forf. har stor sympati for (se f.eks. s. 35). Afhandlingen er også skrevet på en måde, der afviger fra de sædvanlige normer for disputatser. Den giver sig tid til omhyggelige forklaringer, hvad der utvivlsomt har et pædagogisk formål. Den viger ikke tilbage for

¹ Denne del af anmeldelsen gengiver i forkortet form hovedpunkterne i anden officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Københavns universitet den 24. maj 1985.

gentagelser, hvad der med lidt god vilje også kan tilskrives pædagogiske bestræbelser. Om den betydelige ordrigdom også kan kaldes pædagogisk, er nok mere tvivlsomt. Der findes sider i afhandlingen, hvor indholdet i alt væsentligt er forf.s personlige refleksioner uden egentlig dækning i kildematerialet (f. eks. s. 71).

Alt dette forhindrer dog ikke, at *Dette gavebrev* opfylder de krav, der må stilles til en disputats. Den utilstrækkelige redegørelse for tidligere forskning er der rådet bod på ved udarbejdelsen af oversigten *Bornholm og arveriget*, der også indeholder et afsnit om forskningens opfattelse af forholdet mellem arverige og enevælde. Afhandlingen udmærker sig – mere end mange disputatser – ved klart opstillede teser. Tesen om Peder Olsen som oprørets egentlige leder er allerede nævnt. Nok så interessante er i mine øjne de teser, der sætter de bornholmske begivenheder ind i en rigshistorisk sammenhæng: 1) Spørgsmålet om forbindelse mellem Frederik III's henvendelse til Lübeck og til bornholmerne i november 1658, 2) Spørgsmålet om forholdet mellem bornholmernes supplik af 13. december og det endelige gavebrev af 29. december 1658 og 3) Spørgsmålet om Bornholms statsretlige stilling indenfor riget i den følgende tid.

Forf. har understreget sit arbejdes videnskabelige karakter ved en række kildekritiske analyser af forskellige vigtige dokumenter med det formål at påvise indbyrdes afhængighed. Mere end disse analyser vil jeg dog fremhæve forf.s iagttagelse af hidtil oversete sammenhænge og fremdragelse af hidtil ubenyttet kildemateriale som den danske regerings skrivelser til den danske agent i Lübeck Johan Pawelsen og til Lübecks magistrat, arkivalier vedrørende den svenske virksomhed i Lübeck samt den danske gesandt Hans Oldelands indberetning fra Danzig af 11. december 1658.

Dette gavebrev er en fortsættelse og afrunding af forf.s tidligere studier vedrørende Bornholm 1658: *Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658* (1967), *Kilder til Bornholm 1658* (1972) – som er nyttig at have ved hånden under læsningen af *Dette gavebrev* – samt en række mindre afhandlinger i Bornholmske Samlinger, hvoraf jeg kun skal nævne *Hans Oldelands forhandlinger med bornholmerne 1658* (1980). Under dette mangeårige arbejde er der sket visse forskydninger i forf.s opfattelse af begivenhederne, hvad der på ingen måde bør lægges ham til last, men tværimod regnes for en fortjeneste, der vidner om åbenhed overfor nye mulige løsninger af problemerne.

Et af afhandlingens hovedformål er som nævnt at belyse forholdet mellem bornholmernes supplik og det endelige gavebrev. Den originale supplik af 13. december 1658 eksisterer tilsyneladende ikke mere, men en afskrift i Rigsarkivets håndskriftsamling er fremdraget af J. Klindt-

Jensen og aftrykt i forf.s *Kilder*, s. 151-154. Gavebrevets original er derimod bevaret i Kongehusets Arkiv i Rigsarkivet og aftrykt i *Kilder*, s. 155-156. Brevets sidste side med underskrifterne er gengivet i faksimile sammesteds, s. 157 og i *Dette gavebrev*, s. 41. Påfaldende nok savner originalen nøjagtig datering, men der kan ikke godt være tvivl om, at datoen er 29. december, som det fremgår af kongens bekræftelsesbrev samme dag og af de bornholmske stænders senere godkendelsesbreve.

Underskriverne på gavebrevet er ikke de samme som på supplikken, hvad forf. opfatter som en »udrensning« af ikke-aktive underskrivere, der måtte være utilfredsstillende for Frederik III (s. 43 og 65). I sin argumentation for denne forklaring inddrager forf. en fortegnelse af 29. december 1658 over de vigtigste deltagere i den bornholmske opstand, underskrevet af Peder Olsen (*Kilder*, s. 149-151). På denne fortegnelse finder han gavebrevsunderskriverne, dog med undtagelse af Peder Jensen og Morten Nielsen, hvis aktive indsats også i øvrigt er ukendt, selv om den omstændighed, at Peder Jensen hørte med til kredsen af bornholmere, der modtog kongelige gunstbevisninger i slutningen af december, tyder på, at han havde indlagt sig fortjeneste. Men når de øvrige underskrivere var aktive, var Peder Jensen og Morten Nielsen det vel også, mener forf. – hvorfor skulle de ellers underskrive? (s. 42). Denne argumentation er ikke fri for at have karakter af en ringslutning.

I et andet tilfælde er der tale om en fejl læsning af en underskrift, idet provsten Jens Lauridsen Malmø, som forf. (s. 40) betegner som den eneste gavebrevsunderskriver ved siden af Peder Olsen, der genfindes på supplikken, slet ikke har undertegnet gavebrevet. Det har til gengæld Hans Larsøn, som sikkert må identificeres med skipper Hans Laurszönn, der er optaget som nr. 13 på Peder Olsens fortegnelse over aktive i opstanden, og hvis underskrift på gavebrevet altså styrker forf.s tese om, at dette var en kreds af aktive – provsten er ikke med på Peder Olsens liste.

Helt logisk er forf.s slutning (s. 44), at underskriverne på gavebrevet var til stede i København, og formentlig er det også forklaringen på udvalget af navne: Det var simpelthen delegationens medlemmer, som altså i overvejende grad havde været aktive i opstanden. Gavebrevets egen tekst (s. 56) lader dog forstå, at det ikke gjaldt dem alle: »Wi underschrefne, som nu ere her neruerende tilstede, som samme land med hafuer werit at winde och tage ... och wi andre fuldmegtige paa woris egne, och paa gandsche Boringsholmbs lands indbygeris, geistlige och werdsligis wegne«. Det afgørende i sammenhængen var indlysende nok, at underskriverne optrådte som befuldmægtigede for den bornholmske befolkning.

Gavebrevet er udfærdiget af en skriverhånd, som næppe har tilhørt nogen af de bornholmske delegerede, men snarest en af kongens skrivere, som forf. vil henføre til kongens eget kammer (s. 37), hvad der ikke er meget sandsynligt. Forf. foretager en indgående sammenligning mellem gavebrevet og supplikken og når til det resultat, at gavebrevets forfatter har benyttet supplikken som kilde, hvilket jeg ikke skal bestride. De mange paralleltryk viser vidtgående indholdsmæssig overensstemmelse mellem de to aktstykker, men egentlige verbale overensstemmelser er til gengæld sjældne – den bedste er »forleden vinter« (s. 46). Om formel afhængighed er der altså så godt som ikke tale, tværtimod gør gavebrevets forfatter sig tilsyneladende umage for at anvende andre udtryk end supplikken.

Vigtigst er dog den indholdsmæssige forskel mellem supplik og gavebrev. Forf. fremhæver (s. 35f.), at supplikken udtrykker bornholmernes ønske om, at de »lige som tilforn« måtte være under kongens protektion og nyde deres gode danske love og privilegier. I gavebrevet er dette »konservative« program afløst af et »progressivt« (s. 55): »Programmet om den arvelige – og dermed rent faktisk enevældige, absolutte – fyrstemagt«. Det er rimeligt med forf. at betragte denne afgørende forskel som udtryk for en bevidst kongelig politik, omend han nok overdriver tilsidesættelsen af rigsrådet. At Frederik III ved denne lejlighed satte sig ud over sin håndfæstning kan dog ikke betvivles, og det må undre, at forf. i omtalen af denne (s. 59) ikke inddrager § 3, der ved sin omtale af ny- og generhvervede landområdets statsretlige stilling som dele af Danmarks rige og under Danmarks krone må siges at være den mest relevante i denne forbindelse og da også er fremhævet af Fridericia.²

Forf. er tilbøjelig til at betragte Bornholms overdragelse til Frederik III som en forløber for enevældens indførelse i kongeriget 1660. Hans anvendelse af de statsretlige begreber er dog noget lemfældig. Om ændringen af Slesvigs stilling i 1658 siger han (s. 63), at »de kongelige dele af hertugdømmet Slesvig blev arvelige indenfor kongefamilien«, og synes at sætte lighedstegn mellem dette og det egentlige nye, nemlig Frederik III's erhvervelse af suveræniteten over den kongelige del af Slesvig. De bornholmske begivenheder repræsenterer en ny fase »i den ubønhørlige udvikling frem mod indførelse af arveregering – og dermed enevælde – også i det egentlige Danmark. De indebærer nemlig, at kongen nu yderligere blev suveræn i en del af kongeriget«.

Gavebrevet udtaler imidlertid, at Bornholm overdrages kongen og hans arvinger »for euindeligt arff och eiendomb at følge« (s. 57), og i det

² Historisk Tidsskrift 5. rk. VI, 1886-87, s. 727.

bornholmske stændermødes bekræftelsesbrev af 19. januar 1659 hedder det tilsvarende, at øen er overdraget kongen og hans arvinger »til egen fri arff och eigendom af følge« (s. 80 og 82).³ Tilsvarende udtryk vil man lede forgæves efter i aktstykkerne vedrørende enevældens indførelse i kongeriget 1660-61. Frederik III modtog først arvelig og derefter enevældig kongemagt, men han fik på intet tidspunkt indrømmet ejendomsret til Danmark.

Ludvig Holberg konkluderer i sin Danmarkshistorie, at bornholmerne overgav kongen landet »til arv og eiendom, saa at samme øe fra den tid blev anseet som et arveligt og patrimonial gods det kongelige huus tilhørende«, og i samme anledning skriver han: »og er det merkeligt, at Hans Majestet udi samme brev (af 3. maj 1659) siger, at Borringholm af indbyggerne er blevet ham foræret, saa at han anseer denne gierning som en gave«.⁴ Dette turde være en aldeles præcis beskrivelse af Bornholms statsretlige status efter overdragelsen 1658, og hermed er det også forklaret, at øen nød den ære at få sit våben, en drage, optaget særskilt i det danske rigsvåben, ikke blot blandt de kredsstillede skjolde på specier fra Frederik III's tid, men også så prominente steder som på Christian V's kroningssværd, Frederik IV's rytterstatuette og marmorværelsets loft på Rosenborg.⁵

Svend Ellehøj

ELSE KAI SASS: Lykkens Tempel. Et maleri af Nicolai Abildgaard. With a Summary in English. København, Christian Ejlers' Forlag, 1986. 323 s. 348 kr.

I dette underholdende essay, der ledsages af et ødselt billedstof, fremlægger forf. alt, hvad hun med beundringsværdig flid gennem en længere årrække har søgt og fundet til belysning i meget bred forstand af Abildgaards berømte kaminskærm fra 1785 på Frederiksborg. Det er i sin

³ Forf.s forargelse (s. 84) over, at bekræftelsesbrevet tildeler adelen og frimændene den ledende rolle i begivenhederne, synes udelukkende baseret på, at han anvender disses udfærdigelse som kilde. Der var fire andre udfærdigelser (s. 75f.).

⁴ Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie*, udg. af J. Levin, III, 1856, s. 228f. Holberg anvender tydeligt nok ordet »merkeligt« i betydningen »bemærkelsesværdigt« og undrer sig aldeles ikke, som Ebbe Gert Rasmussen mener i *Bornholm og arveriget*, s. 17. Dateringen af kongens brev til 3. maj 1659 genfindes i den senere litteratur om emnet, men skal formentlig ændres til 3. marts, jvf. Knud J. V. Jespersen ovf.

⁵ Poul Bredo Grandjean: *Det danske Rigsvåben*, 1926, s. 153f. Grandjean forstår ikke grunden til optagelsen i rigsvåbenet af Bornholms våben.

art et storstilet arbejde, det videnskabelige apparat fylder 95 sider. En »prolog« forkynder niveau og perspektiv: skærmen som et hovedværk i Abildgaards kunst, der er ubændighed tøjlet af klassisk stil. Til indledning præsenteres skærmen som møbel, arkitekturmotiv og samt alle aktørerne på scenen, en for en. En person er mærkeligt nok overset. I det runde hul til venstre, hvor to ungersvende kravler ind, står der en dame og tager imod dem. Hun nævnes ikke. (Hun kan ikke ses på et fotografi). Derefter fortælles og dokumenteres skærmens historie. Her kommer forf. til at skylde læseren noget. Der er ingen behandling af skærmens tilblivelsessituation. Årstallet 1785 kan dokumenteres, en sen efterretning om, at skærmen fra ca. 1787 er set i Johan Bülow's gemakker på Christiansborg kan anføres. Efter disse få linier går forf. straks over til en mange sider lang eftersøgning af nogle jomfruer Møller, som man engang har troet muligvis havde en andel i redningen. Sporet ender blindt og afsnittet er irrelevant, men, bevares, morsomt og omhyggeligt dokumenteret. Skærmens tilblivelse er dog langt vigtigere og forf. har brug for den flere steder senere og kender den tilsyneladende udførligt, omend uden dokumentation. Bülow »havde bestilt maleriet hos Abildgaard«, som »modtog bestillingen på Lykkens Tempel af den unge hofmarskal«, og skærmen kom straks 1785 op i Bülow's gemakker, så den i 1787 havde stået her i to år (s. 89, 93, 160, 189). En begrundelse for disse antagelser (?) ville være relevant.

I næste kapitel gennemgås det, hvordan fremstillingen er udsprunget af Abildgaards illustrationer til Ewalds fortælling »Lykkens Tempel«, der aftrykkes som bilag. Nu følger hovedstykket, fortolkningen. Den indledes med det glimrende fund af de to karyatiders betydning, som vel kan udtrykkes således: her hersker hverken retfærdighed eller fornuft. Derefter behandles de optrædende personer, en efter en. Konklusionen er kort, at maleriet er aktuel samfundssatire; dette begrebs indhold må fremgå af de forudgående fortolkninger. Der er to motiver, som spiller hovedrollen og som er gennemgående temaer i hele bogen. Det ene er en social indignation på samfundets allerlaveste lags vegne, det andet er enevældens vilkårlighed, usikkerheden ved hove, der som motto gives Christian VII's bekendte replik, hvormed han kommenterede Saint-Germains afsked: »Han har gjort springet«. Til støtte for tolkningerne bringes tre lange afsnit om samtidens satiriske kunst, om mæcenen, dvs. Johan Bülow, og om kunstneren. Afslutningen er en gennemgang af de omtaler, der gennem tiden er blevet skærmen til del. Det hedder smukt, at fremlæggelsen af det omfattende materiale også finder en berettigelse i, at nye behandlinger af maleriet er bebudet: »Næste generation er allerede på vej« (s. 224). Alligevel var det overraskende, at Meir Stein kun få uger

efter bogens fremkomst kunne bringe et som det synes velbegrundet forslag om at se billedet i en helt anden sammenhæng, som en version i klassisk stil eller moderne kommentar til traditionen for fremstilling af Kebes' tavle (Politiken 29.3.1986).¹ Tilmed udkom en dansk oversættelse, ved Hans Gottschalck, af det moralske skrift »Cebetis den Thebaners Tavle« i 1763, året før Ewalds fortælling.

Den nye generation skal nok få brug for bogen. Der er gode iagttagelser at hente. Brugen af iagttagelserne kan man imidlertid let blive uenig med forf. om. Et par eksempler kan vise hvordan. På trappen går en ung mor med sit spæde barn på armen. Det påvises særdeles interessant, at hun er klædt i en påfaldende moderne dragt, som efter sidste modejournal fra Paris og som kun en meget fornem dame kunne være klædt. I parentes bemærket er det forbavsende her over for at fastholde, at »meget taler for«, at hun alligevel kan opfattes som et socialt tilfælde, den forladte alene-mor, og således bidrage til den sociale indignation. Der er en anden person, en ung mand, hvis klædedragt karakteriseres i meget lignende vendinger om »avanceret« elegance. Når nu klædedragten er det, der gør personerne til repræsentanter for forskellige befolkningslag, synes det nærliggende at sammenholde disse to specielt elegant klædte unge mennesker. Om der er en sammenhæng mellem dem, kan man kun få opklaret ved at se på billedet, på helheden. Denne helhed, gruppen, ønsker forf. øjensynlig slet ikke at skrive om. Den er dog formentlig komponeret med omtanke. Man ser den unge mand trimle ned ad trappen. Før han faldt, stod han åbenbart ved den unge kvindes side, og de er stadig sammenhørende i kompositionen. Den naturlige slutning forekommer mig da at være, at han er barnets far. Og jeg tillader mig at se en bekræftelse deri, at den unge ægtmands »fald« er forklaret med den skamløst anbragte hat. Ved siden af dem står en mand af det arbejdende folk, smuk og stolt, men lagt i lænker. Han ser på den faldende mand. Hans udtryk er »smerteligt«, hedder det. Han er, som så mange af personerne, afbildet i en flot farve-detajle, isoleret fra sine omgivelser. En naturlig tolkning af samspillet mellem de to mænd er, at den lænkede ser med foragt på den faldende, vender sig halvt bort, trækker på skulderen og næsten vrænger ad den fine, men løsagtige mand. Lænkerne er givetvis udtryk for social indignation. Men det er vel folket, der er lagt i lænker. Er det ikke besynderligt at kalde ham en stokhusslave, der skal opvække harme over den hårrejsende behandling af »samfundets udskud«, de slaver der vidtløftigt karakteriseres som fornedrede, blege og sygelige – at se til er han det modsatte – og dertil gik

¹ Senere mere udførligt i *Iconographisk Post* 4, 1986, s. 28-33.

i en særlig dragt. Ræsonnementet lyder, at den har han ikke nået at få på, man tvinges til at fortsætte: før billedet blev taget. En sidste person skal nævnes, en kvinde i et gådefuldt antræk, som forf. elegant viser er et strafferedskab for prostituerede. Men kan denne kvinde, som det sker, bruges til at vække harme over behandlingen af syge prostituerede? Også i dette tilfælde kan man med fordel se på, hvordan hun står i helheden. Fedelen, som redskabet hedder, er ikke naturalistisk gengivet, vel netop fordi hun skal bruges i kompositionen. Hun er dens centrum. Ingenlunde en stakkel, men en bred og fed prostitution som et dominerende begreb ved trappens top, en værdig pendant til »bedraget« ved dens fod.² Så meget om den sociale harme.

Det andet hovedmotiv, de dramatiske styrt ved hoffet, Struensee m.fl. herunder Bülow's eget fald otte år efter skærmens tilblivelse, inddrages som »historisk baggrund« og det kan man jo sige, de er. Men er de »kontekst«? Jeg tror det er fair at hævde, at disse styrt ikke var blevet bragt i erindring, hvis ikke maleriet havde haft den »styrtende« mand. Hvis han, som det er opfattet ovenfor, er en deltager i en moraliserende scene, opstår der vanskeligheder. Har motivet overhovedet med skærmen at gøre, vel at mærke: med dens tilblivelse? Hvis ikke er det, som det var for Bülow selv, en vittig association, ikke en tolkning.

Poul Eller

JØRN HENRIK PETERSEN: Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I, Oprindelsen. Odense Universitetsforlag, 1985. 335 s. 195,20 kr.

När ett system eller en organisation inte längre fungerar som det tidigare gjort blir det synligt, också för forskarna. Då blir dess funktion och ursprung föremål för analys. Pensionssystemet med en allmän folkpension som funnits i Danmark sedan 1957 och som var en vidareutveckling av den 'aldersrenteordning' som genomfördes 1891, fungerar inte som en tillfredställande ordning längre. Allt fler grupper säkrar sig genom mer eller mindre privata försäkringsordningar och ATP, medan folkpensionen relativt sett blir allt lägre. Nästan 100 år efter att 'aldersrenteordningen' med sin universella täckning och skattefinansiering genomfördes börjar

² Meir Stein ser (förrige note) i den gamle mand ved trappens lod en »sjakkerjøde« og foreslår, at det kan hentyde til sjakren med embeder, dvs. korrupsion. Det synes at støtte ovennævnte opfattelse af »prostitution« og passer i kompositionen.

vi få ett allt mer utbrett försäkringssystem med arbetstagar- och arbetsgi-
varfinansiering, tvunget deltagande (för vissa grupper anställda) och som
bara omfattar de som har/har haft arbete och där pensionens storlek
beror på den tidigare inkomsten. Och som har stor likhet med det system
som på 1880-talet genomfördes i Tyskland, men är mer anarkistiskt.

I en sådan situation är det näraliggande att börja se på hur den mera
solidariska ordningen uppstod. Det kan ge anledning till en diskussion
om hur vi kan skapa ett pensionssystem som inte såsom det nuvarande
skapar sådana enorma skillnader i ekonomisk situation mellan olika
grupper när de pensioneras. Utgångspunkten för att skapa ett sådant är
på många sätt sämre idag eftersom vi redan har en massa privata
pensionsförsäkringsordningar, många fonder och ett omfattande offent-
ligt system, medan man före 1891 i stort sett ingenting hade.

Det är det universella, skattefinansierade systemets historia som Jørn
Hernrik Petersen har som målsättning att beskriva. Den nu utgivna
boken, som f.ö. utgör huvuddelen av hans doktorsavhandling, handlar
om systemets ursprung. Han har annonserat ytterligare tre delar som ska
beskriva utvecklingen fram till idag. Boken handlar om diskussionerna
om ålderdomsförsörjningen från 1848 fram till lagens tillkomst, 1891.
Den danska lagen genomfördes få år efter de stora tyska socialreformer-
na. Trots att det tyska inflytande traditionellt varit rätt stort i Danmark,
skiljde sig det danska systemet i väsentliga avseenden från den tyska och
var det första i sitt slag.

J. H. Petersen har skrivit sin bok i hopp om »att den skulle være
tilgængelig for alle med interesse for socialpolitikens historie uanset
læserens teoretiske og faglige forudsætninger«. Det har i imponerande
grad lyckats för honom att undvika svåra ekonomisk facktermer.

Framställningen faller i två delar. En som beskriver utvecklingen och
en som mer grundligt genomgår en rad av de olika förslag till ålderdoms-
försörjning som framfördes under de 40 åren. Syftet med detta var »att
lette tilegnelsen og overblikket«. Ett prisvärt syfte. Men en kortfattad
framställning är inte alltid lättare att följa än en mere underbyggd.
Resultatet har blivit att en del förhållanden som nämns i första delen
först blir förståeliga när man möter förklaringen i andra delen. Vidare
har den kortfattade framställningen ibland blivit oöverskådligt schema-
tisk. T.ex. i kapitel 3, »En sammenfatning af aldersdomsdiskussionen fra
junigrundloven til 1880'ernes slutning«, där alla de förslag som Petersen
analyserar i avhandlingen, på 12 sidor indelas i 18 olika linjer, där en av
linjerna t.o.m. har undergrupperingar från a till j. En sådan detaljerad
indelning lättar inte överblicken. Vill man göra en systematisering blir
man tvungen att välja färre karakteristika så att »linjerna« blir färre. Vi

kan aldrig återge verkligheten, bara ge en bild av verkligheten, och den blit ofta tydligare och inte mindre riktig om den inte är allt för detaljerad.

Målet med J. H. Petersens undersökning var att finna svar på följande frågor: 1) Varför genomfördes ålderdomslagstiftningen just på 1890-talet? 2) Varför valde Danmark en annan form än Tyskland och flera andra länder? 3) Varför kom ålderdomslagstiftningen före andra sociallagar, medan den i andra länder ofta genomfördes som andra eller tredje lag? 4) Finns det, vad han kallar, teorihistoriskt intressanta bidrag i den danska diskussionen om ålderdomsförsörjningen? D.v.s. det handlar om tidpunkten, formen och ordningsföljden i ålderdomslagstiftningen. Huvudvikten ligger på formen d.v.s. på de många diskussionerna och förslagen om ålderdomsförsörjningens konkreta utformning. Hur kom det sig at man i Danmark, som ändå i hög grad var dominerat av liberala politiska ideer, på ålderdomsförsörjningens område avstod från den liberala försäkringsprincipen? Men använde den ju i lagarna om olycks- och sjukförsäkring som genomfördes få år senare. Detta är huvudtemat i boken.

Svaren på de frågor J. H. Petersen ställer i kapitel 1 ska man finna runt omkring i texten, och i delsammanfattningar. Det finns ingen slutsats i boken där han samlar svaren på de ställda frågorna. För att finna svaren har författaren genomfört ett stort arbete i genomgången av Rigsdagstidende, olika utskottsbetänkanden och en genomgång av en rad tidningars behandling av frågan under de undersökta dryga 40 åren. Dessutom har han tagit med tidsskriftsartiklar, broschyrer och referat från möten i olika landboorganisationer och höjre.

1) *Tidpunkten för reformen*: Frågan om varför det överhuvudtaget kom en ålderdomsförsörjningsreform och andra socialreformer berör J. H. Petersen i en kort diskussion av tesen om, at det hänger ihop med industrialiseringens genombrott.

Han önskar att göra »en sammenhængende analytisk fremstilling af den danske alderdomsforsørgelses oprindelse« d.v.s. se den i samband med »den økonomiske, politiske, sociale, erhvervmæssige og ideologiske udvikling i samfundet«. Til belysning av den ekonomiska utvecklingen använder han Svend Aage Hansens *Økonomisk vækst i Danmark*. Det är naturligtvis legitimt att bygga på sekundärlitteratur för att belysa de förhållandena, annat vore ju oöverkomligt, men till vissa frågor som t.ex. om den danska industrialiseringen vore det nog lämpligt att använda fler framställningar. Petersen avvisar tesen om sambandet mellan industrialiseringen och socialreformerna utifrån Sv. Aa. Hansens periodisering. Det är sannolikt riktigt att det var förhållanden på landet och lönearbetets utbredning generellt som gjorde frågan aktuell, och det är väl den

viktigaste iakttagelsen. Men med tanke på hur omdebatterad periodiseringen av den danska industrialiseringen är, hade det varit näraliggande att ta ställning till den innan man helt avvisar att det finns et samband mellan industrialisering och sociala reformer.

Det hade överhuvudtaget varit spännande om J. H. Petersen hade gått in i en grundligare diskussion om orsakerna till reformens genomförande. Det hade kanske kunnat bidra till ytterligare belysning av bakgrunden för den form lagen fick och för tidpunkten för dess genomförande. Nu kommer jordbrukskonjunkturerna att spela en mer central roll i framställningen än den sociala omstruktureringen på landet och i städerna. Den som skapade en stor lönarbetarklass, som stod utan försörjning vid sjukdom, arbetslöshet och svikande arbetsförmåga p.g.a. ålder.

Att lagen kom på 1890-talet berodde enligt J. H. Petersen, på en ändrad hållning i lantbrukarkretsar till statsinblandning. Orsakerna till ändringen var vikande konjunkturer, tilltagande avfolkning i jordbruket, ökande lönekrav från lantarbetarna samt socialdemokraternas aktivitet på landsbygden.

2) *Den danska reformens speciella karaktär:* Huvudelementen i den danska lagen om ålderdomsförsörjning var

– att alla danska medborgare skulle ha potentiell, rätt till ålderdomsförsörjning, d.v.s. den var oberoende av tidigare yrkesaktivitet. Kvinnor hade självständig rätt till försörjning.

– att villkoren för att få hjälp var att man var över 60 år och att man var i trångmål. Häri liknade den alltså fattighjälpen, men med mildare bestämmelser. Och liksom fattighjälpen bestämdes bidragets storlek efter en värdering av den behövandes situation, d.v.s. bidragets storlek varierade. För att få hjälp skulle man dessutom vara värdig, ha visat vilja och förmåga att klara sig själv. Inte ha blivit dömd för »vanærende handling«, inte vare självförvållat fattig och inte ha mottagit fattighjälp de senaste 10 åren eller ha blivit tagen för tiggeri eller lösdriveri. Därmed kom själva lagen att innehålla ett självhjälpskrav.

– att finansieringen skedde via den kommunala skatten med 50% statsbidrag. Kommunerna administrerade ordningen.

Huvudparten av boken handlar om de diskussioner som förde fram till denna lag. Det mest anmärkningsvärda är kanske att ålderdomsförsörjningen inte organiserades genom ett försäkringssystem men med en modifierad form av fattighjälp, men utan fattighjälps verkan, d.v.s. utan förlust av flera borgerliga rättigheter, vilket var väsentligt.

Som grund för de flesta förslag, som framfördes i debatten före reformens genomförande, låg en önskan om att förbättra arbetarklassens moral. »Det var derfor det overordnede formål at udvikle og skabe

forudsætninger for den bonus pater familias adfærd, som måske bedst karakteriseres ved en række i datiden anvendte begreber og udtryk: udvikling af selvfølelse, opmuntring til forudseenhed, opdragelse til oplyst, selvstændig statsborger og familiefader, styrkelse af kraften til selvhjælp, selvudvikling, selvanstrængelse, selvvirksomhed, sparsommelighed og nøjsomhed« (s. 73). Man utgick också från att om arbetarna kunde räkna med försörjning när de blev gamla så skulle det ha ett positivt inflytande på dem.

De allra flesta förslagen som framfördes handlade om olika former av försäkringar, men invändningarna mot försäkringssystemen var många. Om man inte genomförde dem med tvång skulle inte alle omfattas, de fattigaste skulle under inga omständigheter få råd att betala premien, d.v.s. en grupp skulle fortfarande belasta fattighjälpen som ju finansierades av alla. Tvånget var å andra sidan oförenligt med liberala ideer och frångot samtidigt systemet dess uppfostrande effekt. Det var också stora övergångsproblem knutna till en försäkringsordning eftersom de som närmade sig slutet på sin arbetsföra ålder inte skulle hinna betala premier nog till en försörjning. Ett försäkringssystem med fonduppbyggande skulle dessutom bli dyrt att administrera. Invändningarna mot skattefinansieringen var huvudsakligen att den inte gav systemet en uppfostrande funktion.

Efter fyrtio års diskussioner, där nästan alla förslag som sagt varit försäkringsordningar av olika slag, beslutade riksdagen att genomföra ett skattefinansierat system. Argumentationen var enligt J. H. Petersen följande: »Udover det principielle ønske om at fastholde selvhjælpskravet, var ordningens simpelhed og overensstemmelse med den historiske tradition af betydning for flertallet, ligesom man betonedede betydningen af den gennemførte ordnings store fleksibilitet« (s. 107). På ett annat ställe skriver han: »Skal man på meget kort form beskrive, hvorfor den danske lov fik sin særlige udformning, kan det forenklet udtrykkes på den måde, at en lejlighedslov fremkaldte en lejlighedslov, som derefter, under hensyn til ønsket om at bygge på det bestående og under hensyn til den administrative praksis i de kommunale forvaltninger, blev grundlaget for den videre udvikling. Dette på trods af at det på ingen måde var »fædreens« tanke at den gennemførte lov skulle udgøre grundlag for den »egentlige ordning«. »Den danske model« fødtes ved noget af en tilfældighed...« (s. 132). Det är inte helt identiska slutsatser. I den ena framstår kontinuiteten och traditionen som det avgörande, i den andra slumpen. Slumpen kunde inte ha medfört vilken lösning som helst. Det sker en »sektion af slumpen«. Hade provisoriet inte tillfredställt de

beslutande hade det inte blivit permanent. Det hade varit intressant om J. H. Petersen diskuterat de två slutsatsernas inbördes betydelse och betydelse för förslagets utformning.

Det är möjligt att författaren har rätt i att slumpen haft betydelse för den slutgiltiga utformningen av lagen. Det är också möjligt att det är andra förhållanden som haft inflytande, förhållanden som Petersen, trots sina uttalade intentioner om en totalförklaring, inte ser för att han nästan enbart och förhållandevis deskriptivt håller sig på aktörsplanet.

3) *Varför kom ålderdomsförsörjningsreformen före sjuk-och olycksförsäkringslagarna?* Att lagen om ålderdomsförsörjning kom först var även det enligt J. H. Petersen en slump. Ursprungligen var det meningen att ålderdomslagstiftningen skulle ingå i en samlad fattigreform. Att den genomfördes som en självständig lag 1891, före de övriga lagarna, berodde på ett förslag från Berg och Hørup som »i mere end en forstand (var) et ad hoc initiativ, som først og fremmest udsprang af politiske motiver«, inte socialpolitiska men partitaktiska. Bakgrunden för frågan är att en annan följd skulle vara typisk. Att döma av J. H. Petersens egen översikt (s. 30) finns det ingen »typisk rækkefølge« som lagtstiftningen kunde ha följt. Han framhäver själv att han inte har någon hypotes om varför reformerna skulle komma i en bestämd ordning. Orsaken till att han alls ställt frågan är alltså något dunkel.

4) *Teorihistoriskt intressanta bidrag.* J. H. Petersen konstaterar i kapitel 7 att det i den danska debatten förekommer det han kallar teorihistoriskt intressanta bidrag. Han definierar inte vad han avser med teorihistoria, men jag utgår från att det handlar om historien om hur och varför vetenskapliga o.a. teorier utvecklas.

De diskussionsinlägg han här tar upp hade emellertid ingen större betydelse i den danska debatten (s. 138). Det som gör dem intressanta är att de innehåller argument som senare, på 1950-talet, framförts av tyska och amerikanska forskare och debattörer. Att det i diskussionen av ett ämne presenteras likartade argument i olika länder och vid olika tidpunkter är i och för sig inte så underligt, när det är samma problem man diskuterar. J. H. Petersen gör inget för att förklara orsaken till parallelliteten, han konstaterar bara att den finns. D.v.s. han försöker inte analysera de likartade teoriernas bakgrund i samhälleliga förhållanden, vilket kan vara ett, externalistiskt, sätt att studera teorihistoria. Ett annat mer traditionellt sätt är att se på interna utvecklingslinjer och påverkningar. Inter heller här kommer Petersen med något, av förklarliga skäl, för de tyska och amerikanska författarna kan knappast ha läst de danska skribenterna. Att konstatera att några personer vid olika tidpunk-

ter tänkt liknande tankar är i sig inte så intressant om man inte försöka analysera varför eller kan finna samband mellan dem. Det bidrar intet heller till förståelsen av den danska ålderdomsförsörjningens bakgrund och utformning.

Sammanfattande vill jag säga att den grundliga genomgången av de olika diskussionsbidragen som J. H. Petersen gör i avhandlingen i och för sig är intressant, och ger en god inblick i de tankegångar som präglade politikerna och andras syn på arbetarklassen under 1800-talets andra hälft, samt en presentation av den del av de problem som man brottas med även idag när man ska utforma ett ändamålsenligt pensionssystem. Så vitt jag kan se lider framställningen dock av en svaghet som beror på att han satt sig mellan två stolar, uppställt två problem som är svåra att avklara inom ramen av en avhandling. Det ena som han anger i sin problemformulering, nämligen att finna orsakerna till den danska reformens speciella utformning. Det andra att belysa olika ålderdomsförsörjningsordningars starka och svaga sidor genom att referera en massa diskussionsinlägg. Detta sker utifrån ett mer allmänt, mindre historiskt, intresse för problemet. Detta intresse kan vara en orsak till att han inte prioriterar i genomgången av förslagen så att de som fått större betydelse, varit mer principiella eller framförts av personer med större inflytande ges en mer ingående behandling. Om författaren valt att bara belysa frågan om det danska systemets ursprung och dessutom argumenterat för sitt val att till två av frågorna bara se på aktörsnivån hade genomgången kunnat bidra mer till en förklaring på de frågor som han ställt sig. Koncentrationen på beskrivningen av de olika förslagen innebär att andra möjliga orsaksförklaringar får en begränsad behandling, vilket kanske är anledningen till att han inte kunnat skriva en sammanfattande slutsats i sin avhandling.

Signild Vallgård

LEIV MEJLDHEIM: Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905. Universitetsforlaget, Oslo, 1984, 551 s. Ill.

Dette skal blive til det første af tre bind om det norske Venstres historie frem til vore dage. Sidste halvpart af disse hundrede år har set en fortløbende nedgang i magt og tilslutning frem til den endelige sønderdeling af de sørgelige rester i 70erne, og bortset fra decimeringen i 20erne – der var et fælleseuropæisk fænomen – vil den næppe uden for Norge have større interesse end den, man iøvrigt kan vie de små midterpartier, der

mere eller mindre tilfældigt har fundet nicher i europæiske flerpartisystemer. Periodens første del var derimod for Norges Venstre en magt- og storhedstid helt på niveau med det danske søsterpartis. Det nære slægtskab til det danske Venstre – der var en given realitet for datidens politikere og skribenter og grundlag for megen gensidig udveksling af idéer og vurderinger – noteres overhovedet ikke af Mjeldheim, der lever og tænker i et norsk-norsk Norge, såvidt at endog grundtvigianerne for uvidende læsere må fremstå som tilhængere af en norsk folkefører. At der i de to lande, men kun delvis i et par andre nordeuropæiske lande, udvikledes specielle folkeligt/argrariske, »frisindede«/demokratiske partier som organer for den jævne befolkningsmajoritet netop under fæstnelsen af det parlamentariske demokrati og i den afgørende industrialiseringsfase er tæt forbundet med de træk, der tidligere har påkaldt sig opmærksomhed i den øvrige verden som positive elementer i en specielt skandinavisk udvikling. Forståelse kræver indlevelse, hvad Mjeldheim i høj grad præsterer, men også distance og overblik.

En fastholdelse af et komparativt indblik havde rettet opmærksomheden mod den kendsgerning, at det norske Venstre opstod på en måde, der var helt enestående i 1800-tallets partiudvikling, og som endog afveg meget stærkt fra det nært beslægtede danske Venstres fremkomst. Den norske venstrebevægelse rejste sig angiveligt som en flodbølge af demokratiske vælgerforeninger ud over Norge fra ca. 1882, midt under den bitre, men meget korte kamp mellem stortingets flertal og den konservative regering, nøjagtigt samtidigt med den første massive mobilisering af landbovælgerne (1882). Samordningen i Norges Venstreforening, med 50.000 medlemmer ud over landet, skete allerede 28.1.1884 – men til gengæld uden fastlæggelse af kompetencen og opgaven, ja faktisk uden andet program end kravet om Højre regeringens afgang. Stortingets Venstre dannedes også først netop på dette tidspunkt – og fik hverken fast ledelse eller program. Da kongen og Højre bøjede af og regeringen Sverdrup dannedes 23.6.1884, blev den norske parlamentarisme da i virkeligheden søsat aldeles prematurt. Det var logisk, at partiet blev delt og først for alvor kunne kræve og vinde magten i samfundet, efter at det 1891/94 havde forankret sin tilslutning i en politik. Først da blev Venstre forvandlet fra en aldeles diffus samling af folkeforeninger til et politisk parti med stillingtagen til så basale spørgsmål som almindelig valgret, indkomstskat, toldbeskyttelse, aldersrente, norske konsuler o.s.v. Det er Mjeldheim, som selv har peget på dette træk – bare med sin titel »folkerørsla som vart parti« – men han synes alligevel at have underspillet det mærkværdigt uorganiske i forløbet. Navnlige efterlader fremstillingen et stærkt behov for udredning af venstrepolitikens genesis på

Stortinget såvel som i vælgerbefolkningen. Mjeldheim trækker i for ringe grad disse linjer op, nøjes egentlig nærmest med at nævne de Jaabækske bondevener som »forløbere« uden varigt spor og opridses kort det kendte billede af forfatningskampens forspil i 70erne. Tilbage står det centrale spørgsmål, hvorvidt og hvorledes bøndernes og andre jævne folks krav om magt over statsstyret i første omgang kunne udvikles og fastholdes af stortingsrepræsentanterne uden nogen form for vælgerorganisering og med beskeden støtte i medier og anden agitation. Det ses jo, at Venstres politik var ved at udvikles før vælgerpartiets dannelse, ja at denne på sin vis betød en bremse på denne modningsproces.

Der er måske mindre grund til at tillægge den formelle organisering af vælgerne en afgørende indflydelse, end Mjeldheim har gjort det, hvis man fastholder det enkle faktum, at stortingsmændenes position og forankring, deres virkelige grundlag var lokalt og i høj grad personligt. Denne form for vælgeraktivitet må være begyndt længe før 1884 og den har rimeligvis været bærende længe efter denne dato. Det går ikke an at opfatte 80ernes politik i lyset af vore dage, hvilket Mjeldheim på mange måder selv påviser, men efter min mening ikke drager tilstrækkelige konsekvenser af. Et eksempel er de »moderate« udbrydere, som bogen slipper i det øjeblik, de er ude af landsorganisationen – men de vedblev jo at fungere som et alternativt Venstre i en årrække herefter. Et formelt kriterium ignorerer denne realitet.

Bogens første del kunne med større ret have påkaldt sig Norges Venstrelag som sit emne end Venstre som sådant – og det er jo unægteligt Venstre, der har størst interesse, ja for 80ernes vedkommende kan man udmærket hævde, at det var stortingsmændene, som var partiets ledelse, både fordi de stod for den løbende politik og fordi de var valgt på en bestemt politik (omend indirekte, gennem valgmandene) mens partiforeningerne næsten var tomme støtteforeninger. For de senere år, efter partiets genrejsning 1891/95 kom de to politiske repræsentationsformer i langt højere grad til at dække hinanden, og Mjeldheims store fortjenester som politisk historiker træder nu klart frem.

Bogen giver for det første på grundlag af omkring hundrede forenings- og privatarkiver, aviser, pjecer o.s.v. en meget grundig og eksemplificeret oversigt over organisationernes opbygning og virkemåde: bygde- og amtsforeninger, byforeninger, landsorganisation samt tilløbene til ungdoms-, kvinde- og arbejdergrupper og til en elitefraktion (Norges Nationale Forening 1896). Også forholdet til de beslægtede folkeforeninger for skytter, målstræbere, afholdsmænd m.v. og til pressen beskrives, omend mere sporadisk. Ikke mindst er der dog gjort et udmærket arbejde på sammenstilling af materialet fra stortingsvalgene for at følge bevægelser-

ne over tid og fordeling ud over landet. Dette materiale er kombineret med oplysninger i foreningsarkiverne, så man når en vis indsigt i partiets sociale rekrutteringsbasis – der langtfra var ensidigt agrarisk, snarere totaldækkende for landbosamfundet i brede strøg og meget varieret andetsteds.

På sin vis er bogens centrale problemstilling netop denne klarlæggelse, at helt andre faktorer end klassedelingslinjerne i moderne forstand var afgørende for Venstres oprindelige basis – og at denne sociale bredde (eller ambivalens) udgjorde både dets styrke og dets svaghed – dets »mystique« og dets enorme problemer med at omsætte sit vage principgrundlag til konkret stillingtagen og agitation. Især da de sociale og økonomiske problemer omkring 1890 (tilsyneladende på samme tid som i Danmark) trængte sig i forgrunden og et socialdemokratisk parti slog sig igennem på dette grundlag. De følgende kapitler skildrer partiets indre uenighed, dets kvaler og på længere sigt dets afmagt til at formulere en politik på den ny tids vilkår – i agrar- og erhvervspolitikken, social- og arbejdsmarkedspolitikken, en tid endog i valgretsspørgsmålet. Bl.a. derfor blev afholdessag, målsag og andre symbolsager bærende – fremfor alt jo unionspolitikken, som først efterhånden gjordes til mærkesagen par excellence. Denne sidste sag, og den dermed forbundne nationalpolitik, skulle som bekendt, efter ny alvorlig splittelse og valgnederlag 1903, igen føre Venstre frem til en ubestridt politisk førerstilling i tiåret fra 1905/08 – men som en »indian summer« før den lange nedgangstid.

Der er meget spændende stof til eftertanke ikke bare for den der studerer dansk (og svensk) partiudvikling, men også fra andre vesteuropæiske landes synsvinkel. Det franske socialradikale parti opviser i sin enorme og længe fremgangsrige fiksering på stil- og symbolsager oplagte paralleller – Lloyd Georges (og Woodrow Wilson) forsøg med den nye, sociale liberalisme andre oplagte indgange, som i disse år tages op i studier over liberalismens krise og nedgang i dette århundredes første 20-30 år.

Mjeldheims bog var blevet endnu bedre, hvis forfatteren havde betragtet Venstres karakter og udvikling også i et lidt bredere europæisk, eller bare nordisk perspektiv. Man kan til og med undre sig over, at de to andre store norske partiers udvikling ikke i højere grad inddrages som baggrund og sammenligningsgrundlag – der er nemlig grøde i hele dette forskningsfelt i disse år. Man kunne næsten fristes til at tro at forfatteren ligesom sine undersøgelsesobjekter, århundredskiftets venstrefolk, anså Venstre som det eneste rigtige ståsted for normalt oplyste og rettænkende nordmænd – og derfor også kun tilgængeligt for analyse på sine egne præmisser (jfr. en del samtidig arbejder- og kvindehistoriske skrifter).

Men kun næsten. Sammen med bevægelsens bredde hindrer forfatterens klare opfattelse af politikens væsen og hans professionelle systematik, at han sidder fast i den indforståede institutionshistories småtskårenhed.

Med sine mangler er det først og fremmest en god bog om et vigtigt emne.

Niels Thomsen

WILHELM CHRISTMAS-MØLLER: Niels Bohr og atomvåbnet. København, Vindrose, 1985. 247 s. 188 kr.

I og for sig er det et meget lille emne, Wilhelm Christmas-Møller har behandlet i denne bog, og sandt at sige bringer han ikke mange nye oplysninger frem; men til gengæld er fremstillingen særdeles interessevækkende og perspektivrig, og så er den veloplagt og provokerende skrevet med forfatterens personlige generaliseringer strøet ud over siderne.

I de senere år har Christmas-Møller bidraget flittigt og kompetent både til den biografiske litteratur med 1. bind af værket om John Christmas Møller og til den sikkerhedspolitiske debat med en række artikler, tildels med et fredspolitisk udgangspunkt. I bogen om Bohr og atomvåbnet mødes disse to linier, selvom projektet grundlagdes i begyndelsen af 1970'erne, længe før den nye sikkerhedspolitiske debat tog form.

Emnet er Bohrs forslag fra perioden 1944-1950 om internationalisering af USAs atomvåben og skabelsen af en åben og tillidsfuld verden. I centrum står videnskabsmandens møde med den politiske verden, og spørgsmålene drejer sig om, hvorfor Bohr fremsatte sine tanker, hvorfor og hvordan han arbejdede så ihærdigt med sine overtalelsesforsøg over for politikerne, og hvilke forklaringer der kan gives på forsøgenes kranke skæbne. Det er et case-study i beslutningstagernes usikkerhed på konsekvenserne af en ny militærteknologi og en ny struktur i det internationale system, i småstaters muligheder for at agere under den kolde krigs klima, i private korridorinitiativer, og i hvordan politikere slipper af med ihærdige og idealistiske busy-bodies. Problemstillingen kræver studier i Bohrs personlighed og baggrund såvel som i det politiske miljø i USA, England og Danmark; og den forudsætter en mere generel forståelse af de politiske og administrative mekanismer i de moderne vestlige samfund.

Som grundlag for sin fremstilling har forf. ikke benyttet Bohrs eget arkiv – hvilket ellers var udgangspunktet for det oprindelige projekt. Han har desværre heller ikke selv været i de amerikanske og engelske arkiver.

Til gengæld har han i den engelsksprogede litteratur om atomvåbenproblemerne og øst-vest-forholdet, i den amerikanske kildeudgave Foreign Relations of the United States, og i tidligere departementschef H. H. Kochs arkiv fundet tilstrækkeligt materiale til at følge forhandlinger og overvejelser på nært hold. Værker til forståelse af Bohrs og atomfysikkens udvikling indtil krigen og enkelte samfundsvidenskabelige modelbetragtninger – først og fremmest Graham Allisons beslutningsmodeller – har suppleret grundlaget.

Dispositionen er kronologisk fra Bohrs udvikling op til 1944, via hans tre forsøg i 1944, 1945 og 1948 på at ændre vestmagternes atompolitik til hans åbne brev til FN i 1950, og afsluttende med hans medvirken i svensk atompolitik i 1950erne. Mindre klar er hvert kapitels opdeling i en hoveddel og en »analyse«, da fremstillingen hyppigt afbrydes af analyser, og »analyserne« rummer fremlæggelse af nye data. Bogen kunne i det hele taget have fortjent en sidste afpudsning; så kunne man have fået bedre orden på kronologien i kap. 7, og så kunne man have undgået, at engelske citater skiftevis er oversatte og på originalsproget.

Christmas-Møller gør et imponerende forsøg på at forstå Bohrs politiske verdensbillede, men det er ikke let at give det en rationel form. Han fejlvurderede sine egne påvirkningsmuligheder og resultatet af sin samtale med Roosevelt; han forsøgte at fremme politisk åbenhed med korridorpolitik; han forstod næppe afskrækkelsestænkningen og vanskelighederne ved at kontrollere en internationalisering; han syntes kun delvis at være klar over, at atomvåbnet balancerede den russiske konventionelle overlegenhed i Europa; han mente, at staternes hemmelighedsfuldhed hæmmede den teknologiske udvikling, men var ikke bekymret over, at en accelererende udvikling da logisk kunne være et resultat af åbenhed på våbenområdet. Men han havde en fundamental tro på åbenhed og tillidsskabende samarbejde og mulighed for harmoni.

Bohrs forslag indebar, at vestmagterne skulle gøre en stærk satsning: ved en internationalisering ville de give russerne bombens hemmeligheder, med risiko for at få et stærkere og mere aggressivt Rusland, men med en chance for at russerne ville blive tillidsfulde og fredelige. Afgørende for vurderingen af realismen i Bohrs forslag er derfor opfattelsen af Stalin, men den afstår forf. fra med den begrundelse, at Bohrs forslag aldrig nåede så langt, at de blev vestlig politik. Han skriver dog (s. 153), at det ikke er særlig sandsynligt, at russerne ville have accepteret.

Bohr forsøgte efterhånden at sælge sine forslag til amerikanerne ikke blot som oprigtige udspil, men subsidiært som nyttige propagandaforslag. Og spørgsmålet er vel da, om der egentlig var så stor forskel mellem Bohrs forslag til amerikansk strategi og så den faktisk fulgte, f. ex. ved

Baruch-planen fra 1946. Begge benyttede en kombination af tilbud til og pres på russerne, men afgørende var, at russerne ikke ville gå ind på dem – og havde de gjort det, ville amerikanerne måske have trukket dem tilbage igen. Afstanden var simpelthen for stor.

For at forstå det havde det været nyttigt, om bogen ikke blot havde diskuteret den russiske side lidt nærmere, men også i øvrigt havde givet en bredere baggrund for at forstå amerikanernes og englændernes holdning – og ikke kun indskrænket sig til henvisninger til amerikanske revisionistiske historikers værker. Det ville have krævet omtale af de lidet positive erfaringer med rustningsaftaler og tillidsskabende foranstaltninger i 1930'erne og af 1940'ernes fredsbevægelser. Det kunne også indebære en vurdering af karakteren af modsætningsforholdet mellem USSR og vestmagterne – Bohr var ikke gået ind for, at man skulle dele hemmelighederne om atomvåbnet med Tyskland og Japan.

Bohrs initiativer førte ikke til meget, og politikerne blev efterhånden trætte af Bohr og hans tanker, først i England (i hvert fald Churchill), så i USA og til sidst i Danmark og Sverige. Morsomt nok synes det til en vis grad at være gået på samme måde for forfatteren. I de første to tredjedele af bogen omtales Bohr og hans planer med stor forståelse af både moralske og politiske grunde, medens der ikke spares på ubehagelige karakteristikker af skeptikerne, som Roosevelts »jovialt grinende overfladiskhed« (s. 17) og Churchills uforstående og efter forf.s mening lidet realistiske realisme. Men i bogens sidste del må også Bohr tåle forfatterens ironi – måske fordi H. H. Kochs kildemateriale går så tæt på Bohrs tanker og forberedelser, at man ikke uden videre kan antage at de er rationelle, som man kan i den tidlige periode, hvor vi kun kender selve forslagene og deres fremlæggelse.

Bohr havde dog i disse år gennemgået en læreproces, og han lærte så meget om politikernes tænkemåde, at han blev mere snedig, når planerne skulle sælges. Men han ændrede kun lidet ved budskabets indhold, og når det fik så krank en skæbne skyldtes det ikke, at den udenrigspolitiske situation ændrede sig – selvom tiden arbejdede imod ham – heller ikke politikernes ondskab eller uvidenhed – selvom den retrospektivt set var betydelig – men simpelthen at tankerne ikke kunne stå for en nærmere prøvelse i politikens verden. Der var for lidt kød på dem, og de udviklede sig ikke. Det grundlæggende moralske budskab blev aldrig omsat til et konkret politisk handlingsprogram.

Bogen kaster morsomme strejflys over dansk politik – der jo unægtelig er mindre udforsket end engelsk og amerikansk. Desværre er der ikke så meget om Bohrs forhold til opinionen og partierne; men interessant er skildringen af Hedtofts hurtige begejstring over Bohrs forslag, hans

ukonventionelle behandling af sagen, og hans lige så hurtige opgivelse af den (s. 173-176). Billedet af departementschef H. H. Koch og hans energiske men forgæves felttog for Bohr viser hvor svært det er for embedsmænd at optræde i det politiske spil. Også det nordiske sorteperspil om støtten til Bohr bliver beskrevet, ligesom Tage Erlander, der trækker sig noget tilbage, da han opdager, at Bohrs princip om åbenhed også tænkes udstrakt til Sverige.

Christmas-Møller diskuterer kun stedvis sine teoretiske udgangspunkter, men han har et skarpt blik for de statslige organisationers påvirkning af beslutningsprocessen. Efter hans mening udskød de amerikanske politikere de overordnede valg så længe, at den videnskabelige og militære expertises delbeslutninger i realiteten blev afgørende. Det giver forf. anledning til at formulere den generelle tese, at organisationerne tenderer mod at virke fornyende, medens den politisk-administrative top er konserverende (s. 151 og note 94). Tesen er i forfriskende modstrid med Allison's opfattelse af organisationerne som fastgroede i rutiner, men spørgsmålet er måske, om ikke Christmas-Møller undervurderer politikerne (på et punkt, hvor det i øvrigt er dristigt at slutte *e silentio* i betragtning af kildeadgangen). I en situation med mange indre og ydre ubekendte kan det være en fornuftig strategi forsigtigt at afprøve mulighederne.

Denne bog er spændende ikke blot på grund af sit emne, men også fordi læseren mærker, hvorledes forfatterens fredspolitiske engagement kæmper med hans kølige videnskabelige analyse. Efter lidt tvivl om udfaldet sejrer sagligheden. Det indtrængende forsøg på at forstå Bohrs tankegange fører til tvivl hos forfatteren om deres holdbarhed – og tankerne kan i øvrigt være vanskelige at bruge til fredsbevægelsernes formål i dag.

Bogen svarer da til sit emne: modsætningsfuld, dybsindig og spændende, men ikke ganske klar. At søge sandheden fremfor klarheden var også Bohrs prioritering.

Carsten Due-Nielsen

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

ALEX WITTENDORFF: Rejsen mod virkeligheden. Den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden. København, Aschehoug, u.å. (1986). 79 s. Ill. 67 kr.

Det kunne have været spændende at forsøge at formidle nogle af den mentalitets-historiske forsknings perspektiver og resultater til et bredere publikum. Udfordringen ville for det første bestå i at fremstille anderledes måder at tænke på, anderledes mentaliteter, uden at de blot kommer til at fremstå som mærkværdige, fejlagtige, misforståede, omvendte og forkerte opfattelser af verden. For det andet skulle man så vise, at de implicitte, ofte ubevidste og latente kategoriseringer, antagelser og vurderinger, der ligger til grund for en anderledes mentalitet, ikke sådan uden videre kan aflæses af kildernes eksplicitte udsagn, men skal graves frem gennem en særlig opmærksom og omhyggelige granskning af ofte utraditionelle kilder. Det der til andre tider var selvfølgeligheder, men ikke er det for os, er jo netop ikke det, som folk i disse andre tider selv nødvendigvis råbte særlig højt om, men tværtimod ofte det, som de mere eller mindre stiltiende tog som givet.

Alex Wittendorff gør i sin lille bog, der først og fremmest er beregnet til elever på gymnasier og HF, ikke meget for at leve op til disse krav som jo også er vanskelige at indfri. I stedet får vi snarere en idehistorisk eller ideologihistorisk fremstilling af virkelighedsopfattelsens udvikling fra middelalderen til i dag.

Den gamle, middelalderlige verdensopfattelse skildres i et første kapitel, der med en for en historiker bemærkelsesværdig, for en mentalitetshistoriker mærkværdig skråsikkerhed fastslår, at kirkens og de herskendes verdensbillede sådan som det kendes fra de officielle skriftlige kilder skulle have været fælles for alle, også for dem der i kilderne notorisk ikke selv er kommet til orde. Kendskabet til for eksempel Le Roy Ladurie's »Montaillou«, som Wittendorff selv henviser til, eller til en anden mentalitetshistorisk klassiker som Carlo Ginzburg's »Osten og ormen«, burde have forhindret Wittendorff i at tegne et så monolitisk billede af middelalderens omverdenstolkninger. Wittendorff er tydeligvis langt mere inspireret af forrige generationers mere evolutionistiske mentalitetshistorie som den for eksempel er kommet til udtryk i Lucien Febvre's rekonstruktion af Rabelais' og hans tids »outillage mentale«. Den nyere mentalitetshistories perspektiver har i hvert fald ikke præget fremstillingen.

Langt mere nuanceret er afsnittet om reformationen i Tyskland og Danmark, hvor forfatteren eksemplarisk gør rede for samspillet mellem sociale, politiske og ideologiske forhold og faktorer. Men skildringen af krise og sammenbrud i det gamle verdensbillede tager dog farve af de foregående afsnits forenklinger.

Derefter, i de følgende afsnit om »den nye virkelighed« efter reformationen frem til i dag, går det stærkt: Nogle linier om industrialiseringen, en hastig gennemgang af naturvidenskabelige landvindinger og deres betydning for vores

verdensopfattelse, af Kopernikus, Tyge Brahe, Kepler, Galilei og Darwin, leder frem til nogle uddrag af Martin Andersen Nexø's erindringer om sammenstødet mellem det gamle religiøse og det nye naturvidenskabelige verdensbillede som Nexø oplevede det på højskolen i begyndelsen af vort århundrede.

Den gamle verdensopfattelse var således dybt religiøs, funderet i Biblen og uløseligt knyttet til forestillingerne om djævelens mangfoldige virksomhed og desuden magisk, bundet til alskens forestillinger om nisser, genfærd, dæmoner og spøgelse. Den nye bygger på videnskaben, naturvidenskaben først og fremmest, og dens landvindinger sådan som de opremses i de sidste kapitler af bogen.

Men udover disse to virkelighedsopfattelser henviser Wittendorff også, især i bogens afslutning og i mange af illustrationerne, til en tredje virkelighed, en dybdepsykologisk virkelighed af arketyperiske forestillinger og visioner, der kommer til udtryk både i f.eks. malerkunsten, middelalderens kalkmalerier, reformationstidens flyveblade og vore dages reklamer. Ifølge Wittendorff handler mentalitetshistorien også om denne tredje virkelighed, »menneskets indre virkelighed, dets bevidsthed, mentalitet, underbevidsthed, psyke, sjæl, drifter og hvad vi ellers kan diske op med for tiden af begreber for den slags« (s. 75), men det fremgår ikke af bogen, om denne ikke særlig veldefinerede virkelighed egentlig overhovedet har en historie og i givet fald hvordan vi skulle forholde os til den.

Bogens titel, »Rejsen mod virkeligheden«, kan forstås på flere måder: enten antyder den, som undertitlen »Den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden« lægger op til, at historien selv som en rejse skulle have bevæget sig fra religion, magi og overtro via reformationen mod virkeligheden og den sande erkendelse. Eller også sigter Wittendorff på rejsen mod den tredje, den indre, dybdepsykologiske virkelighed hinsides både den gamle, religiøse, og den nye, naturvidenskabelige og teknokratiske verdensopfattelse sådan som man kan få indtryk af i bogens afslutning. I første fald vidner titlen om en fatal mangel på sympati og forståelse for mentalitetshistorikerens intentioner om at nå frem til en mere nuanceret, mindre anakronistisk og etnocentrisk forståelse af fortidens forestillingsverdener. I sidste fald – og sådan vil forfatteren selv i hvert fald opfatte sin egen rejse – lover titlen til gengæld langt mere end hvad bogen kan holde: de arketyperiske, dybdepsykologiske sammenhænge, hvis store betydning for historien i det hele taget Wittendorff synes at være overbevist om, bliver først og fremmest behandlet mellem linierne og i underteksterne til illustrationer, for kun at blive behandlet en smule mere eksplicit i afslutningen. Bogen ville have vundet væsentligt, hvis forfatteren fra begyndelsen havde gjort alvor af det, som ifølge slutningskapitlet er hans egentlige anliggende.

Michael Harbsmeier

VERNER BRUHN, KNUD PRANGE, ERIC MOURIER: Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Red. Verner Bruhn. DHF's håndbøger. Kbh., 1985.

Da Håndbog for danske lokalhistorikere med Johan Hvidtfeldt som redaktør og hovedforfatter sendtes på det historiske marked i begyndelsen af 1950'erne, var det i usædvanlig grad et pletskud. For den fremvoksende lokalhistoriske bevægelse blev den noget i retning af en bibel, men i øvrigt udfyldte især dens leksikalske hoveddel et generelt behov, og bogen blev et standardværk for alle, der arbejdede

med dansk historie. Den blev solgt og genoptrykt og udsolgt igen og kunne være solgt i endnu flere oplag i alle de år, dens afløser har været på vej. Men nu foreligger altså den indledende vejledning i fornyet version som en selvstændig bog. Leksikonnet venter vi (lidt?) på endnu.

Bogen tilbyder sig som et »værktøj for den lokalhistoriske amatør, der har megen lyst til at skrive, men føler sig usikker over for opgaven«. De tre forfattere, der vil hjælpe amatøren, har delt bogen nogenlunde ligeligt mellem sig. Verner Bruhn fortæller Om at skrive og redigere, Knud Prange Om at finde og bruge hjælpemidler og Eric Mourier Om at få bogen trykt. Alle tre afsnit er velformede og letlæste, og bogen som helhed nydeligt trykt og illustreret, som det sømmer sig en publikation, der skal være et mønster for andre. Eksemplets magt er ikke at foragte.

Om den valgte tredeling svarer til den håbefulde forfatters behov, er så en anden sag. Et helt afsnit (59 sider) om trykningsproblemerne over for 2 sider om søgningen efter lokalhistorisk litteratur (med hovedkonklusionen: Spørg bibliotekaren!) virker ikke umiddelbart velafvejnet. En vis undren vækker det også, at man har valgt helt at forbigå de kildekritiske og metodiske problemer ved beskæftigelsen med historien. Man kunne vel nok – uden at kyse begynderens fyldepen tilbage i foret – have gjort opmærksom på, at der også her ligger nogle problemer, man nødvendigvis må tage i betragtning. Er det den dyre videnskab og forskning, man er bange for? Meget påfaldende forekommer de to ord vist overhovedet ikke i bogen. Jeg tror, man undervurderer lokalhistorikeren og gør sagen en bjørnetjeneste ved at fortie, at det, man befatter sig med, også er forskning – og ingenlunde forbeholdt de professionelle.

I øvrigt er der i bogens tre afsnit megen nyttig information og mange gode betragtninger. Både Bruhn og Prange gør, hvad de kan for at udrydde den opfattelse, at alt hvad der er lokalt og historisk også er interessant. Grundige overvejelser over, hvilken bog man vil skrive, anbefales. Der gives henvisninger til debatten om, hvad lokalhistorie er og kan være, og eksempler på gængse fornuftige indfaldsvinkler. Det vigtige og vanskelige spørgsmål om disponeringen af det stof, man nu vil bringe, vies megen og fortjent opmærksomhed, men helt fundamentale sager i sammenhængen som helhedssyn og holdning går man ikke for tæt på. Videre slås der et slag for det gode sprog, og man får kloge tips om redaktion, henvisninger, citater, registre, ophavsret og også lidt om økonomi ved udgivervirksomhed.

I det centrale afsnit om hjælpemidlerne har man af pladshensyn valgt kun at holde sig på det bibliografiske plan, dvs. man henviser til hjælpeværker, der fortæller nærmere om den lokalhistoriske litteratur og indfører i kildeproblematikken. En gennemgang af de væsentligste kildeværker, som Hvidtfeldt bragte den, har man følgelig givet afkald på. Dette oversigtsprincip er fulgt konsekvent og også logisk velbegrundet, men om det lige er den hjælp, den ivrige begynder hungret mest efter, er et andet spørgsmål. I øvrigt er oversigten over arkivlitteraturen glimrende. Nyttig er også orienteringen om det brogede net af arkiver, museer og andre samlinger, lokalhistorikeren må tage i betragtning under stofsøgningen. Mindst – og for lidt – er der som nævnt gjort ud af bibliotekerne og bibliotekshjælpemidlerne. Hvorfor læseren f.eks. skal lades uvidende om så generelle oversigter over lokalhistorisk litteratur som dem, der findes i Trap Danmark og Dansk historisk bibliografi m.fl., er ikke helt let at se. Man savner også – blandt den administrative litteratur – det formidable Atlas over Danmarks

administrative inddeling, som selvsamme DHF må have udgivet omtrent samtidig med nærværende bog.

Det tredje hovedafsnit i bogen har en noget anden karakter end de to andre. Man følger her trykningsprocessens forskellige faser i korte, konkrete og håndbogsagtige, men ingenlunde tørre afsnit. Begyndere får besked om antikva og grotesk, om punkt og cicero og skydning og meget mere, som før kun gamle rotter i faget kunne vigte sig med. Men godt at vide er det da, proportionsproblemet ufortalt.

Ved den samlede bedømmelse trænger sammenligningen med Johan Hvidtfeldts 30 år gamle vejledning sig uvægerligt på, og i forhold til den er det i hvert fald et plus, at vejledningen nu står som særskilt publikation i sit eget værd. Til kreditsiden hører også introduktionen til den lokalhistoriske debat og åbningen af de muligheder, der i dag byder sig inden for illustrationsteknik og trykning. Det helhedspræg og den mere målbevidste og personlige holdning, der kendetegner Hvidtfeldts tekst, må man imidlertid undvære. Og Hvidtfeldts synspunkter på lokalhistorie er den dag i dag ingenlunde overflødig læsning.

Den nye bog er en anden vejledning end Hvidtfeldts. Dens anvisninger ligger for en stor del på et mere overordnet niveau, et stykke over bordhøjde i det lokalhistoriske værksted. Mere end en egentlig vejledning er den blevet en første all round orientering i den verden, man begiver sig ind i, når man vil skrive lokalhistorie, og som sådan er den nyttig og kan anbefales enhver lokalhistorisk forfatter in spe. Skal vi blive i værkstedsbilledet, så har amatøreren nok fået sig et brugbart stykke værktøj, men der er stadig plads til grej i kassen.

Harry Christensen

HARRY HAUE, ELLEN NØRGAARD, VAGN SKOVGAARD-PETERSEN OG JOHNNY THIEDECKE: *Skolen i Danmark fra 1500-tallet til idag*. Herning, Systime, 1986. 224 s. Ill. 168 kr.

Bogen er et materiale til historieundervisning. Niveauet er ikke anført, men indhold og udformning viser, at der er tænkt på gymnasie- og voksenundervisning. Den er et godt eksempel på den type emnehæfter, der kom frem i 1970'erne. I et indledende afsnit på 63 sider med illustrationer giver tre af forfatterne en fremstilling af periodens danske skolehistorie. Hovedafsnittet er et kronologisk og tematisk ordnet kildeudvalg på 143 sider. Dertil kommer forslag til arbejdsopgaver, litteraturliste og stikordsregister.

Emnet, dansk skolehistorie, er valgt for at give elevernes skoleerfaring et historisk perspektiv. Bogen bygger således på en erfaringspædagogisk idé. Elevernes interesse skal fanges med et indhold, som angår deres egen hverdag, og som de derfor kan tale med om. Samtidig er det et emne, som vurderet i et større samfundsmæssigt perspektiv er væsentligt. Skolen må formodes at have haft stor betydning for børn og unges socialisation. Et blik på litteraturlisten viser, at skolehistorie er et forsømt område i dansk kulturhistorie. Større samlede fremstillinger eksisterer ikke – nærmest kommer Joakim Larsens bøger fra århundredskiftet om folkeskolen. Man må ty til spredte monografier og fremstillinger af enkelte skolers historie. Også af den grund er »Skolen i Danmark« en kærkommen bog.

Den kan benyttes som håndbog langt ud over det undervisningsområde, som den er beregnet til.

Dens fyldige fremstilling er trods håndfast disponering og forfatterens utvivlsomme kompetence lidt inhomogen. *Johnny Thiedecke*, der er gymnasielærer, tager sig af afsnittet 1500-1814. Han applikerer tidens danske skolehistorie på en bred dansk og international, samfundsmæssig og ideologisk baggrund. *Vagn Skovgaard-Petersen*, professor ved Institut for dansk Skolehistorie på Danmarks Lærerhøjskole, giver en lidt snævrere og mere specifik skolehistorisk redegørelse for tiden fra 1814 til 1920. Det kan måske begrundes med, at de store omvæltninger i midten af forrige århundrede ikke – som han skriver – synes at have givet anledning til det normskift i skolen, man kunne have ventet. *Ellen Nørgaard*, lektor ved Institut for dansk Skolehistorie, behandler 1920-1958 og 1958 til idag. Ligesom Thiedecke tilstræber hun en integration af skolehistorien og samfundsudviklingen i almindelighed. Periodernes livlige debat og hastige udvikling i skolens struktur og indhold med henblik på demokratisering er svær at holde styr på i den korte form. Fremstillingen virker her og der lidt staccato.

Kilderne, som for de ældres vedkommende er bearbejdet sprogligt, så eleverne kan læse dem, er velvalgte og væsentlige. Den fjerde mand på titelbladet, gymnasielæreren *Harry Haue*, har udvalgt kilderne til folkeskolens udvikling 1814 til 1920. Afsnittene om skolens struktur er domineret af love og bestemmelser. Skolens indhold er belyst ved et udbud af artikler, skolekemaer og uddrag af undervisningsmateriale og læseplaner for faget historie. Lærernes og elevernes forhold skildres i bl.a. erindringer og anden litteratur, som kredser lidt vel meget om lærerstandens lave sociale status og sadistiske tilbøjeligheder og elevernes manglende forståelse for indholdets relevans. Myten om skoletiden som et forsømt forår hviler urimeligt tungt i både forskeres og meningmands forestillingsverden.

Det er en stor mundfuld, denne udmærkede bog serverer for gymnasieelever. Redaktionen foreslår da også, at den kan benyttes partielt enten til arbejde med udvalgte perioder eller tematisk til arbejde med bestemte skoleformer over længere forløb. Arbejdsopgaverne er en række overordnede og mere konkrete problemstillinger, som især angår grundskolens udvikling som folkelig institution og gymnasiets som middelstandens eliteskole.

Finn Løkkegaard

BJØRN OCHSNER: Fotografier i og fra Danmark til og med år 1920 I-II.

Landsudvalget for indsamling og bevaring af fotografier og dokumentarfilm.

Kbh., Bibliotekscentralens forlag, 1986. 924 s. 947,30 kr.

Inden for de seneste år har der været foretaget en landsdækkende indsamling af gamle fotografier med det resultat at der på arkiver, museer og biblioteker nu findes millioner af fotografier fra midten af forrige århundrede til i dag. Det kan i denne forbindelse være værd at notere en lille bog af Hans Berggreen der er en »langt fra dækkende« fortegnelse over nogle private og offentlige billedsamlinger, men som alligevel omtaler og beskriver 154 (Hans Berggreen: *Billedsøgning*. Hvor finder jeg billedet? Landsudvalget for indsamling og bevaring af fotografier og dokumentarfilm. Kbh., 1986). Berggreens bog kommer langt omkring fra Det

kongelige Bibliotek med dets mere end 3 mill. fotografiske enheder over DSBs Bygningsområde med 15.000 billeder af danske stationer til Katolsk Orientering med sine 10.000 billeder omfattende den katolske kirke i ind- og udland.

Disse utallige fotografier kan have stor personal-, arkitektur, mode-, mental-, presse- og almindelig historisk værdi foruden topografisk og rent kunstnerisk – hvis man altså kan tids- og stedfæste dem. Inden for det danske område og indtil 1920 er Bjørn Ochsners fortegnelse over fotografer, både de selvstændige professionelle og de betydeligste amatører, et uvurderligt redskab hertil. Museer, arkiver, biblioteker og privatpersoner har med dette værk en håndbog der kan hindre mange fejlbestemmelser af fotografier.

»Fotografer i og fra Danmark til og med år 1920« er som nævnt et opslagsværk, men det kan også benyttes som en kildesamling. Da fotografering var en ny metier i forrige århundrede uden håndværksmæssige traditioner ser man folk fra vidt forskellige erhverv forsøge sig som levebrødsfotografer. Skuespiller, saddelmager, danselærer, barber og direktør. Mange forsøgte sig og nogle tjente ganske godt ved at leve som fotograf.

Den store variation i kombinationen af et eller andet erhverv og fotograferingen gør det vist umuligt at finde bestemte sociale lag som leverandører til dette nye erhverv. Måske kan man få mere hold herpå ved en undersøgelse af i hvilke gader eller bykvarterer fotograferne slog sig ned. Men under alle omstændigheder kan man se at fotografering ikke udelukkende var et mandejob. Mange kvinder arbejdede som fotografer, formodentlig fordi erhvervet var uden traditionsbindinger, men også fordi det var et ret udpræget hjemmearbejde.

Et eksempel kan illustrere en ligefrem kvindelig dominans. Kirstine Lund, Hjørring. Gift 1873 med C. F. C. Lund, Løkken. Enkefrue fra 1885. Næringsbevis som fotograf i Hjørring 1885. Atelier i Jernbanegade. 1909 overtog den mangeårige medarbejder frøken Helga Andersen atelieret. Hun fik 1911 borgerskab i Hjørring som fotograf og havde siden i mange år Ida Madsen som assistance. 1928 indtrådte Ida Madsen i firmaet og sammen med Asta Jahrlund videreførte hun atelieret indtil ca. 1970.

Hvis kvinder med fotografi udtrykker sig anderledes end mænd så ser hjørringenserne anderledes ud end aalborgenserne som i skarevis blev foreviget af Heinrich Tønnies.

Axel Bolvig

Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck. Herausgegeben im Auftrag der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte und des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Bd. I-VII, Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1970-85. 2178 s. Ill. 54 DM pr. bind (indb.).

Udgivelsen af biografiske leksika er noget som hverken forlæggere eller forskere spinder guld på. Der må regnes med betragtelige tilskud og en god portion idealisme om foretagendet skal kunne gennemføres. Det var derfor efter svære og langvarige overvejelser at selskabet for Slesvig-Holstens historie i 1970 søsatte projekt Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, værkets oprindelige titel, med et smukt udstyret, let håndterligt bind på 300 sider. Efter planen skulle 7-8 bind følge efter i hurtigt tempo.

Det var en gammel idé der her realiseredes, idet allerede udgiveren af Allgemeine Deutsche Biographie (ADB) Rochus Fr. Liliencron i 1896 havde foreslået et sådant værk, vel ud fra den erfaring at mange af landsdelens betydelige personligheder, trods deres indsats i det regionale politiske og kulturelle liv, kun vanskeligt ville finde plads i det større nationale værk.

Kataloget over portrætsamlingen i Historische Landeshalle für Schleswig-Holstein i 1903 udgjorde en slags begyndelse med 662 dataforsynede portrætter. Alligevel skulle der gå mere end et halvt århundrede før man vovede sig i kast med opgaven. En væsentlig drivkraft bag værket har været historikeren Olaf Klose der sammen med sin medarbejder Eva Rudolph udgjorde omtrent hele redaktionsstaben under udarbejdelsen af de første to bind. Efter udsendelsen af bd. VI har den nu 83-årige dr. Klose forladt redaktionen. Selv om de første års vanskeligheder af finansiell og personalemæssig art ikke alene kan læses ud af forordene må det understreges at der her er ydet en betydelig og værdifuld indsats.

Det kan beklages at det blev nødvendigt at vælge en udgivelsesmåde hvorved hvert bind fremtræder som et afsluttet alfabet, men et samlet register, fra bd. V som fast inventar, afbøder lidt af ulemperne for brugeren. Bindene IV og V er udgivet som led i Christian-Albrecht-Universitets særforskningsprojekt, hvilket medførte både økonomiske og personalemæssige fordele, men til gengæld har bindene indholdsmæssigt måttet underordne sig projektets tema: enevælden. Men derefter er Lübeck gået ind som medudgiver, hvad der ændrer planen meget. Der regnes nu med ca. 30 bind.

Dataskemaet i artiklernes hoved går ud over hvad der har været anvendt i fx Dansk biografisk leksikon (DBL) idet der, i mange tilfælde, anføres børn, evt. børnebørn. Værdien kan diskuteres. Kildehenvisningerne er omfattende, undertiden fyldigere end selve artiklen. Der afsluttes med ikonografiske oplysninger. Kvinderepresentationen er ringe, ikke over 3%. Men en større vægt på tiden efter 1800, som det er lovet i bd. VII, kan rette op på dette forhold. Ligeledes bør der vel rettes op på erhvervslivets underrepræsentation. Hvert bind er forsynet med et billedark med 32 portrætter på glittet papir.

Af væsentlig interesse er dog artiklernes kvalitet. Selv om der er tale om ret korte artikler vil der være mulighed for i mange tilfælde at tegne en karakter, ikke blot referere en faglig indsats. Mange af forfatterne kan. Og stoffet er spændende, og naturligvis af særlig interesse for dansk historie. Livet i grænselandet har altid haft en ekstra dimension, slægtled af politisk og kulturelt vågne personligheder med markante standpunkter har sat deres præg. Der optages ikke nulevende personer. Et godt princip. Alligevel kan det formentlig være svært at skrive artikler om nyligt afdøde. Perioden 1933-45 er vanskeligere at håndtere her end andetsteds når det gælder personlig holdning og stillingtagen. Mange forfattere har da også foretrukket at foregive at der for den biograferede intet er sket mellem 1933 og 1945. Det fornemmes som snyd. Det betyder dog ikke at der ikke optræder både partimedlemmer og modstandsfolk, antisemitter og jøder der flygtede eller omkom i kz-lejr. I de artikler hvor forfatteren har magtet at gøre rede for forløbet og sandsynliggjort den biograferedes personlighed er det spændende læsning og god historieskrivning. Værket er et godt supplement til DBL og til den nye udgave af ADB.

Sv. Cedergreen Bech

CLAUS BJØRN (red.): Fra fortid og nutid. En antologi. Dansk Historisk Fællesforening, 1984. 204 s.

ANNEGRETE DYBDAHL: Indholdsfortegnelse til fortid og nutid 1949-1983 bind XVIII-XXX. Dansk Historisk Fællesforening, 1984. 80 s.

Få år efter stiftelsen af Dansk Historisk Fællesforening blev »fortid og nutid« foreningens selvfølgelige litterære ledsager, og denne stilling har det nu indtaget i snart 73 år. Det skulle være – og er stadig – DHF's organ for medlemsinstitutionerne og enkeltforeningerne, men mødereferater og regnskabsoversigter er i tidens løb så småt blevet skubbet i baggrunden til fordel for et stigende omfang af kultur- og lokalhistoriske temaer i form af artikler, forskningsdebat, boganmeldelser m.v.

Artiklerne skulle fra starten sigte mod at være 'af metodisk og vejledende art', de skulle være en formidling af viden, affattet af såvel professionelle historikere som af amatører, og indholdet være til gavn for såvel de drevne forskere som den almindeligt interesserede historielæser. En hovedregel, man også gennem tiden har søgt at holde, er, nok at fange opmærksomheden indenfor et bredt emnespektrum, men dog alligevel undgå at lappe ind over den emnesfære af stats- og politisk historie, der hører til Historisk Tidsskrift.

Skiftende redaktører har lagt vældige arbejdspræstationer i 'fortid og nutid'. Da Knud Prange ved bd. XXVI i 1975 trak sig tilbage fra redaktørposten, formulerede Vagn Skovgaard-Pedersen besværlighederne så malende ved at skrive, at det ganske vist ikke var redaktøren *selv*, der skrev alle siderne, men det var ham, der havde »tænkt dem, kaldt på dem, vurderet dem, streget i dem, skrevet til, manet sendrægtige forfattere«. Ved små eller større jubilæer opstår der et naturligt behov for at gøre status, og denne antologi fremkom da også i anledning af Claus Bjørns afgang som redaktør i 1985, efter at han havde oprådt som 'fortid og nutids' utrættelige og begejstrede styrmand gennem 10 år. Med 3. hefte i bind XXXII er det videre slæb blevet overdraget til Jørgen Dickmann Rasmussen.

Stadig udvider skriftet sine rammer; debatrubrikken, der var Knud Pranges opfindelse, er blevet holdt smukt vedlige, forskningsoversigterne spænder over et register fra maritim- og industrihistorie til kvindehistorie, og udblik til de omgivende europæiske samfund findes nu tiere. Trods stærkt personligt engagement i dansk landbo- og landbrugshistorie har den afgåede redaktør holdt balancen fint i 'fortid og nutid'. Endelig skete der i 1983 det lykkelige, at der blev grundlag for at vende tilbage til tidsskriftsredaktionens oprindelige ønske om at udsende 4 hefter om året – nu blev der endda tale om hefter med fordoblet sideantal.

Claus Bjørn har introduceret antologien med en kort og koncentreret oversigt over 'fortid og nutid's udviklingshistorie; herpå præsenterer han indholdet med motivering for det valg, der er gjort. Artiklerne er fra kendte danske forskeres hånd, og hver især er de udtryk for en ny åbning eller et skred i vor opfattelse af fortiden. Pladsen tillader ikke her, at vi nærmere refererer bidragenes indhold, men de er fra folk, der med redaktørens ord demonstrerer, at de er 'i kontakt med nye tendenser... indenfor studiet af fortiden'. Tag selv antologien og betragt rækken af de udvalgte! Fraset introduktionen findes kun ét ganske 'ubrugt' og nyskrevet bidrag, en livfuld erindringsartikel af Roar Skovmand: '10 år med Fortid og Nutid'. Der i slutningen af 1930'erne og begyndelsen af 1940'erne var

det i skovmandsk perspektiv undertiden næsten dramatisk at være involveret i arbejdet omkring DHF og 'fortid og nutid'.

I forbindelse med denne antologis udgivelse har vi også fået Annegrete Dybdahls Indholdsfortegnelse til 'fortid og nutid' 1949-1983, d.v.s. bd. XVIII til bd. XXX. Fortegnelsen er beskeden af tykkelse, men det ses hurtigt, at den må have kostet meget arbejde og grubleri. Den er underopdelt i 6 afsnit for henholdsvis artikler, debatindlæg, litteraturoversigter, anmeldelser, nekrologer og endelig institutionsberetninger. Hermed kan alle læsende eller skrivende folk glæde sig over selv at blive befriet for lange søgeprocesser i 'fortid-og-nutid'-stoffet. Man har blot at tage Annegrete Dybdahls arbejde i anvendelse.

Lotte Dombernowsky

Handbuch der Geschichte Russlands. Hrsg. von MANFRED HELLMANN, GOTTFRIED SCHRAMM und KLAUS ZERNACK. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1976 ff. Band 1: Bis 1613. Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum. Hrsg. von MANFRED HELLMANN. Lieferung 1-11. Stuttgart 1976-82. Band 2: 1613-1856. Vom Randstätt zur Hegemonialmacht. Hrsg. von KLAUS ZERNACK. Lieferung 1-7. Stuttgart 1981-86. Band 3: 1856-1945. Von den autokratischen Reformen zum Sowjetstaat. Hrsg. von GOTTFRIED SCHRAMM. Lieferung 1-13. Stuttgart 1981-84.

Denne stort anlagte Ruslandshistorie har nu været under udgivelse i 10 år. Den har allerede nået det oprindeligt planlagte omfang på ialt 2400 sider (31 »Lieferungen« à 25-36 DM), men kan med det hidtidige emissionstempo tidligst forventes afsluttet omkring 1990. Imidlertid må det være på sin plads at foretage en foreløbig statusopgørelse over dette nyttige og ambitiøse værk, der har til formål at afspejle den internationale historieforskningens aktuelle stadi, men som ikke desto mindre risikerer at være delvis forældet, før det engang er færdigt.

Mens de to sidste bind er resultater af et egentligt teamwork, af intense drøftelser i sluttede forskningsmiljøer, udspringer bind 1 af et noget løsere samarbejde, som blev aftalt allerede i begyndelsen af 1960'erne mellem de lærestole i Østeruropas historie, der da var etableret i Forbundsrepublikken, Østrig og Schweiz. Dette bind kom derfor også først fra start. Efter de indledende afsnit om den historiske geografi og Østeuropas forhistorie (anm. i HT bd. 80, s. 234f.) følger Hartmut Rüss' kernestykke om Kievriget fra det 9. årh. til mongolerstormen 1237-40 (s. 199-429). Derefter falder riget og historien fra hinanden. Den vestlige rigshalvdels videre skæbne skildres i Günther Stöckls knappe afsnit om Galicien-Wolynien indtil 1349 (s. 484-533) og i Manfred Hellmanns uovertrufne fremstilling af storfyrstendømmet Litauens historie frem til 1569 (s. 718-851). Den schweiziske historiker Carsten Goehrke skildrer med forkærlighed »bystaterne« Novgorod og Pskov fra det 13. til det 15. årh. som et demokratisk intermezzo i Ruslands historie (s. 431-83). De nordøstrussiske vasalstater, der blev hårdest belastet af tatarernes åg, behandles endelig af Peter Nitsche, der følger fyrstendømmet Moskvas gradvise emancipation og ekspansion frem til 1538, da størstedelen af Rusland var blevet moskovitisk (s. 534-715).

Hvad der mangler af bind 1, er altså først og fremmest behandlingen af det

moskovitiske Ruslands historie i perioden 1538-1613. Desuden bebudes et tematisk afsnit, der skal give en sammenhængende redegørelse for den russiske kirkehistorie fra kristendommens indførelse, og som forhåbentlig vil bidrage til at give det samlede bind et større fællespræg og rette op på den skævhed, at den middelalderlige kulturhistorie er stedmoderligt behandlet. Det hidtil udkomne fremtræder som et konglomerat af monografier, der alle er skrevet af internationalt anerkendte specialister, og som har stor nytteværdi alene ved deres forstandige forskningsoversigter, udførlige bibliografier og kyndige redegørelser for kildematerialets tilstand. Som synteser betragtet er de sjældent stimulerende. Fremhæves bør de vægtige og alsidige afsnit om Kiev og Litauen, der begge kunne fortjene at udkomme som selvstændige publikationer.

Bind 2, der skal omfatte tiden fra Romanov-dynastiets tiltræden til Krimkrigens slutning, tegner til at blive langt mere homogent. Det skyldes, at forfatterne er blevet enige om at betragte perioden under den samme synsvinkel, nemlig Ruslands voksende betydning i Europa og den øvrige verden. Selv om udgiveren udtrykkeligt vægrer sig ved at tale om »udenrigspolitikens primat«, bliver ledemotivet dog Ruslands forvandling fra europæisk randstat til eurasiske hegemonialmagt, og landets indre udvikling behandles ikke på egne præmisser, men som forudsætninger for eller følger af denne forvandlingsproces. Hidtil er kun udkommet det første halvbind, der fører udviklingen frem til 1762. Det 17. årh. er stærkt besat med forfatterkollegiets to kendteste navne, mens det 18. årh. foreløbig er betroet deres yngre kolleger og tidligere elever. Udenrigspolitikken til og med Den store nordiske krig ligger i særdeles kyndige hænder hos Klaus Zernack, der har et indgående kendskab til hele den relevante forskning – ikke mindst den polske og skandinaviske, mens den indre udvikling frem til 1689 får en frisk behandling af Hans-Joachim Torke, der – inspireret af den sovjetiske og den internationale absolutismediskussion iøvrigt – runder af med et perspektivrigt essay om forholdet mellem stat og samfund i Rusland. Forfatterne er sluppet relativt nemt gennem Peter den Store regeringstid, fordi vejen har været ryddet af Reinhard Wittram og afmærket af nyere forskningsoversigter.

Hvad angår perioden 1725-62, udmærker afsnittene om den politiske historie sig ved soliditet og stringens. Større nyhedsværdi for den vestlige læser har dog Aristide Fensters demografisk-økonomiske afsnit (1986), der bygger på forf.s selvstændige forskning i manufakturudviklingen og formidler resultaterne af V. M. Kabuzans betydningsfulde studier i folketællingerne 1719-62 (desværre fremgår det ikke med tilstrækkelig tydelighed, at tallene fra 1762 også omfatter Vitebsk og Mogilev, hvor bondestanden havde en anden sammensætning). Da behandlingen af den agrarøkonomiske udvikling er stærkt påvirket af Jerome Blums nu klassiske værk »Lord and Peasant in Russia« (New York 1961), bliver syntesen som helhed ret traditionel. Fensters stærke skepsis over for de sovjetiske historikers teoretiske diskussioner om landbrugets kapitalisering og bondestandens økonomiske differentiering kunne være bortvejret, hvis forf. havde kastet et blik på B. N. Mironovs empiriske hovedværk om det indre marked (Leningrad 1981) og V. A. Aleksandrovs fordomsfrie undersøgelser af mirens og sædvaneretens rolle i de livegne landsbyer (Moskva 1976 og 1984).

Skal bind 2 bedømmes på dets første halvdel, kan det konstateres, at det som opslagsværk holder samme høje standard som bind 1. Det fremgår af de grundige forsknings- og kildeoversigter, at forfatterne virkelig har orienteret sig internationalt, ikke blot på hovedsprogene (skandinavisk historieforskning er smukt

repræsenteret). Som fremstilling betragtet har dette bind først og fremmest ensidighedens styrke, og man vil kunne holde ud at læse det i sammenhæng. Det vil utvivlsomt blive modtaget med kyshånd af mange fagfæller, der arbejder med Europas almene og politiske historie i absolutismens tidsalder. Men en egentlig redegørelse for samfundsudviklingen i Rusland får man ikke, selv om ordet »Gesellschaft« forekommer i et par underrubrikker og de fleste socialhistoriske hovedværker figurerer i bibliografierne. Læseren må faktisk lede længe efter det nødtørftigste signalement af »livegenskabet« (Torkes anførelsestegn). Ganske vist er der efterhånden tradition for, at vestlige ruslandshistorier klarer sig uden om den socioøkonomiske udvikling ved blot at henvise til Jerome Blum. Men denne klassiker er snart forældet og må med sit spil for den – berettigede og uberettigede – sociale indignation betegnes om en vestlig udløber af den russiske »gårdmands-linie«, der i 1880 blev grundlagt med narodnik-historikeren V. I. Semevskijs landbohistoriske pionérværk, og som med marxistisk »Parteilichkeit« blev videreført af Lenin og de første generationer af sovjetiske historikere. Det skal blive spændende at se, hvorledes det følgende halvbind vil behandle bondespørgsmålet og dets tiltagende politisering fra Katharina II's regeringstid og frem til livegenskabets ophævelse.

Også bind 3, der er forfattet af en historikergruppe med tilknytning til universitetet i Freiburg, har et tydeligt enhedspræg. Men i modsætning til bind 2 sættes der fokus på den indre udvikling, på samspillet mellem politiske, økonomiske og sociale faktorer. Udenrigspolitikken nedprioriteres programmatisk, og i praksis kommer »den ydre faktor« da også til at spille en tilbagetrukket rolle i forklaringerne. Desuden har forfatterne taget mindre tungt på håndbogsfunktionen. Læseren kan drage nytte af det solide noteapparat og de lærerige afsnit om »Interpretationen und Kontroversen«, men må savne de første binds grundige kildeoversigter og bibliografier.

Det hidtil udkomne har allerede ført den kronologiske fremstilling frem til slutåret 1945. Synteserne er gennemgående velafbalancerede, og enkeltvurderingerne garneret af diverse forbehold. Alligevel ender bind 3 nok med at blive det mest provokerende. Den resterende del vil være systematisk og bestå af »sagkapitler«, der skal analysere en række indre strukturer, som er kendetegnende for såvel »det gamle« som »det nye« Rusland. Her vil man eksempelvis få en sammenhængende redegørelse for militæret, kirken, den offentlige opinion og nationalitetsproblemerne i hele perioden 1856-1945. Det er nemlig forfatterkollektivets arbejdshypotese, at man i mange henseender kan tale om en »grundproblemernes kontinuitet«, og at det således er forsvarligt at udviske revolutionsåret 1917 som periodiseringsskel. Man må med spænding imødesee denne finale, der forhåbentlig mere vil spille på de mentalitetshistoriske og socialpsykologiske faktorer. Der er lagt op til en diskussion af, hvorvidt tsarismen og Sovjetsystemet dybest set bunder i den samme politiske kultur. Man vil sikkert få interessante redegørelser for bl.a. censuren traditionelle rolle og for statsmagtens indsats i industrialiseringsprocessen før og efter 1917. Måske vil man også se en sammenhæng mellem landsbysamfundenes grundfæstede kollektivismen i mirens dage og gennemførelsen af Stalins landbrugsreformer. Under alle omstændigheder kan værket afslutning næppe undgå at give stof til ny diskussion.

Hans Bagger

Anarki og arbejderhistorie, Festskrift for Carl Heinrich Petersen. Redigeret af KAREN PEDERSEN og THERKEL STRÆDE. København, Tiderne skifter, 1985. 259 s. 180 kr.

At anmelde en anarkistisk bog eller i det mindste en bog til en anarkist – er lettere sagt end gjort. Hvordan skal man forholde sig? Stille de samme krav til form og indhold, som man plejer? Risikerer man i så fald ikke at anlægge en målestok, anarkisten fuldstændig afviser eller måske ligefrem revolterer imod? Heldigvis rækker denne bog dog sin anmelder en hjælpende hånd – eller er det måske kun en lillefinger? Når selveste Carl Heinrich Petersen har undladt at protestere imod noget så »etableret« som et festskrift i anledning af hans 70 års fødselsdag – efter iøvrigt at have ladet sig hædre med æresdoktorgraden ved Århus Universitet i 1978; når han altså har accepteret i det mindste nogle af de traditioner og spilleregler, der gør sig gældende i det videnskabelige miljø, så har man trods alt noget til fælles med ham. Anarki? Javel; men det fornuftige eller det uskadelige i den bestående orden kan han godt bruge.

De to redaktører, Karen Pedersen og Therkel Stræde, har i deres valg af bidrag formået at udvide det område, der traditionelt behandles i historiske festskrifter. I smuk overensstemmelse med Carl Heinrich Petersens egen virksomhed bringes ikke blot bidrag med et rent historisk indhold, men også artikler, der inddrager filosofi, psykologi og kunst. I det hele taget er der i dette festskrift – til forskel fra de fleste andre indenfor faget – en åbenhed og friskhed, der nok vil forarge nogle, men behage andre. Man tør mere end sædvanligt. Man tør berøre emner, der ligger i yderkanten af eller helt udenfor faget historie, og man udtrykker sig med en befriende pågåenhed, der står i skærende kontrast til de sproglige omsvøb, mange historiske fremstillinger ofte skæmmes af. Man er »subjektiv« – naturligvis; men man ved, at subjektet er den dynamiske del af den videnskabelige proces, og man siger det så klart og direkte, at jeg som læser føler mig tryk.

Nogle artikler fanger især opmærksomhed. *Ejner Friis Pedersen* skriver spændende og præcist om modsætningsforholdet mellem Bakunin og Marx. Især hans gennemgang af de divergerende opfattelser af imperialismen må gøre indtryk på folk, der sædvanligvis tager parti for tyskeren og imod russeren. Artiklen indeholder ikke noget nyt eller revolutionerende, men det er godt endnu engang at se Marx' begrænsning dokumenteret på dette vigtige område. En anden artikel, der rager op, er *Hans Erik Avlund Frandsens* analyse af Hans Kirks dobbeltroman »Djævelens penge« og »Klitgaard & sønner« fra 1951. Mesterligt og nådesløst afklæder han romanen indtil den sidste stalinistiske trævl. Endelig bør fremhæves *Børge Trolles* til dels selvbiografiske beretning om Revolutionære Socialister under besættelsen. Nok virker den noget selvovervurderende på den lille håndfuld trostkisters vegne, specielt i opfattelsen af gruppen som en potentiel trussel imod den nazistiske besættelsesmagt. Men beskrivelsen af forsøget på under disse vanskelige vilkår at markere sig imellem Socialdemokratiet og DKP kaster lys både frem og tilbage. Også *Poul Bergstrøm Hansen* og *Karen Pedersens* oversigt over den skriftlige del af Carl Heinrich Pedersens virksomhed, der afslutter festskriftet, er et værdifuldt bidrag.

Andre artikler er mindre interessante og enkelte endog af så beskeden kvalitet, at de nok skulle have været udeladt. Til gengæld kan det undre, at redaktørerne ikke har fremskaffet ét bidrag om det eneste sted i Europa, hvor »den tredje vej« for alvor kom til at prøve kræfter med historien. Her tænkes naturligvis på

Spanien, hvor den anarkistiske bevægelse spillede en afgørende rolle før og under borgerkrigen. Af flere grunde ville det have været en god idé. For det første har Carl Heinrich Petersen selv ydet en banebrydende indsats for at gøre danske læsere og radiolyttere bekendt med de spanske anarkisters handlinger og synspunkter. Og for det andet og især, fordi man her ville få lejlighed til at vurdere »den tredje vejs« muligheder i praksis. Kunne »den tredje vej« – i al sin anarkistiske og venstresocialistiske mangfoldighed – klare dette frontale sammenstød med virkeligheden i Spanien – og kan den idag eller imorgen, hér eller dér? En sådan måde at *bruge* historien på ville med sikkerhed også være faldet i Carl Heinrich Petersens smag.

Alligevel er dette festskrift blevet til en væsentlig bog, der direkte og indirekte gør modtageren megen ære. I sagens natur begrænser næsten alle bidragene sig til »venstreoppositionens« traditionelle virkefelter, men endda kommer vi langt omkring og ofte højt tilvejs. De viser, at Carl Heinrich Petersen ikke har levet sit begivenhedsrige og arbejdsomme liv forgæves; hans virksomhed, hans eksempel og hans personlighed har sat sig spor også indenfor den historiske videnskab, der ikke vil blive slettet foreløbig.

Claus Larsen

FELIX NØRGAARD, ELSE ROESDAHL OG ROAR SKOVMAND (red.): Aggersborg gennem 1000 år – fra vikingeborg til slægtsgaard. Herning, Poul Kristensen, 1986. Rigt. ill. 260 kr.

Aggersborgbogen er i følge forordet blevet til i mindet om det omtrentlige 1000 år for vikingeborgens opførelse og 900-året for oprøret mod Knud den Hellige i 1086, men den er i lige så høj grad en lovsang til familien Nørgaard, der har besiddet Aggersborggaard siden 1852. Det er vel fortjent, for takket være disse ejere har den gamle gård været værd at frede ligesom den nu helt »underjordiske« ringborg. Det redegør Viggo Nielsen for i kapitlet »Fredninger«, der også berører de almindelige principper for beskyttelse af kulturhistoriske mindesmærker og landskabelige værdier. Morten Aamann Sørensen gennemgår med bidrag af Karin Kryger og Hans Henrik Engqvist kyndigt og omhyggeligt »Aggersborggårds bygningshistorie« og sammenligner med tilsvarende huse andre steder i landet. Kærlighed til gården og varm respekt for dens ejere lyser ud af Felix Nørgaards »Aggersborggård i én slægts eje« der krydres med bidrag af Jacob Knudsen – som barn præstens søn på stedet – og Hans Kirk, der hørte til slægten og har sat den sit minde i bogen »Skyggespil«. I »Herregården Aggersborggård« klarer Anne Kathrine Nielsen på mindre end 50 sider at fortælle om alle gårdens ejere, de fleste af dens omskiftelser og forholdene mellem dens herremænd og fæstebønder siden 1579, da kongen solgte gården. Så megen oplysning kan virke opremsende, men der er udblik til det generelle og noget at hente både for den lokalt interesserede og den der vil vide noget om herregårdsforhold i bredere forstand. Jens Tyge Møller fortæller med »Hannerederne, et gammelt ørige« meget nyt om, hvordan landet for slet ikke så længe siden var helt anderledes, og de færreste er sikkert klar over, at man i vikingetiden kunne sejle fra Aggersborg til Skagerak durk gennem Øster Han. Det sætter borgens placering i nyt perspektiv, og den inddrages i landskabet som dets absolutte behersker, forudsat den var udstyret med et ti meter højt tårn, hvorfra omegnen kunne overskues.

Dette foreløbig helt hypotetiske forslag leder frem til Else Roesdahls tolkning af ringvoldsanlægget i »Vikingerne Aggersborg« som én af Harald Blåtands kombinerede tvangsborge og befæstede administrative centre med plads til nogen håndværksmæssig produktion. Siden en stolpe fra Trelleborg blev dendrokronologisk dateret til 980-81, har disse tanker vundet almindelig udbredelse i stedet for teorien om, at de fire kendte ringborge var lejre for de tropper, Svend Tveskæg hærgede og vandt England med. Nu nævner Else Roesdahl imidlertid, at i hvert fald Aggersborg måske alligevel også fungerede som lejr, nemlig for styrker som kong Harald ville generobre Norge med. Lejrborgsidéen er af mange grunde svært at slippe, og tvangsborgstanken tilsvarende vanskelig at acceptere, ikke mindst fordi alene størrelsen gør de fire anlæg ganske uegnede til det brug. Trelleborg-problemet er ikke løst endnu og bliver det næppe nogensinde på grundlag af arkæologisk materiale alene, men det fylder meget i den almindelige vikingetidss Diskussion. Menneskers dagligdag og vilkår er imidlertid ikke mindre interessante emner, og dem får vi fyldig og god oplysning om af Else Roesdahl, ligesom hun gør rede for problemerne omkring vikingetidslandsbyens nedlæggelse, før borgen bygges, og forklarer hele udgravningshistorien.

Når det gælder »Kongsgårde og borge i middelalderen«, er Else Roesdahl vanskeligt stillet. Der er intet arkæologisk materiale og kun få mere eller navnlig mindre sikre skriftlige kildeudsagn at bygge på. Kapitlet er også blevet kort, men alligevel fornuftigt bortset fra, at det ikke er rigtigt, at det kongelige borgbyggeri fik et stort omfang under Valdemar Atterdag. Baggrunden for »Kirken« af Henrik Græbe er en ret ny udgravning, der ikke afslørede nogen forbindelse hverken til vikingetidsanlægget eller middelalderborgen. Derimod kom meget andet interessant for dagen, og man overvældes som altid af, hvad der dog gemmer sig i og under vore middelalderlige sognekirker.

Bogen om Aggersborg vil hævde sig nydeligt mellem den lokalt bestemte historiske litteratur, der ser dagens lys for tiden. Det er bl.a. en styrke, at kapitlerne gennemgående har et generelt udblik, men desuden er bogen smukt arbejde.

Rikke Agnete Olsen

OLDTID OG MIDDELALDER

JOHAN HENRIK SCHREINER: Antikkens historie. Oslo, eget forlag (Historisk Institutt), 1985. 236 s. 60 nkr.

En indbydende, pris- og sidemæssigt overkommelig bog med vægt på lange linier i antikkens historie, skrevet af Johan Henrik Schreiner, lyder som et godt tilbud. Bogen er i første række beregnet på norske grundfagsstuderende. Det har været bestemmende for sidetal og for sidernes fordeling med samme antal til græsk og romersk historie, ligesom der på forhånd har ligget et krav om, at et særligt afsnit skulle handle om kvinder. Men ellers har forfatteren haft frie hænder, og han har valgt at fokusere på polis – i forfatterens terminologi ikke at forveksle med det videre begreb bystat – som det, der karakteriserer græsk-romersk civilisation og gør den til en egen historisk epoke (s. 8).

Valget er velbegrunderet og i god overensstemmelse med skolen omkring M. I. Finley, som forfatteren i efterordet erklærer sig i gæld til. Som yderligere begrænsning har han valgt at lægge hovedvægt på græsk historie ca. 500-370 og romersk historie 150 f.Kr.-70 e.Kr. De hårde snit er gennemført konsekvent, og helheden vinder ved det. Forfatteren har skrevet disputats om kildeproblematikken i Aristoteles, Athenernes Statsforfatning, og siden forsket mest i græsk historieskrivning. De spørgsmål, han stiller til det romerske stof, bærer præg af dette udgangspunkt og virker meget frugtbar, i hvert fald for anmelderen, der ligeledes har beskæftiget sig mest med græsk historie. Formidlingsaspektet er prioriteret højt. Sproget er veloplagt norsk, med omhu blottet for indforståethed. Der er mange små og effektive illustrationer, men ellers er bogen med forsæt noteløs og ikke meget diskuterende. Den, som vil fortsætte studiet af antikken, må søge andre værker for at finde sine knager. Hvad læseren får er en stærk ramme for forståelsen af antikkens historie og stor appetit på at gå videre. Bogen er et godt tilbud.

Signe Isager

RANDI OG GUNNAR HÅLAND: I begyndelsen. RUDI THOMSEN: Høykulturer tar form. PATRICK BRUUN: Asia møter Europa 200 f.Kr. – 500 e.Kr. Aschehougs verdenshistorie 1-3. Redigeret af KNUT HELLE, JARLE SIMENSEN, SVEN TÄGIL, KÅRE TØNNESSON. Oslo, H. Aschehoug og Co. (W. Nygaard), 1982-83. 264 + 264 + 264 s. Ill.

Det er en fornøjelse at tage dette værk i hånden; glittet papir, behagelig typografi og fint lay-out. Illustrationerne er et kapitel for sig (billedredaktion: Gil Dahlström); de rummer både kort, tegninger, plancher og fotos, og disse fotos viser ikke blot genstande, helleristninger og hulemalerier, men også paralleller fra vore dage, og landskabsbilleder, hele tiden i nøje sammenhæng med hovedteksten.

De to forfattere af bind 1 er henholdsvis arkæolog og social-antropolog, og det social-antropologiske syn præger det ganske bind med sine grundlæggende spørgsmål om, hvad man fik at leve af, hvordan man skaffede sig det, hvordan arbejdet var fordelt på kønnene osv. Kapiteloverskrifter og mellemtitler som »Stein og ild« – »Ild og madlavning« – »Språk, religion og kunst« – »Familien bliver til« – »Jordbrukets gjennombrud« og »Språket, en nøkkel til sivilisation« giver både problemstillingen og nogle af svarene på en meget fascinerende måde. Overalt i teksten eller i »ruder« redegøres for andre, tidligere og nulevende forskeres synspunkter, uden at de to forfattere på noget punkt lader læseren i tvivl om deres egen mening.

Disse meget store linier fylder de første 113 s., derefter tages kulturområde for kulturområde. Også her går forfatterne til det grundlæggende: Klimatiske forhold og evt. ændringer i dem, næringsgrundlaget og presset fra en stigende befolkning og dertil svarende svindende »vilde« føderessourcer, som atter fører til husdyrhold og agerbrug. Herved skabes et behov for redskaber, dvs. handel og håndværk, der atter fører mere eller mindre tydelige statsdannelse med sig.

Kapitlerne om Mesopotamien, Ægypten og Europa er meget klare og helstøtte, med en uhyre detailviden og mange for anmelderen nye ting. De sidste afsnit

om Indien, det øvrige Asien og Amerika er ikke så let læste; måske er materialet til disse meget tidlige perioder ikke så omfattende, og der dukker flere »antagelig« og »måske« op i denne del af bindet. Men det er spændende læsning og det er vigtigt, at også disse områder kommer med for at vise det »samspillet mellem på den ene siden de økologiske og samfunnsmæssige vilkårene som til enhver tid setter grenser for menneskenes utfoldelse, og på den andre siden det tilfældige som ligger i menneskets evne til å finne nye løsninger«, der er forfatterens erklærede mål.

Det er – ikke uventet – med en imponerende veloplagthed professor Rudi Thomsen har påtaget sig at skrive de store kulturrigers historie: ikke kun politisk historie, heller ikke kun kultur- eller økonomisk historie, men en syntese. Denne er endnu regionsbestemt, når vi er i Kina eller Indien, men fra Assyrien o. år 1000 bliver det til en sammenhengende fremstilling af Forasiens og Europas historie frem til år 200 fvt.

Det er på en vis måde »gammeldags« historie med en kronologisk-politisk stamme, hvor læseren kan synes, at der dynges lidt for mange kendsgerninger op, men hvor det hele så sættes i relief med henblik på at skildre en teknisk udvikling, f.eks. fremkomsten af jernredskaber og -våben. (i Kina så bemærkelsesværdigt sent som ca. 500 fvt.). Vi holdes hele tiden underrettet om klimatiske forhold, ernæringsgrundlaget, produktionsforhold og sociale institutioner. Det er i det hele taget overmåde meget vi får at vide, og forfatteren kommer med nye sammenligninger som f.eks. at ægærvandringen o. 1200 fvt. er i sine opløsende virkninger at sammenligne med germanerindfaldenes på romerriget.

De fyldigste afsnit er naturlig nok det græske og romerske, og her træder den politiske historie stærkere frem med en del årstal og mange facts. Det synes mig at være en fordel; læseren har et rimeligt krav på at kunne få at vide, hvornår de vigtige begivenheder fandt sted, hvem de betydende personer var. Det betyder ikke, at religion, kunst og samfundsforhold bliver forsømt; her har forfatteren/redaktøren i høj grad benyttet sig af »ruder« og billedtekster, som på fortrinlig måde passer ind i og supplerer teksten.

Skal der rejses kritik, må det blive mod, at Rudi Thomsen tillægger folkeslag bestemte karaktertræk. Aiolerne er (s. 154) let bevægelige; jonerne præget af en livlig intelligens (s. 156). Jeg er heller ikke enig i, at Filip II af Makedonien allerede på et tidligt tidspunkt havde til mål »å gå til angrep mot det store Perserriket«.

Billederne er om muligt endnu mere oplysende og varierede end i 1. bind med fotos, stregtegninger og kort. Særlig vellykket er de to gange, hvor der først vises helhed og derpå detalje (Qumrum-hulerne s. 74 og Alexandersarkofagen s. 206). Den udvalgte bibliografi bag i bogen synes mig noget ujævn; således mangler Hanne Goldschmidts oversættelse af Livius XXVII-XXX »Hannibal og Scipio« (1974).

Dette er historieskrivning efter de store linier, de meget store linier. Redaktionen skal have stor anerkendelse for at holde fast ved sin hensigt at skrive *verdenshistorie* og have valgt kulturudveksling og -påvirkning som emne for denne så vigtige og mangen gang gådefuldt fremstillede periode. Der er ikke mange »gæder« tilbage i Patrick Bruuns tekst, skrevet som den er ud fra en uhyre lærdom og i en særdeles sober form.

Bindet er opbygget med Kina som en solid bastion i øst og Europa i vest og derimellem nomadestammerne (eller -rigerne) og den store formidler eller

smeltedigel Iran. Forfatteren skelner mellem udveksling af ideer og bytte af varer; til ideer hører ikke kun religioner som buddhismen og kristendommen, men også menneskelig erfaringer om f.eks. vejbygning og kommunikation. Også opfindelser og tekniske fremskridt falder ind under ideer; der nævnes brugen af stigbøjle og dyrkning af vinstokken. Mere konkret er selvfølgelig udvekslingen af varer, selv om man ikke er sikker på handelsvejene på den tid; den berømte silkevej berøves af del af sin romantik, og forfatteren mener, at romerrigets årlige import af silke kunne ligge på højst 10 kameler!

Hovedvægten ligger på nomadestaternes formidlende rolle og bindets midterste 100 sider om karavanebyer, arven fra Alexander, Iran med både parthere og sassanider frem til »Jødedommen mellem Iran og Roma« er fascinerende læsning. Men det er ikke let læst; det vrirler med usædvanlige navne og stednavne, som det kan være svært for læseren at holde styr på – her ville et elementært kort med navne have været til god hjælp.

Også det sidste store afsnit om romerriget (125 s.) holder sig til de store linier som f.eks. kejsermagten og dens grundlag, storbyen Roma, Pax Romana, kristendommens fremtrængen og hærens barbarisering. Det er kulturhistorie på højt plan og med mange nye synspunkter, men forfatteren synes at forudsætte en ret så stor historisk viden hos sin læser, således nævnes s. 167 triumvirerne uden, at læseren har nogen mulighed for at vide, at der er tale om det »Andet triumvirat«; samme side omtales arveafgiften »vicesima« uden oversættelse, og læseren må selv gætte sig til, at den er identisk med den »5%«-afgift, der omtales s. 170. Netop når hovedteksten bevæger sig op og ned gennem de pågældende århundreder, er det vigtigt, at læseren får en strammere referensramme end den, der gives af tabeller og ruder.

Billeder, kort, plancher og ruder er som helhed fine og oplysende, men redaktionen synes ikke at være helt så håndfast som i de to første bind; der er således byttet om på to billedtekster på s. 185 og i Santa Pudenziana har Johannes og Matteus fået byttet om på deres symboler (s. 262).

Niels M. Saxtorph

Lexikon des Mittelalters III: Codex Wintoniensis bis Erziehungs- und Bildungswesen. München und Zürich, Artemis Verlag, (1984-) 1986. 2218 spalter.

Mest iøjnefaldende i bd. III af den store tyske middelalderencyklopædi er stikordet Dänemark med 38 spalter – en samproduktion af Erik Ulsig, Inge Skovgaard-Petersen, Ulla Lund Hansen, Else Roesdahl, Thelma Jexlev, Tore Nyberg og Thomas Riis. Med tanke på at Deutschland har fået 133 og England 69 spalter i samme bind, må det betragtes som en særdeles hæderlig behandling. Her kommer redaktionens alsidige planlægning til syne, således som også i andre store bidrag; dog er skandinaviske forskeres indsats stadigvæk relativt spredt. En række forskelligartede bidrag til skandinaviske emner skyldes således Harald Ehrhardt, der er fast medarbejder ved værket, og andre udenlandske forskere, også på det norrøne område. Der er stadig visse mangler i udvalget af stikord – Engelbrekt er ikke med – og da man konstaterer den udmærkede dækning af det skandinaviske aspekt i f.eks. Dialog, Dominikaner, Dorf, Ehe, Eigenkirche,

Entdeckungsfahrten, savner man det i Curia regis, Drama, Eigentum, Eisen. Leksikonnet er fortsat karakteriseret ved et højt niveau og en omfattende dækning i såvel små som store artikler. Men en vis udvidelse af medarbejderstaben til at omfatte flere nordiske forskere ville være ønskelig.

Tore Nyberg

BRIAN P. MCGUIRE (red.): Mennesker i Danmarks og Europas middelalder. Center for Europæiske Middelalderstudier. Kbh., Reitzel, 1986. 286 s. Ill. 160 kr.

Da den engelske godsejerdatter Elizabeth Paston i 1449 var ca. 20 år gammel, ønskede hendes mor, Agnes, at hun blev gift med en passende mand, hvis ejendom ikke var behæftet med gæld. Elizabeth accepterede, at det blev Stephen Scrope, en enkemand på 50, mærket af sygdom, men arving til en betydelig formue. Af ukendte årsager blev det alligevel ikke til noget ægteskab med Scrope og heller ikke med Sir William Oldhall eller med John Clopton af Long Melford, ja der kom til at gå ti år, før Elizabeth Paston blev gift. Hendes mor, der var enke og havde ansvaret for familien, blev hurtig godt træt af at have den voksne datter gående hjemme. Hun blev lukket inde og fik ind imellem nogle grove hug af moderen, der efter nogen tid indkvarterede hende hos Lady Pole. Noget uretfærdigt vil vi synes, for Elizabeth var faktisk helt indstillet på at gifte sig med en mand, der kunne sikre familieformuens beståen og vækst. Agnes var en omsorgsfuld og dygtig kvinde, der ønskede det bedste for sin datter, men det var svært af finde en passende mand, selvom storebroderen John gjorde, hvad han kunne. Ubevidst var hun vel lidt jaloux på datterens ungdom.

Historien om Agnes Paston fortælles af *Lis Hygum Thomsen*, der har kunnet øse af de berømte og grundigt kommenterede »Paston Letters«, mere end tusind breve og dokumenter omhandlende lavadelsfamilien Paston's opkomst og vækst 1422-1509. Et sådant materiale findes ikke i Danmarks middelalder, og når *Knud Prange* skriver om »en næsten ukendt kvinde«, Johanne Hansdatter Podebusk, er han henvist til at bygge på tre summariske afskrifter af tabte dokumenter; men som den kyndige genealog og heraldiker han er, kan han rekonstruere hendes forslægt og efterslægt i mange led og redegøre for Podebusk'enes godstransaktioner. Tættere kan han desværre ikke komme fru Johanne. Hun blev tidlig forældreløs og tidlig enke, døde måske allerede som 38-årig og har næppe oplevet at holde et af sine fem børnebørn i armene. Det lyder sympatisk, selvom det er tørre facts. Men ret beset véd vi ingenting om Johanne Podebusk som menneske; vi slutter kun, at hun kæmpede bravt for at holde sammen på familie og formue. Og når vi ingenting véd, vil vi gerne tro det bedste. Men hun *kan* have været både grim og grisk.

Det er bogens sigte at finde frem til det enkelte menneske i middelalderen. Det gøres på vidt forskelligt grundlag, og hvor kildematerialet er spinkelt, nærmer flere af de 14 bidrag sig fiktionen. I et fint lille efterskrift opdeler udgiveren, Brian Patrick McGuire, de enkelte bidrag i fire »genrer«: opdigtede personer, mennesketyper, egentlige rekonstruktioner og levende mennesker, de sidste skildret på grundlag af egne breve og udsagn.

Poul Nilsson har opdigtet tre bønder i 1100-tallets Danmark, *Graham Caie* har

opfundet en klædehandler og skuespiller i York. *Kirsten Grubb Jensen* fortæller på grundlag af en helgenbiografi om franciskaneren Fra Michele; *Frederik Pedersen* rekonstruerer hanseater-købmanden Tidemann Limberghs levnedsløb; *Jørgen Nybo Rasmussen* leverer »en personstudie på grundlag af upersonlige kilder« af broder Esger, provincialminister for franciscanerprovinsen Dacia; *Birgitte Kieler Balsløv* skiver om nonnen Juliane Westone, økonoma i benediktinerklostret Godstow nær Oxford, *Grethe Jacobsen* om en skomagerkone i reformationstidens Malmø og *Anne-Liese Thomasen* (†) om Hans Christensen Bartscher, læge i Ribe. – På grundlag af den biograferedes egne skrifter tegner *Brian McGuire* et billede af (den homofile?) Aelred af Rievaulx, mens *Kurt Villads Jensen* fortæller om missionæren i Melleløsten, Ricoldo da Monte Croce, og *Karen Glente* om jøden Baruch fra Toulouse og hans modpart, biskoppen i Pamiers. Endelig skildrer *Dorrit Einersen* den »mystiske« kvinde Margery Kempe.

Det spændende ved denne bog er netop, at de forskellige »genrer« og muligheder er anbragt side om side. Det er ingenlunde uproblematisk, men er gjort vel vidende, at isen mange steder er tynd, og at mangt og meget kunne tolkes og fremstilles på en helt anden måde. Bogen må kunne bruges i undervisningen og i studiekredse som udgangspunkt for en diskussion om historisk metode og teknik og om fagets mål og midler. Værdien af de enkelte bidrag ligger ikke så meget i persontegningen, for en sådan er ofte umulig, som i levendegørelsen af fortiden. Gennem en enkel person eller slægt skildres middelaldermenneskets vilkår og forestillingsverden.

Niels Jørgen Poulsen

NIELS M. SAXTORPH: Danmarks kalkmalerier. Kbh., Politikens Forlag, 1986. 280 s. Ill. Kr. 298.

I Politikens håndbogsserie er N. M. Saxtorphs »Jeg ser på kalkmalerier« en fast integreret del. Eller var? Denne nye udgave har fået navneforandring til »Danmarks kalkmalerier« og det antydes ikke med ét ord at den er en nyudgave af den gode, gamle håndbog. Selv formatet passer ikke mere til handskerummet i en Skoda men vel stadig til Volvos herregårdsserie. Men læg den nye, større bog på bagsædet og tag den under alle omstændigheder med. For den er heldigvis »bare« en ny revideret udgave af »Jeg ser på kalkmalerier« med alle de tilføjelser som de senere års mange fremdragelser af kalkmalerier har lagt for dagen. Bogen er stadig en fremragende brugsbog – for den der vil se på kalkmalerier og blive orienteret om deres motiver. Det er bogens hensigt og den er opfyldt. Som hånd- og brugsbog må den naturligvis gå systematisk frem. Kirke for kirke omtales med motiv efter motiv fra øst mod vest i en bestemt rækkefølge. Et fornemt ikonografisk katalog over kalkmalerierne i vores gamle kirker. Det er som det skal være. Men hvad med i næste udgave at række brugeren en hjælpende hånd med hensyn til den totale forståelse ved desuden – eventuelt med en nummerering – at anføre billedernes »læseretning« der jo ikke altid går fra øst mod vest. Samtidig kunne det være rimeligt at forklare betydningen af denne »læseretning« – altså lidt ikonologisk forståelse?

Axel Bolvig

JANKEN MYRDAL: Medeltidens Åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca. 1000 till 1520. Nordiska Museets Handlingar 105. Borås, 1985. 294 s., ill.

Titlen og omslagets blikfangende gengivelse af et kalkmaleri fra 1437, en pløjescene malet af Johannes Rosenrod i Tensta kirke i Uppland, giver en fin karakteristik af bogens indhold. Janken Myrdal har villet »rekonstruera den verklighet, som utgjordes av det medeltida åkerbruket i dess helhet« (s. 15); og det gør han ved at skrive om bygninger, agerjord og sædsorter, om ard, plov og andre redskaber til jordens bearbejdning, om høst, om tærskning og om korntal. I stramt – næsten skematisk – konstruerede afsnit redegøres for genstande og teknikker, deres funktion, mulige datering og udbredelse, og – som noget meget væsentligt – for det kildemæssige belæg. Det er ikke mindst ved opsporingen og den metodiske og veldisciplinerede bearbejdning af et stort og alsidigt kildemateriale, forfatteren her viser sin styrke. Fremstillingen slutter i et spændende forsøg på at opridsse forfatterens opfattelse af agerbruget »som system«, dvs. sammenhængen mellem redskabsformer, teknikker og samfundsformer i almindelighed – vekselvirkningen mellem innovation, geografiske forudsætninger og tradition. Til fremstillingen knytter sig et par ekskursioner (bilagor) om specielle kildeproblemer, og vi får en redegørelse for relevante inventarier (med gengivelse af 87 kildesteder) og de sandsynlige proveniensforhold til en serie bevarede middelalderlige regnskaber fra Mälarenregionen og hermed også et indblik i regnskabskyndigheden i det middelalderlige Sverige.

Det er agerbruget som produktiv og teknologisk helhed, der er tale om. Landbrugets bierhverv og sammenhænge til social organisation og markedsforhold behandles mindre indgående; og husdyrbruget har Myrdal valgt at give en egen, senere publikation – en betænkelig disposition, hvis man ønsker at betragte landbruget som organisk helhed. Den foreliggende bog fremtræder som et katalog eller inventarium over den aktuelle viden om svensk, middelalderligt landbrug. Ved den overskuelige disposition, redegørelserne for forskningens stade og fremlæggelsen af kildematerialet: lovstof, diplom- og regnskabsmateriale, legende- og anden litteratur, kunstneriske frembringelser (dygtigt udnyttet billedstof) og først som sidst et stort arkæologisk fundmateriale, og ved sine egne velovervejede ræsonnementer har Janken Myrdal skabt en inspirerende håndbog – på højde med de bedste af Nordiska Museets publikationer.

Michael Hertz

Anders Sunesen. Stormand. Teolog. Administrator. Digter. Femten Studier redigeret af STEN EBBESEN for Københavns Universitets Center for europæiske middelalderstudier. København, G.E.C. Gad, 1985. 281 s. + XII fotoplancher. 195,20 kr.

Anledningen til udgivelsen af denne samling af artikler om gamle sager omkring Anders Sunesen er med redaktøren, dr. Sten Ebbesens ord, at Anders Sunesens *Hexæmeron* nu endelig har fået sin oversætter (*Hexæmeron gengivet på danske vers af H. D. Schepelern, D.S.L./Gad. København 1985*). For at belyse Anders Sunesen og hans samtid er femten dygtige folk omkring det dynamiske københavnske Center for europæiske middelalderstudier gået sammen – måske lidt vel hurtigt –

og resultatet er blevet lige så mange artikler om tiden, om manden, hans indsats som ærkebiskop og ikke mindst forskellige idé-, filosofi- og teologihistoriske aspekter af *Hexaëmeron*. Resultatet er lærd, ja, undertiden højtlærd i retning af det indforståede, stundum det direkte esoteriske.

Anders Sunesens *Hexaëmeron* er i dansk historisk og teologisk forskning et temmelig forsømt værk. Mens den samtidige Saxos *Gesta Danorum* har haft, og stadig har, en dominerende plads i vort middelalderbillede, har Anders Sunesens værk faktisk ikke spillet nogen rolle. Selv ikke under den snart mangeårige interesse for den eksplosive kulturelle udvikling i højmiddelalderen har *Hexaëmeron* formået at tiltrække sig opmærksomhed. Hovedproblemet har vel ikke mindst været mangelen på faglige forudsætninger, men nu er den københavnske Pindborg-skole til gengæld vel rustet til at tage opgaven op.

Middelalder-centerets artikelværk er at forstå som en introduktion. Artiklernes sværhedsgrad og nødvendigheden af forudsætninger gør imidlertid, at man under læsningen hurtigt spørger sig, om der i virkeligheden ikke er tale om en introduktion for en lille kreds af fagfolk, som ikke behøver nogen introduktion. Hvilket atter er ensbetydende med, at bogen reelt ikke er nogen introduktion for sådanne, som kunne behøve en. Men når bogen er læst til ende, er man faktisk blevet overbevist om, at dens totale mangel på folkelighed er en nødvendighed på grund af Hexaëmeron-forskningens aktuelle stade. Skal kendskabet til dette påståede hovedværk i dansk litteratur sikres en rimelig udbredelse, er der blandt de lærde endnu meget at gøre. Det vil sige, at det p.t. virkelig er de lærde, som skal introduceres med henblik på videre arbejde.

Bogen er med andre ord en slags arbejdsrapport. Kai Hørby, Brian Patrick McGuire, Søren Kaspersen og Inge Skovgaard-Petersen tager sig af det i virkeligheden meget lidt vi véd om manden og hans indsats i samtiden som administrator og stormand. Birger Munk Olsen giver et kort, men udmærket billede af Paris som studiecentrum i det 12. århundredes sidste del, og Niels Haastrup søger med udgangspunkt i Anders Sunesens testamentariske boggaver at kaste lys over bøger i Danmark på Anders' tid. Gennem litterære, idé- og teologihistoriske problemstillinger (Fritz Saaby-Pedersen, Sten Ebbesen og Jørgen Raasted) føres vi ind i centrale teologiske problemer, først vedrørende forsoningslæren af Bengt Hägglund, derefter vedrørende Kristusbilledet af Jørgen Pedersen, hvis artikel for en historisk-analytisk betragtning forekommer noget problematisk, idet den ikke blot reproducerer, men vel nærmest digter videre på, hvad man kunne kalde, den middelalderlige spiritualitet. Ned i den egentlige historiske undersøgelse kommer vi igen på udmærket vis gennem Lars Boje Mortensens og Karsten Friis-Jensens påvisninger af litterær afhængighed og gennem Birger Munk Olsens artikel om roskildehåndskriftet af *Hexaëmeron*. Endelig afsluttes med en kort – nok for kort – undersøgelse af Bertil A. Frosell vedrørende forholdet mellem Anders' latinske parafrase over Skånske lov og Skånske lov selv.

Dette er som sagt en begyndelse, men arbejdes der lige så flittigt og indsigtfuldt videre, vil det noget flimrende billede utvivlsomt vinde i fasthed.

Carsten Breengard

TORE S. NYBERG: Die Kirche in Skandinavien. Mitteleuropäischer und englischer Einfluss im 11. und 12. Jahrhundert. Anfänge der Domkapitel Børglum und Odense in Dänemark. Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 10. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 1986. 197 s. 1 planche, 1 kort. Ca. 56 DM.

Kapitel I i Tore Nybergs nye bog behandler stiftsinddelingen i Norden set i relation til dels de lokale forhold, dels de geografiske forestillinger ved missionsærkesædet Hamburg-Bremen og ved den romerske kurie. I forlængelse af den mere fantasifulde del af den svenske ledingsforskning diskuteres først de jyske stiftsgrænsers forhold til sysler og herreder. Efter en derpå følgende undersøgelse af bispedømmernes forhold til den regionale inddeling i først og fremmest Sverige peges konkluderende på forskellen mellem en kongelig planlægning i Danmark over for en organisering »fra neden«, i tilknytning til regionalområdernes tingfællesskaber, i Norge og Sverige. På grundlag af de behandlede udenlandske kilder – først og fremmest Adam af Bremen og en række romerske bispedømme-fortegnelser – påvises derefter en forøgelse af antallet af norske og en formindskelse af antallet af svenske bispedømmer i løbet af det 12. århundrede, men da der ikke er problemer mht. den danske stiftsinddeling, er et nærmere referat af de indviklede udredninger næppe påkrævet. Kapitel I tager i høj grad udgangspunkt i svenske forskningstraditioner og problemstillinger, og at det skulle være nødvendigt som baggrund for de to følgende kapitler forekommer ikke helt overbevisende.

Af betydelig større interesse for dansk historieforskning er bogens hoveddel om domkapitlerne Børglums og Odenses ældste historie. Kapitel II behandler først det nordjyske bispedømmes tidligste historie, især de første bisper og beliggenheden af deres residens. For at finde ud af, hvornår domkapitlet i Børglum er grundlagt, undersøger Nyberg derefter både det sydvesttyske moderkloster Steinfelds historie og Danmarks stilling i den internationale strid mellem pave og kejser. Han når frem til årene o. 1140 som rimeligste forslag til tidspunktet for de første kontakter mellem Danmark og det tyske kloster. Som datterkloster af Steinfeld grundlagdes da et augustinerkorherresamfund i Børglum, der derpå i anden halvdel af århundredet antog præmonstratenserstatutterne.

Også kapitel III om benediktinerdomkapitlet i Odense i det 12. århundrede består af flere selvstændige undersøgelser: problemet omkring de første bisper, spørgsmålet om Odenses sognekirker på denne tid, den kongelige indflydelse på bise- og priorvalg, provst og senere biskop Livo og hans stilling i paveskismaet 1159-64 osv. Og her udarter de enkelte undersøgelser ofte til rene ekskurer. Afsnittet om Livo som kongelig kapellan er karakteristisk: På grundlag af nogle forholdsvis vage udsagn i et kongebrev *formodes* det, at Livo har været kongelig kapellan, hvilket giver anledning til en udførlig og omhyggeligt dokumenteret gennemgang af eksempler på danske kapellaner, kanslere mv. i det 12. århundrede samt på forfremmelser af kapellaner til højere kirkelige embeder i England, Tyskland og Ungarn.

Tore Nybergs bog er identisk med hans »Habilitationsschrift« fra universitetet i Augsburg fra 1981 og har da også flere af de for tyske disputatser så karakteristiske træk: talrige kilde- og litteraturhenviisninger, noter på halve og hele sider osv. Som udenforstående undrer man sig ofte over nogle af de svenske forskningstraditioners særegne blanding af jordnær kildekritik og luftige spekula-

tioner (i kapitel I), men ellers er der tale om solidt arbejde. Belæstheden i den udenlandske litteratur er imponerende, men grundigheden og villigheden til at forfølge alle sidespor er næsten *for* stor. Bogens tre selvstændige studier opløses i en række mindre undersøgelser, og kan disse end være interessante nok hver for sig (om end uden de helt opsigtsvækkende resultater), bliver det samlede billede unægtelig noget flimrende. Man savner den gennemgående *tese*, som normalt betragtes som disputatsens kendetegn.

Per Ingesman

HANS HEUER: Das Kloster Reinbek. Beitrag zur Geschichte der Landschaft Stormarn. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, hrsg. von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 86. Neumünster, 1985. 252 s. Ill.

Denne posthume udgivelse er identisk med et doktorarbejde af 1938 fra Hamburgs universitet, idet forfatteren døde under krigen på et lazaret i Tjekkoslovakiet i 1944. Men i 1982 blev arbejdet genfundet og antaget til udgivelse, og det med rette. Det er et solidt arbejde om det forholdsvis lille cisterciensnonnekloster i Stormarn, nær det nuværende Stor-Hamburg, med samlede besiddelser hen imod grænsen til Lauenburg og med to enklaver i nord og syd på østsiden af floden Bille. Som så ofte kender man ikke klostrets nøjagtige grundlæggelsestidspunkt. Man har tidligere sat det i forbindelse med holstenernes sejr ved Bornhøved i 1227, men forfatteren påviste klostrets eksistens før 1227. I korte koncentrerede kapitler beskrives dets godserhvervelser gennem tiderne indtil dets ophævelse i 1529. I et afsnit om klostrets indre organisation falder der også korte bemærkninger om de beskedne muligheder for at bedømme, om nogle af de bevarede originaler er skrevet i klostret, jfr. s. 63.

Vigtigt er det afsluttende kapitel »Urkundenverzeichnis zur Geschichte des Klosters«, hvori forfatteren beskriver de 206 breve til klostrets historie, det væsentligste kildegrundlag for hans fremstilling; heraf bestemmes de 158 som hjemmehørende i klostrets arkiv, men af dem kendes de 65 nu kun som register fra arkivregistraturer, af hvilke een allerede blev trykt i 1745 af Westphalen i Monumenta inedita. Forfatteren har fra håndskriftafdelingen i Landesarchiv på Gottorp, Abt. 400.1 nr. 170 fremdraget flere registraturer, samlet i 2 hefter. Her bør det nævnes, at det i hefte 2, »verschiedene Verzeichnisse«, beskrevne »Hauptregister«, *Reinebekische Originalbrieffe*, af forfatteren bestemt som en originalregistratur fra 17. århundredes slutning, rimeligvis er en afskrift af et af eksemplarerne af registraturen maj 1603 over brevene i »F. G. Gewelbe« ved kansleren Nicolaus Junge og arkivsekretæren Hieronymus Moller, nu Rigsarkivet, arkivvæsenets arkiv, afsnit 3 pk. 14 og 15, ældre arkivregistraturer fra Gemeinschaftliches Archiv. Et indicium er Heuers Urkunde nr. 7 af 1238 om Grande, gengivet efter Westphalen; i noten hertil citeres den udaterede registratur fra verschiedene Verzeichnisse med navneformen *Gra*. I 1603-registraturen genfindes teksten med Grande, men blækket er tværet ud over *nde*. Westphalen-registraturen registrerer 3 pavebuller samt et pantebrev, som ikke genfindes i de ældre registraturer, og yderligere to breve om Tumbog og Østerholm, Heuers nr. 168. Dem tager han med rette afstand fra som hørende til Märkær klostrets arkiv; begge breve eksisterer endnu, Rep. 2. rk. nr. 2319 og 6119. Det gottorpske hefte 2

indeholder yderligere i en designation fra 1635 over breve om Reinbek en registrering af en vidisse af kejser Frederik 2.s afståelse af landet nord for Elde og Elben 1214, Dipl. Dan. 1. rk. V nr. 48, men som det bemærkes på s. 124, kan den næppe knyttes til klostrets historie. Bogen er forsynet med udmærkede registre. Som smudsomslag er benyttet en fortræffelig gengivelse af den ældste original af 1224.

Herluf Nielsen

NYERE TID

THOMAS LINDKVIST & KURT ÅGREN: Sveriges medeltid. Stockholm, Esselte Studium, 1985. XI + 148 s.

GÖRAN BEHRE, LARS-OLOF LARSSON & EVA ÖSTERBERG: Sveriges historia 1521-1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter. Stockholm, Esselte Studium, 1985. IV + 301 s.

MICHAEL ROBERTS: The Age of Liberty. Sweden 1719-1772. Cambridge University Press 1986. IX + 233 s. £ 25,00.

»Det är inte lätt att vara mås« konstaterer Eva Österberg i en afhandling om historieskrivningen om det gamle svenske landbosamfund (Svensk Historisk tidskrift 1986:3, s. 298-325), hvori hun sammenligner sig med den spejdende måge over Vestkystens urolige vande, der nu og da dykker ned efter en prægtig sild, men i hovedsagen jager de store stimer. Præcis det samme fugleperspektiv må anlægges, når forskere skal skrive oversigtsfremstillinger, hvor store og komplicerede problemer, der har optaget historikerne i generationer, skal koges ned på få linier.

Sten Carlssons og Jerker Roséns Svensk Historia I-II fra 1962 har med rette været berømmet og efterlignet i mange lande som et fint eksempel på et oversigtsværk især til brug for universitetsundervisningen, der ikke mindst i kraft af de brede, ræsonnerende bibliografiske afsnit både kunne bruges til sammenhængende læsning og som et praktisk udgangspunkt for videre studier. Carlsson/Rosén er imidlertid blevet for stor til de reducerede krav i de svenske studieordninger, og desuden forældes de bibliografiske afsnit jo hurtigt. Derfor har det været nødvendigt at påbegynde udgivelsen af en ny serie lærebøger til brug for »grundutbildningen« i historie, hvoraf de to første her skal præsenteres.

Den første i serien er Thomas Lindkvists og Kurt Ågrens bog om middelalderen. Hvis den afspejler kravene til svenske historiestuderendes grundlæggende kendskab til landets historie i middelalderen, så kan de ikke blive overbebyrdede ved læsning af de 136 sider let tilgængelig tekst. Forfatterne erklærer i indledningen, at de skriver ud fra den historiske materialismes grundholdning og proklamerer derfor på side 1, at forandringer i produktionsforholdene griber ind i alle andre relationer mennesker imellem. Argumenterne for denne ikke helt nye påstand kniber det nu lidt mere med, eftersom de eneste markante ændringer i produktionsforholdene i perioden, der omtales i bogen, synes at være en udokumenteret påstand om, at fast bebyggelse ikke forekom i forhistorisk tid, samt at der ved middelalderens begyndelse skete en forskydning i landbrugets orientering fra kvægavl mod agerbrug (s. 27).

Disse ændringer skulle så være årsag til en kraftig forøgelse af produktionen, der bevirkede, at samfundet blev omdannet fra et ættesamfund til et klassesamfund med godsejere og fæstebønder. Det virker næsten som om forfatterne i det afsluttende afsnit (s. 128) er flove over at måtte indrømme, at der allerede i vikingetiden skabtes et merprodukt i landbruget, som kunne udnyttes i handel og håndværk f.eks. i Birka, og at der faktisk var stormænd også i vikingetiden. Det passer heller ikke rigtigt ind i modellen, at langt størstedelen af de svenske bønder var selvejere, og at også fæstebønderne var juridisk selvstændige personer, samt at de svenske hovedgårde var så små, at hoveriet ikke spillede nogen større rolle i middelalderen. På baggrund af det erklærede historiesyn er bogens disposition også mærkelig. Efter en indledning om den historiske materialismes fortræffeligheder følger tre hovedsafsnit: 1) Samfundets organisation, 2) Produktionen og de sociale grupper og 3) den politiske historie. Man ville jo umiddelbart have ventet, at afsnit 2 kom først, og således som det foreligger, er det faktisk vanskeligt at forstå f.eks. redegørelsen for landskabslovene, før man har læst afsnittet om landbrugsproduktionen.

Forfatterne har haft den vanskelige opgave at skrive Sveriges politiske historie fra vikingetiden til Gustav Vasa på 35 sider, og resultatet er desværre blevet en opremsning af data uden større sammenhæng. Derimod er den 10 sider store kommenterede bibliografi, der afslutter bogen, ganske vellykket og absolut anvendelig til videre læsning.

Det næste bind i serien er af væsentlig højere kvalitet end det første. Det er skrevet af Lars-Olof Larson og Eva Österberg, der i fællesskab behandler perioden 1521-1721, medens Göran Behre har skrevet afsnittet 1721-1809.

Det lykkes faktisk for de tre forfattere på de disponible 279 sider at give en god og læseværdig, diskuterende beskrivelse af Sveriges historie i perioden, med redegørelser for de problemer, hvorom der har været større faglige diskussioner. Det enkelte emne bliver naturligvis noget kortfattet behandlet, men tilsyneladende får de det væsentlige med.

Det er forståeligt, at der kun kan blive plads til at behandle det egentlige Sveriges historie uden hensyn til nabolandene, heller ikke Finland. Svagheden herved viser sig især i de udenrigspolitiske afsnit. Det er således under skildringen af den nordiske syvårskrig uheldigt, at Frede P. Jensens afhandling (Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570, 1982) ikke nævnes i litteraturlisten, ligesom der slet ikke tages hensyn til hans synspunkter i teksten.

Sammenligningen af danske og svenske retsforhold bliver aktuel i behandlingen af forholdene i Skåne efter 1658. På s. 124 nævnes det, at den skånske adel i kraft af sine danske privilegier havde *ret til at dømme sine bønder* – (»gårdrått«) og havde hals- og håndsret, hvilket siges at være retten til at opkræve den løsesum, hvormed en dødsdømt kunne redde sit liv. Begge påstande er jo helt fejlagtige. Eksemplet kunne tyde på, at der stadigvæk er behov for komparative studier i de nordiske landes historie.

Bogen refererer mange steder forskellige forskeres bidrag til historiske problemkomplekser. Ivrigt læsere, der gerne vil læse de originale bidrag til debatterne, bliver desværre i nogen grad ladt i stikken. I modsætning til seriens første bind er der nemlig her kun en stærkt selektiv, alfabetisk bibliografi uden kommentarer, og teksten har kun ganske få henvisninger til litteraturen.

Frihedstiden er i Sverige den traditionelle betegnelse på tiden mellem 1719 og 1772, da landet efter nederlagene i Karl 12.s krige så sig reduceret til at være en

nordeuropæisk småstat som før 1560. Michael Roberts (f. 1908), så ubetinget den største udenlandske kender af Sveriges historie, har skrevet en udmærket oversigtsfremstilling af denne periode. Bogen ligger smukt i forlængelse af hans tidligere værker og afrunder et langt livs forfatterskab (*The Early Vasas 1523-1611*. 1968, *Gustavus Adolphus I-II*. 1953-58, *The Swedish Imperial Experience 1560-1718*. 1979, (svensk udgave: *Sverige som stormagt*. 1980)).

Roberts mener, at selve det ideologiske fundament for Frihedstiden: styret med folkets samtykke i Riksdagen var epokens vigtigste bidrag til Sveriges historie. Derimod lægger han ikke så meget vægt på forekomsten af partier i Riksdagen efter 1738 («Hattene» og «Mössorna» (=huerne). Forfatteren finder (i modsætning til f.eks. Göran Behre, s. 234-37 i ovennævnte bog) ikke at partierne kan sammenlignes med moderne partier, især fordi der ikke var noget fast medlemskab, således at det i praksis er umuligt at afgøre, hvilket parti den enkelte rigsdagsmand tilhørte.

Bogen forudsætter et bredt kendskab til Sveriges, Englands og Vesteuropas politiske historie i perioden og tilbage til 1500-tallet for at forstå forfatterens henvisninger og sammenligninger. Dispositionen af bogen gør den ikke lettere læselig, for de to første kapitler om Sveriges nye status som småstat og de svenske friheder i praksis kræver næsten, at man har læst resten af bogen, der er en mere kronologisk gennemgang af perioden.

Den økonomiske udvikling beskæftiger Roberts sig ikke meget med. Det er dog påfaldende, at priserne tredobles mellem 1740 og 1760, og også om den vigtige lovgivning om den begyndende udskiftning af fællesskabet, »storskiftet« 1757-62, kunne man godt have ønsket lidt flere oplysninger. Disse emner stod dog i snævr sammenhæng med den politiske udvikling.

Men der er skrevet meget om det andetsteds, og det må være helt legalt i en bog som den foreliggende, at forfatteren koncentrerer sig om den politiske historie. Netop dette felt behersker Michael Roberts som få andre i en elegant angelsaksisk stil kombineret med meget fyldige henvisninger til kilder og litteratur.

Karl-Erik Frandsen

ROLF FLADBY: Samfunn i vekst – under fremmed styre. Handbok i Norges historie V (1536-1660). Oslo, Universitetsforlaget, 1986. 280 s. 270 n.kr.

Det nyeste bind af Norges svar på Carlsson-Rosén og Gyldendal dækker »adelsvældens« periode og i snævrere, norsk forstand første akt af »lydriketida«. Meget bevidst har Rolf Faldbly dog i titlen fremhævet samfundsudviklingen. Skulle man sætte ham i bås, måtte det blive den teknisk-kvantitative. Den ydre, politiske ramme får, hvad der tilkommer den, men det er tydeligt næringsveje, folketal og administration, der først og fremmest optager ham.

Resultatet er blevet en engageret, gedigen og ukunstlet fremstilling. I harmonisk afrundede afsnit fremlægges materiale og hovedlinier efterfulgt af forsknings- og litteraturoversigter. Navnlig de sidste er formuleret med mønstergyldig klarhed – og som en selvfølge er den nyeste danske forskning inddraget. Hvor ofte er i grunden det omvendte tilfældet?

Den traditionelle jagt på kritisable punkter giver et magert udbytte. Grevefejden kniber det med at hitte rede i, og udtrykket livegenskab om de danske bønder

(s. 152) vil nok få krakilske agrarhistorikere til at rejse børster. Endelig er Christian III's hovedsmand på Akershus i det ellers udmærkede register blevet delt i to personer – Hansen, Peder og Peder Hansen – med hver deres sidetal. Denne splittede skikkelse var af dansk lavadel (familierne Basse og Litle har været foreslået) og nåede i mål som den sidste i den lange række af håbefulde danske, der ægtede døtre af fru Inger til Østråt.

Mikael Venge

KNUD RASMUSSEN: Ruslands historie i det 16. århundrede. En forsknings- og kildeoversigt. Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie 4, under redaktion av **NIELS ERIK ROSENFELDT**, Københavns Universitets Slaviske Institut. Aarhus, Jysk Selskab for Historie, 1985, 161 s. 122 kr.

De første tre bøker i denne serien kom alle ut i 1979 (Niels Erik Rosenfeldt: Sovjetunionens historie 1917-1970. En forskningsoversigt; Hans Bagger: Peter den Stores reformer. En forskningsoversigt; Sven Aage Christensen; Rusland historie i det 17. århundrede. En forsknings- og kildeoversigt). Bakgrunnen for serien finnes enda ti år tidligere. Etter opprettelsen av en lærestol i Østeuropas historie ved Slavisk Institutt, skulle det satses friskt på et spennende fagfelt med store muligheter og økende betydning. Hele serien synes å springe ut av et sterkt følt behov for å skaffe seg best mulig oversikt over forskningssituasjonen innenfor et ganske enormt forskningsfelt. Den strategi som ble valgt er det gjort rede for i seriens første bind av seriens redaktør, Niels Erik Rosenfeldt, og Knud Rasmussen både viser til dette og understreker en del af de viktigste prinsipper i forordet til det foreliggende fjerde bind.

Rasmussens bok er som de tre første i serien meget ryddig i disposisjonen. Først behandles fire temaer som skal gi oversikt over de historiske problemer på 1500-tallet ut fra en systematisk synsvinkel: Staten og dens institutioner, Jorden, bonden og godsejeren, Byer og byerhverv, Religiøse og kulturelle strømninger. Dernest behandles to temaer ut fra en kronologisk synsvinkel: Den indenrigspolitiske utvikling og Udenrigspolitikken. Innenfor hvert tema er det markert spesielle problemstillinger, og for hver slik problemstilling kommer kort referat av synspunkter og problemløsninger som er gjort gjeldende. Dette er godt gjennomført, og redigeringen av boken skaper oversikt og gjør det lett å finne frem. På kort tid er det mulig å finne frem f.eks. til ulike synspunkt når utviklingen når det gjelder trellehold i Russland i denne perioden. Som oppslagsbok for å finne raskt frem til en del hovedsynspunkter er boken utvilsomt nyttig. Men det nyttige ligger enda mer i den litteraturtilvisning den gir. Forfatteren gjør oppmerksom på at bokens bibliografi bare skal gi bakgrunnsmateriale for den forskningsoversikt som blir gitt, og anbefaler løpende bibliografier for å holde seg orientert i den vitenskapelige litteratur. Det er en god anbefaling, for utviklingen går raskt, men ikke desto mindre vil boken et langt stykke inn i fremtiden være et godt hjelpemiddel til å finne frem i litteraturen. Uten all tvil er det et imponerende arbeid som er lagt ned for å kunne referere ulike synspunkter såpass kort og konsist som det oftest skjer. At en kanskje kunne ha ønsket en annen type presentasjon, er en annen sak. Det viktige er at fotnoter og litteraturliste gir et redskap til å grave og dyrke feltet selv på en måte som kanskje kan gi andre frukter. For den som selv måtte ha planer om å drive forskning i Russlands historie i det aktuelle hundreår, vil kanskje bokens siste kapitell være den

førstehjelp som blir satt aller størst pris på. Forfatteren gjennomgår her på kyndig måte publicerede kilder.

Denne anmelder er glad for både dette nye bindet og de tidligere bind i serien, og opplever det som nyttig å kunne gripe til bøkene som veiledere både til presisering av spørsmål i historikerdebatten, til sentral litteratur og til viktige kildeutgaver. Likevel er det grunn til å diskutere opplegg og målsetting. Forfatterene må selvsagt ha rett til å velge som de har gjort, men valget reiser en del spørsmål og medfører noen farer som forfatterne også selv er oppmerksom på. Det må understrekes at en forskningsoversikt av denne type er særdeles lite egnet til å stå alene som orientering til dem som måtte være interessert i russisk historie. Det er selvsagt heller ikke meningen at den skal gjøre det, men det kan likevel komme til å skje. Det er jo problemene som tas opp, ikke alle de viktige fenomener som det er tilnærmet enighet om, og problemene behandles heller ikke først og fremst fordi de er viktige, men fordi historikere har funnet for godt å skrive om dem.

Når problemene refereres, blir det dessuten heller ikke lagt vekt på å vise hvor forskningen egentlig står i dag. Det gjelder primært bare å gjøre rede for hva som hittil er gjort og sagt, og det er ikke uten videre samme sak. Når det gjelder å ha en mening og vise hvor forskningen står i dag, kan Knud Rasmussen i sitt forord vise til at han sammen med de øvrige bidragsyttere til serien i 1983 har skrevet Politikens Ruslandshistorie i tre bind (anmeldt i dette tidsskrift bind 85, s. 138ff.). Her gis en sammenhengende fremstilling av russisk historie, her kommer de lange linjer frem, og her tar forfatterne stilling til problemer som bare er refererte i serien. Dette er vel bare delvis riktig. I alle fall er det svært lang avstand mellom Ruslandshistorien og bøkene i serien om problemer. Bare i liten grad er Ruslandshistorien f.eks. for 1500-tallets del preget av klar stillingtagen til omdiskuterte spørsmål, men fremstillingen viser selvsagt at forfatteren har foretatt sine valg. Avstanden mellom de to typer litteratur er så stor at det knapt er riktig å si at de utfyller hverandre. Dermed kan også forskningsoversikten lettere komme til å bli stående litt for mye alene, særlig for dem som søker informasjon hovedsaklig på skandinaviske språk. Det man så kan stille spørsmålstegn ved både i denne nye bok av Knud Rasmussen og de tidligere i serien, er blant annet det inntrykk som, på tross av forsikring om at det ikke er forfatterens mening, likevel trenger seg på, nemlig at det er mulig å levere en fremstilling av viktige, omdiskuterte historiske problemer uten at fremstillingen tar farge av egne eller forskergruppens vurderinger. Det er positivt å streve etter å gengi andre forskeres oppfatninger, men det ville også ha vært positivt med noe klarere erkjennelse av at slik gjengivelse vanskelig kan unngå å bli preget av gjengiveren på forskjellig vis, ikke bare gjennom valget av hva som er viktig nok til å bli gjengitt.

Forfatteren, Knud Rasmussen, er desværre borte. Tross i at det kan være kritiske merknader å anføre, gleder vi os virkelig over de arbeider han fikk levert. Hans bortgang innebærer tap av stor ekspertise i det forskningsmiljø han var en del av. Men miljøet virker aktivt, og det står foran store oppgaver. Etter Ruslandshistorien og de utkomne bind i serien Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie er det kanskje tillatt å ønske at utgivelse av flere arbeider av historiografisk karakter nå blev betraktet som en av de prioriterte oppgaver.

V. E. VOZGRIN: *Rossija i evropejskie strany v gody Severnoj vojny. Istorija diplomatičeskich otnošenij v 1697-1710 gg.* [Rusland og de europæiske lande under Den store nordiske Krig. De diplomatiske relationer 1697-1710]. Leningrad, Izdatel'stvo »Nauka«, 1986. 296 s.

Historikeren Valerij Vozgrin er en af de mere bemærkelsesværdige repræsentanter for den unge generation af sovjetiske skandinavisere. Han er forfatter til en række videnskabelige artikler, der næsten alle har krav på dansk interesse, og hovedbidragyder til den store sovjetiske danmarkshistorie, der efter planen skal udkomme i 1988. I Sovjetunionen er han foreløbig mest kendt for sin bog om »Grønland og grønlænderne« (Moskva 1984).

Hans nye bog om Den store nordiske Krigs første decennium hæver sig kvalitetsmæssigt langt over den vanlige sovjetiske standard for udenrigspolitisk historieforskning, ja tåler endog sammenligning med S. A. Fejginas hovedværk om krigens slutfase. Der er tale om et grundigt, empirisk arbejde, der ikke blot inddrager nyt kildemateriale fra russiske arkiver, men også baserer sig på mikrofilm fra rigsarkiverne i Danmark og Sverige. I modsætning til de fleste sovjetiske fremstillinger af krigen osrer denne bog ikke af krudtslam og patriotisme. Læseren får i stedet en koldsindig og klar belysning af det komplicerede diplomatiske spil mellem Rusland, de øvrige krigsdeltagere og de vigtigste europæiske stater.

Allerede i sin ydre fremtoning vidner bogen om, at sovjetiske historikere har fået friere arbejdsvilkår. Marxismen-leninismens klassikere citeres påfaldende sjældent – og aldrig i form af besværgelser. Det fremgår af den indledende forskningsoversigt og det solide noteapparat, at forf. virkelig har sat sig ind i den relevante faglitteratur på svensk, dansk og de vesteuropæiske hovedsprog, hvilket i sig selv er usædvanligt for en sovjetisk undersøgelse af denne art. Helt u hørt er det, at han kan tillade sig at karakterisere den vesttyske historiker Reinhard Wittrams Peter-monografi som »uovertruffen«. Åbenbart behøver forf. ikke at frygte for at dele skæbne med Fejgina, der også tog den vestlige faglitteratur alvorligt og derfor var blandt de navngivne syndere, som i 1948 af det sovjetiske kommunistparti blev anklaget for »kosmopolitanisme« og »borgerlig objektivisme«.

Hans Bagger

E. LADEWIG PETERSEN, KNUD J. V. JESPERSEN OG LEON JESPERSEN: *De fede år. Odense 1559-1660.* Odense kommune i kommission hos Odense Universitetsforlag, 1984. 492 s. Ill. 240 kr. i løssalg.

»De fede år« er valgt som overskrift for fortællingen om Odense i renaissancetiden. Karakteristikken er velvalgt, thi ligesom Odense i 1800-årene var præget af sin aristokratiske overklasse af etatsråder, fungerede Odense – især i slutningen af 1500-årene – som det ubestridte centrum i et lille rige, præget af adelen. Under studehandelens og korneksportens højkonjunktur nød Odense godt af funktionen som centralby for både adelens transaktioner og møder (de årlige landemoder), en omfattende købmandshandel (især med stude til Nordtyskland og forsyninger til hoffet i København), administration og gejstlighed. Hvor disse funktioner

f.eks. i Jylland – bortset fra Ribe – var spredt på flere byer, forstærkede de i Odense hinanden, således at byen på nogle områder »nåede op« på en standard, der kunne måle sig med København. Der var et intellektuelt miljø med videregående latinskoleuddannelse, teologiske debatter og flere forfatterskaber. Odense var stedet for begivenheder af statslig karakter (kongehyldning, stændermøde), og byen fik også »indretninger« som ellers ikke var almindelige i 1500-årenes byer: lægevæsen, apotek, vinhus, landsdelshospital m.m. Rejsende, der besøgte Odense, karakteriserede da også byen som rig og velbygget.

Det er derfor ikke underligt (omend det ikke i forordet udtrykkes som et bevidst valg), at langt hovedparten af »De fede år« beskæftiger sig med adelen og højborgerskabet og med det økonomiske og politiske grundlag for deres status og aktivitet. På den måde kan »De fede år« ses som en kontrasterende parallel til Ole Degns brede socialhistoriske fremlæggelse af Ribe i den samme periode (»Rig og fattig i Ribe« I-II, 1981).

I sammenligning med andre byhistorier må »De fede år« også karakteriseres som udpræget rigshistorisk orienteret. De tre forfattere er da også erfarne rigshistorikere, hvilket kommer til udtryk i en stadig relatering af lokale begivenheder til den samtidige politiske, ideologiske og administrative udvikling i riget som helhed. Et rigshistorisk tema, som tages op i hele værket, er f.eks. Danmarks udvikling fra et land, hvor konge og regering levede af domæneafkast til en skattestat med udbygget centralstyre og professionel embedsstand. Udviklingen tages op både belyst gennem bystyret, lensmanden, skatternes rolle og handelens blomstring og nedgang efter 1600. I slutkapitlet antydes således nogle forklaringer på de danske købstæders krise efter 1660, hvoraf skattestatens favorisering og overførsel af ressourcer til København er en af de væsentligste. Interessant er også påvisningen af, hvorledes selve borgerskabets karrierestrategi ændrede sig mod embedsstand og gejstlighed, efterhånden som mulighederne i handel uden for hovedstaden skrumpede ind. Også i redegørelserne for udviklingen inden for lægevæsenet og holdningen til pestepidemierne, fattigvæsenet og f.eks. det gejstlige miljøes udvikling fra efterreformatorisk åbenhed og debat til luthersk ortodoksi er præget af et fint overblik i koblingen fra rigs- til lokalhistorie.

Det i dansk byhistorie så forsømte sammenlignende perspektiv savnes også i »De fede år«, men især i de af E. Ladewig Petersen skrevne afsnit indføjes dog i teksten en række frugtbare sammenligninger med dels de andre fynske købstæder, dels Ribe. Man kunne nok en dag ønske sig en nøjere sammenlignende analyse af de byer, der før 1660 havde et miljø, der kunne hamle op med København, f.eks. Odense, Ribe, Viborg, Århus og Haderslev.

Et andet element, som også bidrager til, at man fornemmer, hvad *Odense* var, er de indledende kapitlers klare og udførlige beskrivelse af oplandet og af byens struktur. Desværre følges denne levende og illustrative beskrivelse ikke op af værkets billedside. Der er – efter Odense-tradition – masser af tabeller, men ellers består billedstoffet især af en mængde smågnidrede gengivelser af portrætter og kirkeinventar. Den ufleksible lay-out og den fantasiløse billedredaktion gør værket en del kedeligere, end den homogene velskrevne tekst berettiger til. Det kan også undre, at der i så ringe grad er gjort brug af kort og kortmateriale – kun gentagelser af det samme (Braunius 1593). I det hele taget kan det undre, at den materielle side af byen i denne pragtelskende tid er så forfordelt i forhold til den »traditionelle historie«. Byens huse og boliger får kun 6 af bogens 459 sider – og

dog har der til vore dage været bevaret så meget af renaissancens Odense, at der nok kunne have været grundlag for grundige analyser, som det sker i f.eks. bygningsregistrarer eller i Køges byhistorie (1985).

Peter Dragsbo

HUGO MATTHIESSEN: De kagstrøgne. Et blad af prostitutionens historie i Danmark. Kbh., Samlerens forlag, 1986. 147 s. 128 kr.

Genudgivelsen af Hugo Matthiessens skildring fra 1919 af de prostitueredes vilkår i 1500- og 1600-tallet er en god idé. Hverken før eller siden er en udstødt gruppe blandt de nederste i samfundet blevet beskrevet med større indlevelse af en faghistoriker. I et kærligt efterskrift fortæller Nanna Damsholt om forfatteren i den senere prostitutions- og kvindeforsknings perspektiv og rejser spørgsmålet, om man er tvunget til at anerkende prostitutionen som en 'institution', der altid vil findes – som Hugo Matthiessen mente det – eller som et kvindefordnende 'erhverv', der kan afskaffes gennem kampen for kvindernes frigørelse.

Benito Scocozza

NIELS CHRISTENSEN: De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660-1800. Odense, Landbohistorisk Selskab, 1985. 240 s. Ill. 80 kr.

I dette let tilrettede speciale, som er blevet udgivet af Landbohistorisk Selskab i dets udmærkede række af specialeudgivelser i spartansk udstyr, har forfatteren sat sig det omfattende mål at belyse, hvorledes vilkårene for det fynske kornmølleri og erhvervets udøvere formede sig i perioden ca. 1660-1800.

Følgelig behandler det første hovedafsnit kornmøllerne som bebyggelse samt spørgsmålene vedrørende reguleringen af erhvervet, møllernes antal, deres lokalisering, ejerforhold og jordtilliggende, mens møllerne som socialgruppe undersøges i det andet hovedafsnit.

Forfatteren er i sin problemstilling og periodisering stærkt inspireret af den nyere opfattelse indenfor dansk landbrugsforskning, hvorefter Stavnsbåndstiden er en økonomisk opgangstid for gårdmandsklassen, en opgang som skabte det nødvendige økonomiske fundament for de kostbare landbrugsreformer sidst i 1700-tallet. Denne nyfortolkning er særligt blevet markeret af Thorkild Kjærgaard, der har understreget det skarpere skel mellem gårdmænd og husmænd, som også var en følge af reformerne. På denne baggrund har Niels Christensen derfor ønsket at undersøge om møllerne i deres sociale udvikling fulgte gårdmands- eller husmandsklassen. Problemstilling og periodisering forekommer på denne baggrund velbegrundet, men det er en yderst omfattende arbejdsopgave, der ifølge nærværende anmelders skøn ikke er blevet løst for det andet hovedafsnits vedkommende, trods en række udmærkede tilløb.

Det er derfor et spørgsmål, om Niels Christensen ikke burde have koncentreret sig om en udbygning af undersøgelsen i det første hovedafsnit. Dette afsnit fremtræder som helhed godt og grundigt gennemarbejdet. Hovedkilderne er møllebeskrivelserne i arbejderne fra Chr. V's matrikulering og bygningsbeskrivelserne til brug for udskrivningen af bygningsskatten 1802. Hertil knyttes

endvidere en række andre landøkonomiske kilder fra perioden såsom fæstebreve og skifteforretninger. Et forsøg på at føre vor viden om de fynske møller tilbage til 1600 ved hjælp af Jacob Madsens visitatsbog må ganske vist afvises uden en nøjere kildeevaluering af visitatsbogens oplysninger, da tilbageføringen hviler på en række yderst tvivlsomme e silentio slutninger, men iøvrigt er gennemgangen af hovedkilderne grundig og solid. Vi får mange udmærkede kildeevalueringer undervejs af de øvrige kilder, således en vurdering af møllesignaturerne på Det kongelige Danske Videnskabernes Selskabs kort. Hovedresultatet i denne del af undersøgelsen virker overbevisende. Det viser, at der i forbindelse med et stigende formalingspres i perioden fandt tekniske forbedringer og kapacitetsudvidelser sted i en lang række møller, at møllernes investeringsmulighed og lyst sikredes gennem datidens privilegiepolitik samt at denne investeringslyst og indførelsen af tekniske forbedringer satte ind allerede i 1730erne.

Finn Stendal Pedersen

EDIT RASMUSSEN: Mester og svend. Studier over københavnske tømmer- og murersvendens lønproblemer og sociale forhold 1756-1800. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, nr. 43. Universitetsforlaget i Aarhus, 1985. 343 s. Ill. 235,45 kr.

Fra tid til anden er den københavnske tømmerstrejke 1794 blevet taget op til fornyet historisk behandling. Nu er imidlertid den hidtil mest dybtgående behandling af denne begivenhed og de faglige og økonomiske forhold, der ledte op til den, kommet på tryk. Forfatter er forhenværende arkivar ved Rigsarkivet, Edit Rasmussen, der gennem en menneskealder har gransket i tømmerstrejkens historie. Arbejdet indbragte i foråret 1984 forfatteren licentiatgraden i historie ved Københavns Universitet.

Den forliggende bog er på i alt 343 sider, heraf 169 siders historisk fremstilling, 30 siders materialefortegnelse og noter og 100 siders tabel- og kildebilag. Dertil kommer tysk resumé samt person-, sted- og sagregister.

Som titlen angiver, er der tale om en skildring af forholdet mellem mestre og svende, hvor navnlig de økonomiske og sociale forhold inden for murer- og tømmerlaugene i København står i fokus. Kronologisk dækker behandlingen 1700-årenes sidste halvdel, fra tømmervendenes ansøgning om højere dagløn 1756 til udstedelsen af den store laugsforordning 1800. Emnet belyses gennem følgende hovedtemaer: arbejdsvilkårene og det arbejdsretslige forhold mellem mestre og svende, lønudviklingen, omfanget og betydningen af svendenes bierhverv og den store tømmerstrejke 1794. Behandlingen er således eksklusivt koncentreret omkring de forhold, man i dag i almindelighed betragter som de afgørende i den historiske udvikling, nemlig de økonomiske og sociale. Det har i denne sammenhæng den uheldige konsekvens, at andre forhold som f.eks. laugsvæsnets og svendenes zünfhtige kultur, som for datidens håndværkere var af meget stor betydning, overhovedet ikke berøres.

Indenfor de afstukne rammer indeholder bogen flere gode elementer. Fortjenstfuld er navnlig den grundige skildring af ansættelsesforhold, arbejdstid, lønafregning, tidepenge, afsked m.fl. helt grundlæggende elementer i forholdet

mellem mestre og svende. Også forfatterens redegørelse for svendestandens komplekse sociale komposition samt den grundige kulegravning af de strejkende svendes forhold bringer væsentligt nyt.

Til grund for bogen ligger et utroligt stort og mangeartet kildemateriale fra såvel central- og lokaladministrationens som tømrer- og murerlaugenes egne arkiver. Forfatterens forskningsmæssige styrke ligger da også oplagt indenfor arkivheuristikken, hvor hun med den gamle arkivars næse for, hvor de gode kilder ligger gemt, har formået at fremdrage materiale, som siden hen med udbytte vil kunne udnyttes af andre historikere med interesse for Københavns historie i 1700-årenes sidste halvdel.

Forfatteren har til gengæld haft vanskeligt ved at få det store og mangeartede stof til at føje sig under pennen. Med en omskrivning af en gammel aforisme kan man sige, at hun har haft svært ved at se de store sammenhænge for bare kilder. Det har gjort bogen noget uoverskuelig og til tider ret svært tilgængelig. Hertil kommer, at bogen sine steder virker noget ufærdig. Lad mig her blot nævne de talrige fejl og mangler i noterne, de ofte unødigt kluntede overskrifter og de mange eksempler på manglende transskription af foreløbige stikord i manuskriptet til egentlig tekst. Det er synd for en bog, der ellers er kendetegnet ved en meget stor arbejdsindsats.

Afslutningsvis skal jeg anke over den enstrengede og anakronistiske tolkning af den store tømrerstrejke som slet og ret en lønkonflikt mellem arbejdere og arbejdsgivere. Der kan her være grund til at minde om E. P. Thompsons påpegning af, at historikere alt for ofte gør sig skyldig i en voldsom økonomisk reduktionisme, som tilsidesætter kompleksiteten af motiver, adfærd og funktion bag de fortidige hændelser. Det er en karakteristik, der også rammer Edit Rasmussen, idet hun behandler strejken ud fra en moderne konfliktforståelse, som næppe uden videre kan overføres på forholdene i 1794. Her kunne man ønske sig, at forfatteren havde forsøgt at se strejken i sammenhæng med reformperiodens talrige andre konflikter og så i øvrigt havde medreflekteret resultater fra den omfattende internationale forskning i urban uro.

Alle disse indvendinger skal imidlertid ikke skjule, at bogen kan blive et yderst nyttigt hjælpemiddel for den, der vil fordybe sig i Københavns sociale og økonomiske historie. Den, der imidlertid blot vil vide noget om håndværksforhold i almindelighed, vil få bedre besked andre steder.

Thomas Bloch Ravn

SIGNILD VALLGÅRDA: Sjukhus och fattigpolitik. Ett bidrag till de danska sjukhusens historia 1750-1880. Institut for social medicin, Københavns Universitet, publ. 17. Kbh., FADL's forlag, 1985. 141 s. 129,75 kr.

Medicinens sociala historia ägnas idag allt större uppmärksamhet. Det innebär att de inomvetenskapliga teorierna inte självklart står i fokus, utan mera problemområden som vårdideologier och vårdens praktiska utformning, attityder till hälsa, sjukdom och död, relationer mellan skolmedicin och alternativ medicin, eller mellan patienter och läkare. Det innebär kort sagt att man belyser medicinens insatser i relation till den sjuka människan mera än till vetenskapen. I bästa fall medför sådana perspektiv en värdefull omprövning av välkända

positioner. Det gäller t.ex. folkmedicinens ställning, antagandet att den offentliga sjukvården i första hand har styrts av humanitära motiv, eller det ofta upprepade påståendet att den tidiga sjukhusvården snarare skadade än gagnade patienten (en mytbildning som för övrigt grundlades redan på 1700-talet). Bl.a. visar just Vallgård att mortaliteten på de danska sjukhusen under den undersökta perioden inte var högre än 5-10 procent. Lika värdefullt är att socialmedicinska perspektiv tillåter djärvare utblickar, större grepp än den traditionella medicinhistoriens ofta närsynta och positivistiska framställningar och centrering till enskilda insatser eller personer. (Ett lysande undantag utgör här Henry Sigerist och hans skola).

Vallgårdas studie exemplifierar flera av dessa goda egenskaper. Hon vill se de danska sjukhusens framväxt och utvecklingshistoria som en exponent för grundläggande materiella och ideologiska samhällsförändringar och lägga tyngdpunkten på klassintressen som avgörande styrfaktorer. Hon väcker därvid en rad viktiga frågor. I Sverige spelade t.ex. ekonomiska och befolkningspolitiska argument en central roll för samma snabba utbyggnad av sjukhusen fr.o.m. 1700-talets andra hälft. Med sympatisk tydlighet redogör Vallgård för sina mål och utgångspunkter, men också för svårigheterna att finna entydiga samband. Och visst är problemen stora. Det framgår inte minst av det inledande avsnittet som rör sig med allt för trubbiga instrument för att bli riktigt meningsfull som historisk analys. Förf. placerar in sjukhusens utveckling i ett grundschema uppbyggt av övergången från feodalt agrarsamhälle till kapitalistiskt industrisamhälle, då feodalismens patriarkaliska ansvar för sina undersåtar ersattes av en profithungrig kapitalistklass' behov av friska och disciplinerade arbetskadror. De fattiga, sjuka och genom urbaniseringen anonymiserade arbetarna fann sig utlämnade åt ett iskallt kapitalistisk system som i sjukhusen såg maktinstitutioner för att snabbast möjligt slussa tillbaka arbetskraft till fabrikenas maskiner. En sådan förklaringsmodell blir förenklad. För det första sker denna övergång mellan feodalism och kapitalism så gradvis och med så många mellanformer att den blir alltför svårhanterlig som arbetsredskap. Modellen rymmer heller inte den typ av centralmakt som i nationalekonomiskt intresse lade betydligt näkare cost-benefit-aspekter på den medicinska vården än vad den nya kapitalistklassen skulle göra. Exempel är merkantilismens extremt rationaliserade människopolitik i England under 1600-talets andra hälft, och i Sverige hundra år senare; likaså de tyska furstestaternas stränga medicinska kontrollpolitik som drevs till sin spets med 1800-talets s.k. Medizinische Polizei.

En annan viktig fråga som Vallgård berör är sambandet mellan sjukvårdens utformning och skilda medicinska grundpositioner. Så urskiljer hon vid 1800-talets början en konflikt mellan en strikt naturvetenskapligt baserad medicin och en mera intuitiv och individualistiskt orienterad »helhetsmedicin«. Den konflikten, påpekar hon, är igenkännelig i dagens sjukvårdsdebatt och kritik. Det har ofta påtalats att de viktiga kliniska och statistiska studier som möjliggjordes genom sjukhusens framväxt samtidigt ryckte ut människan ur hennes sociala miljö, anonymiserade henne och fjärmade medicinen från individen och det rädda människohjärtat bakom själva symtomen. Detta är högrelevanta frågor som bidrar till att dechiffrera de ideologiska förutsättningarna för den vård vi har idag.

Vallgårdas bok snuddar med andra ord vid en rad centrala frågor. Den rör sig över en lång tidsperiod präglad av stora strukturomvandlingar, den analyserar

breda samband och diskuterar de motiv som styr den skenbart självklara handlingen. Samtidigt sätter den människans intresse i centrum. Det är just en sådan medicinhistoria vi behöver.

Karin Johansson

ERIK LÖNNROTH: Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv. Svenska Akademien 200 år. Stockholm, Norstedts, 1986. 282 s. Ill.

Blandt danske historikere er Erik Lönnroth især kendt for sine arbejder om Kalmarunionen. Så meget mere grund er der derfor til i dette tidsskrift at gøre opmærksom på hans seneste store arbejde om en af de mest kontroversielle svenske kongeskikkelser: Gustav den Tredie, udsendt i forbindelse med 200-året for kongens grundlæggelse af Det svenske Akademi.

1700-tallets svenske historie er en grundigt udforsket periode, ikke mindst på det politiske og sociale område. En lang række svenske forskere har da også behandlet enevoldsmonarken inden for rammerne af deres specielle undersøgelsesfelter. En egentlig Gustav den Tredie-biografi foreligger derimod ikke. Hvad der foreligger, er alene skitser til en biografi: Stavenows og Schücks fra 1901 og 1904, med en kritisk holdning til tyrannen på tronen, og Beth Hennings' fra 1957, der skildrer Bellmanns milde monark på Haga, den glansfulde hovedperson i en kulturel blomstringstid.

Bogens baggrund skal søges i en detailundersøgelse af kongens krigspolitik 1787-88 – en undersøgelse, som i sin søgen efter at forstå det komplicerede politiske spil har udviklet sig til det foreliggende forsøg på at trænge ind på livet af en skikkelse, som samtiden såvel som eftertiden har betragtet som en gåde. En udvikling, med andre ord, fra den afgrænsede undersøgelse, som enhver kompetent historiker bør være i stand til at gennemføre, til fagets nok vanskeligste opgave: biografien. Vanskeligheden har på den anden side ikke ligget i mangel på materiale. Uoverskueligt mange mennesker var i kontakt med kongen gennem hans 21-årige regeringsperiode, og de har efterladt sig en uoverskuelig række iagttagelser og tolkninger af kongens udsagn og handlinger. Vanskeligheden har ligget i at trænge igennem dette stærkt personligt farvede materiale ind til Gustav den Tredie selv. Metoden, Erik Lönnroth har valgt, er tilsyneladende enkel. »Den, som kan säga något nytt om Gustaf III är först och sist han själv«. Det vil sige: hans egne breve og handlinger, samt rapportørers umiddelbare rapporter om, hvad kongen over for dem sagde og gjorde. Også hér er materialet dog meget stort, og Erik Lönnroth har derfor udvalgt, hvad der efter hans mening var det væsentligste for Gustav den Tredie i hans kongerolle: regeringsudøvelsen, storpolitik og krig. Et valg, der har indebåret, at hovedvægten i biografien er kommet til at ligge inden for de sidste fem regeringsår. Endelig afstår Erik Lönnroth udtrykkeligt fra at optræde som amatør-psykiater og dybdepsykolog, og koncentrerer sig i stedet om at finde et mønster i kongens adfærd – ud fra hans egne udtalelser og handlinger.

Valg af denne art vil formentlig kunne levere ammunition til en metodisk-teoretisk syvårskrig. Som bogen foreligger, må resultatet kort karakteriseres med paradokset: It can't be done. But here it is! Det kan med en så tilsyneladende enkel metode lade sig gøre at fremlægge en persontolkning, der er ny, konsistent og plausibel. I bemærkelsesværdig grad har Erik Lönnroth formået at holde den

kongelige forstillingskunstner i et fast greb og undgå, at biografien fladede ud i en almindelig skildring af Sveriges historie eller i et kalejdoskopisk billede af kongens mangesidige kulturelle engagementer. Erik Lönnroth skildrer kongen – »en egocentriske hystriker« – med modvillig fascination. Hans bedrift er det, at han formår at sandsynliggøre et personligt og politisk mønster bag de mange umiddelbart selvmodsigende udtalelser og handlinger, der har fået både samtid og eftertid til at opgive at forstå kongen og hans politik. Der kan ikke herske tvivl om, at Erik Lönnroths karakteristik af kongen som aktør i et bevidst heroisk rollespil rammer noget centralt, og at den fremtidige forskning nødvendigvis må tage sit udgangspunkt i denne personopfattelse og forholde sig til den.

For dansk historie er *Den stora rollen* imidlertid af interesse som andet og mere end en personligt og metodisk fængslende biografi. For den dansk-norske helst at repræsenterede Gustav den Tredie nemlig efter sit statskup i 1772 en konstant og afgørende trussel. Allerede under den nordiske krise 1772-73 markerede kongen, at erhvervelsen af Norge indgik blandt hans politiske mål. Gustav den Tredie og gustavianerne hadede Danmark og foragtede personerne i den danske politiske ledelse. Det vidste den danske regering; og dens viden om, at erhvervelsen af Norge udviklede sig til et hovedmål for Gustav den Tredie og for hans søn, blev bestemmende for et kvart århundredes dansk flåde- og hærpolitik og politisk afhængighed af Rusland. Kampen for Norges forbliven i helstaten skulle blive den røde tråd i dansk udenrigspolitik frem til 1814, hvor Gustav den Tredies bror, Karl den Trettende – eller rettere hans adoptiv søn, kronprins Karl Johan – omsider realiserede de gustavianske aspirationer. Netop Erik Lönnroths koncentration omkring Gustav den Tredies militærpolitik og udenrigspolitik giver danske historikere et overbevisende og sammenhængende indblik i svensk politiks metoder og midler: direkte angreb over den norske grænse, lynangreb mod Sjælland, storpolitisk isolering af Danmark, og infiltrering af toneangivende norske kredse. Og dermed en bedre forståelse af periodens danske udenrigspolitik.

Også for dansk historie er *Den stora rollen* derfor en værdifuld og velkommen bog, dikteret som den er af Gustav den Tredies egen devise for Det svenske Akademi: »snille och smak«.

Ole Feldbæk

H. ARNOLD BARTON: *Scandinavia in the Revolutionary Era 1760-1815*. The Nordic Series vol. 12. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1986. XII + 447 sider. Indb. 39,50 \$, uindb. 16,95 \$.

Om de enkelte nordiske landes historie – i form af samlede fremstillinger eller skildringer af enkelte perioder, personer og fænomener – foreligger der efterhånden en ret omfattende litteratur på hovedsprogene. Behandlinger af Norden som en enhed og med et komparativt sigte er derimod sjældne. En sådan komparativ behandling af de nordiske lande i revolutionsperioden – mellem 1760 og 1815 med henholdsvis den amerikanske og den franske revolution – foreligger nu som bind 12 i *The Nordic Series* fra University of Minnesota Press. Og dens forfatter, der siden 1975 har været professor i historie ved Southern Illinois University, har haft gode forudsætninger for at skrive bogen. Udover hovedsprogene læser han

svensk, norsk og dansk og har endvidere publiceret en række artikler om emner inden for den gustavianske tids historie.

Professor Barton har for en international læserkreds villet fremstille, hvad der skete i de nordiske lande i denne vigtige periode i europæisk-amerikansk historie, herunder forklare, hvordan de samme politiske, sociale og kulturelle omvæltninger hér fandt sted uden revolution og krig. Og indledningsvis (s. x) skriver han, hvorfor han har dristet sig til at tage et så centralt emne op: »Historians in the Nordic countries have tended to write for each other, or at least for their compatriots, in their own languages. Among them, strong traditions of meticulous monographic research utilizing original sources, while producing admirable historical literatures, have meanwhile discouraged broad, synthetic, or speculative studies of a type often congenial to French or Anglo-Saxon scholars. They have thus not attempted any regional survey or comparative history of their lands during this era«. Sande ord, unægtelig, som vi behøver vore venner for at sige os.

Opgaven har i sagens natur stillet store krav. Krav om en omfattende læsning; krav om at holde sig à jour med ny forskning og nye forskningstendenser; krav om en selvstændig holdning til den eksisterende litteraturs tendenser og vægtninger; og sidst men ikke mindst krav om en disposition, der gør det muligt at fastholde den valgte problemstilling og sikre balancen i behandlingen af de enkelte nordiske lande på et nødvendigvis disparat litteraturgrundlag. Krav, som næppe nogen historiker formår at honorere i deres fulde udstrækning. Men på den anden side krav, som enhver forfatter med rimelighed kan forlange konfereret med sit arbejde, når det anmeldes i et videnskabeligt tidsskrift.

Professor Barton har læst imponerende bredt. For dansk litteraturs vedkommende er det nyeste arbejde udkommet så sent som i 1983. En vurdering af, i hvilket omfang det også generelt er lykkedes at inddrage den nyere og nyeste forskning vanskeliggøres dog ved, at bibliografien (side 421-27) er selektiv, og at der i noterne til de enkelte kapitler forekommer litteratur, der ikke optræder i bibliografien. Bogen efterlader dog det indtryk, at den største – og afgørende – del af læsningen er blevet afsluttet før midten af 1970'erne. Det udvalg af den nyeste danske forskning, der er medtaget, optræder hovedsagelig i det store afsluttende kapitel: *Conclusions: Scandinavia by 1815* – og hér i form af nye informationer og nye synspunkter.

Et af de store problemer ved udarbejdelsen af en syntese er at fastholde det valgte sigte og den valgte problemstilling og undgå at lade sig lede af litteraturens tids- og traditionsbestemte særpræg. Denne vanskelige kunst mestrer professor Barton i vid udstrækning. Når det gælder den politiske udvikling – såvel institutioner som personer – og når det gælder den sociale og den kulturelle udvikling, har han med bemærkelsesværdig konsekvens fastholdt udviklingslinierne og samtidig holdt en rimelig balance i sin behandling af landene indbyrdes. To problemer er det dog hér nødvendigt at påpege. Det ene er, at den økonomiske udvikling indtager en påfaldende tilbagetrukket plads i bogen. Til en vis grad kan det forklares med den generelle tendens i nordisk – især svensk – forskning indtil de senere år til at fokusere på de politiske og sociale forhold. Der eksisterer dog tilstrækkelig økonomisk-historisk litteratur fra før midten af 1970'erne til, at dette basale aspekt kunne være inddraget på fagligt forsvarlig vis. Når det ikke er sket, rejser det spørgsmålet, hvorvidt professor Barton – stillet over for en vældig opgave og en vældig litteraturmasse – hér uvilkårligt har ladet sig lede af den eksisterende forsknings traditioner og tendens, snarere end af sit eget historikerin-

stinkt for, hvad der er væsentligt. Det andet problem vedrører bogens disposition. Efter de indledende afsnit behandles udviklingen i kronologisk ordnede kapitler, der dækker bemærkelsesværdigt korte tidsrum: tre, fire eller fem år. Valget af så korte tidsforløb indebærer den fordel, at forfatteren kan gå tæt på den politiske udviklings personer og begivenheder, og tæt på den sociale udvikling, i det omfang den fremtræder i form af lovgivning og af ydre begivenheder som for eksempel protestmanifestationer. På den anden side rummer en disposition med mange meget korte tidsafsnit en fare for at overbetone de mere overfladeprægede politiske og sociale aspekter og at underbetone de længere linier og dybere drivkræfter, for eksempel bag de danske landboreformer. Med sin stramme kronologiske disposition har forfatteren under alle omstændigheder afskåret sig fra at inddrage periodens økonomiske historie, der i sagens natur ikke lader sig behandle som person- og begivenhedshistorie.

Det er enhver ambitiøs synteses skæbne at blive mødt med indvendinger. Men det er også syntesens skæbne at opnå en stærkere gennemslagskraft og virke mere inspirerende end den afgrænsede og sikre mikroforskning, som professor Barton pegede på i sin indledning. Der er ikke tvivl om, at bogens kvaliteter vil blive kendt og værdsat. Den klare og levende beskrivelse af de valgte udviklingsaspekter. De mange præcise informationer, der ikke er behæftede med fejl og misforståelser, som det så ofte er tilfældet med værker af denne art. Og de mange påvisninger af kronologiske og tematiske sammenfald i udviklingen af de enkelte nordiske lande, som vil give stof til eftertanke også blandt nordiske specialister. Det er uundgåeligt, at de komparative kapitelkonklusioner med deres brede linier ud til udviklingen i Europa må rumme synspunkter, der rejser tvivl og som ægger til modsigelse. Men de er med til at gøre bogen til stimulerende læsning også for nordiske fagfæller.

I sin indledning (side x) anfører forfatteren, at han har skrevet sin bog »with a license reserved – perhaps – for the outsider«. En formulering så høflig som stammede den fra en diplomat fra *l'ancien régime*. Men her er ikke behov for undskyldende høflighed. Professor Bartons nordiske fagfæller har grund til at være ham taknemmelig for at have skrevet en bog, som vi selv burde have skrevet, men som vor traditionsbundethed har afholdt os fra. Skandinavisk forskning er godt tjent med professor Barton's velunderbyggede, velskrevne og engagerede fremstilling af de nordiske landes udvikling i en formativ fase af deres egen og Europas historie.

Ole Feldbæk

KLAUS THINGHOLM KRISTENSEN: Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred. Landbohistorisk Selskab, 1985. 161 s. 80 kr.

Bogen er en let bearbejdet udgave af forfatterens hovedfagsspeciale: aspekter af udskiftningen i Middelsom herred 1770-1800, og undersøgelsens formål er at klarlægge forløbet af udskiftningen med henblik på spørgsmålet om, hvornår de enkelte udskiftninger blev gennemført, hvem der var initiativtagere samt hvorledes den praktiske udførelse fandt sted. Navnlig slutningen af 1780'erne og midten af 90'erne var den store udskiftningsperiode. Også bøndernes mulige rolle er undersøgt. Ikke overraskende viser bønderne sig aktivt virkende for en jordregu-

lering, men både restanceforhold som spørgsmålet om udskiftningens finansiering kunne få beslutningen til at trække ud. Prisen for en udskiftning i Midtjylland lå på ca. 250 rdl. pr. td. htk.

Undersøgelsens force ligger i dens afgrænsning. Vi får en meget solid viden om bøndernes økonomiske situation, især belyst gennem deres restanceforhold, og sikkert et godt korrektiv til forsiddelsesbegrebet som det eneste mål for fæstebondens vilkår. Også landgilden undersøges. Mens denne var uændret gennem hele perioden, reguleredes indfæstninger og hoveriafløsningssummer i opadgående retning. Også en række praktiske forhold omkring selve udskiftningsarbejdet, set fra landinspektørens side, belyses grundigt.

Når forfatteren derimod vil dokumentere sin tese om, at udskiftningen ikke i nævneværdig grad påvirkedes af forordningerne af 1781 og 1792, men derimod i langt højere grad af de økonomiske konjunkturer, står undersøgelsen noget svagere. Ikke fordi forfatterens påstande nødvendigvis er forkerte, men det statistiske grundlag er unægteligt svagt, når det blot drejer sig om 9 godser og 37 landsbyer. Specielt diskussionen af 1792-forordningen er diskutabel. Når 75% af gårdene var udskiftet forinden, eller blev det af andre grunde, og kun 9 udskiftninger muligvis kan tilskrives forordningen, er det nok klogt at tilslutte sig forfatterens afsluttende bemærkning: at undersøgelsen af Middelsom herred kun har gyldighed for området. Dog må det tilføjes, at udskiftningsforløbet falder ganske godt sammen med uskiftningen i andre dele af landet, hvilket kan indicere, at det nok så meget var økonomien som lovgivningen, der fik indflydelse på udskiftningens forløb. Men beviset herfor har vi stadig til gode.

Torben Hansgaard

JULIUS SCHOVELIN: Strejkerne i Danmark 1862-1881. Udgivet med indledning og kommentar af Jens Engberg. Århus, Erhvervsarkivet/Universitetsforlaget, 1985. 240 s. 138,75 kr.

I 1882-83 besvarede den nybagte cand.polit. Julius Schovelin Københavns Universitets statsvidenskabelige prisopgave, hvis tekst lød: »Til Belysning af de Momenter, der bestemmer Arbejdslønnens Højde, ønskes en samlet Fremstilling af de Arbejdsnedlæggelser (strikes), der have fundet Sted her i Landet i de sidste 20 Aar, deres umiddelbare Resultater og videre Virkninger«. Besvarelsen blev belønnet med guldmedalje, men aldrig trykt. Den er i manuskript blevet flittigt brugt ved undersøgelser af den tidlige arbejderbevægelses historie og arbejdslønnens udvikling.

Manuskriptet udgives nu godt 100 år efter af Erhvervsarkivet. Det er en nyttig udgivelse. Schovelins fremstilling rummer adskilligt af fortsat interesse for dem, der arbejder med socialhistorie og arbejderbevægelsen. Han diskuterer og ræsonnerer løbende om strejkers nytte og resultater og er overvejende positiv i sin vurdering. Tætheden i tid til begivenhederne gav Schovelin mulighed for ved siden af grundige kildestudier at interviewe nogle af periodens aktører. Det giver fremstillingen en friskhed og informationsværdi, som holder også efter senere studier i samme temaer. Vi kan i dag glæde os over, at Schovelin kun i begrænset omfang honorerede opgavens økonomisk-teoretiske krav, hvilket han blev kritise-

ret for, og i stedet koncentrerede sig om analysen af strejkers årsager, forløb og resultater.

Jens Engberg har skrevet en kort og kyndig indledning, hvor han placerer Schovelin som den utroligt flittige dagbladsskribent og økonomisk historiske forfatter han senere blev. Politisk udviklede han sig fra radikalt medlem af Studentersamfundet til stærkt nationalt sindet medlem af Rigsdagen for Højre. Det er prisværdigt, at dette hans måske vægtigste værk nu udgives.

Niels Finn Christiansen

ERIK GAMBY: Edgar Bauer. Junghegelianer, Publizist und Polizeiaagent. Mit Bibliographie der E. Bauer-Texte und Dokumentenanhang. Schriften aus dem Karl-Marx-Haus Nr. 32. Trier, Karl-Marx-Haus, 1985. 102 s. Ill. DM 12.

For hveded ti år siden fremdrog Troels Dahlerup (i Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch: Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 65ff.) et antal agentrapporter (i afskrift eller ekstraktafskrift), som i årene 1852-61 var leveret fra London af den tyske publicist Edgar Bauer til daværende politidirektør i København og de moderne danske efterretningstjenesters fader, Cosmus Bræstrup, og som lå i dennes privatarkiv i Rigsarkivet. Øjensynligt er det Erik Gambys fortjeneste at have opdaget, at Bauers rapporter i original og i langt større antal befinder sig i tidligere direktør i det danske udenrigsministerium, P. Vedels privatarkiv, ligeledes i Rigsarkivet. Formedelst det værdifulde lys, de siges at kaste over ikke bare revolutionære emigrantkredse i England (indbefattet Marx og Engels), men hele den tidlige arbejderbevægelse og de politisk-demokratiske strømninger ved det 19. årh.s midte, planlægges rapporterne nu udgivet under Gambys ledelse af det socialdemokratiske Karl-Marx-Haus i Trier.

Den foreliggende levnedbeskrivelse, der også rummer en Bauerbibliografi og en kommenteret smagsprøve på agentrapporterne, betegnes af forfatteren beskeden som en biografisk skitse og en »første indledning« til den påtænkte udgivelse. Uden at være kunst og med størst interesse for Bauers litterære virksomhed er Gambys bog imidlertid en omfattende og veldokumenteret beretning om et særpræget menneske, der også i andre egenskaber end rapportør havde en interessant berøring med den danske statsmagt. Udover den trykte litteratur (over hvilken der savnes en fortegnelse) har Gamby anvendt arkivalier fra flere lande. At han ikke har kunnet benytte materiale vedrørende Bauer, som befinder sig i Institut for Marxisme-Leninisme i Moskva, er ikke hans fejl. Derimod siger en stærk fornemmelse (men heller ikke mere) mig, at yderligere forskning i danske regeringsarkiver (jvfr. s. 39) ville have lønnet sig.

Poul Jensen

HELGE LARSEN: Fra liberalisme til radikalisme. Københavns liberale Vælgerforening 1883-1908. Odense Universitetsforlag, 1985. 165 s. 146,60 kr.

Bogen skildrer den forening, der samlede 3-4-5000 demokratisk, men ikke socialistisk sindede vælgere i de ti år, da byen for første gang deltes og mobiliserede

des partipolitisk. Første halvdel fortæller, hvordan en gruppe forligsvenlige højremænd, anført af C. Hage, H. Trier, Oct. Hansen, Jac. Marstrand m.fl., 1881/82 udskiltes som et særligt »tredje standpunkt« – og hvorledes disse »liberale« efter en overgangsfase 1884-91 etableredes som det forligsfjendtlige (berg-hørupske) Venstres hovedstadsorganisation. De følgende ti fremgangsår er relativt tyndt dækket, men bogen går så igen lidt tættere på den anden omstillingsperiode 1902-08. Gruppen måtte da i flere tempi udskille moderate og »antisocialistiske« elementer, mens den genfandt en position som mindre midterparti mellem det store socialdemokratiske arbejderparti og det snart stabiliserede, næsten jævnstærke borgerlige højreparti – stadig dog lidt nærmere det førstnævnte og derfor naturligt tilsluttet Det radikale Venstres Landsforbund, da dette oprettedes i 1905.

Skildringen bygger på foreningens og et halvt dusin politikeres arkiver, en del trykte erindringer og kildesamlinger m.v. Den følger foreningens debatter og indre liv på generalforsamlings- og bestyrelsesniveau, og det hele sættes fornuftigt og korrekt i forbindelse med brydningerne i det store uensartede Venstreparti samt landspolitikken som helhed, med fastholdelse af de markante skikkelser og miljøer omkring bladredaktionerne, Studentersamfundet m.v. Et pænt og ordentligt skelet – men kød og blod er der mindre af. Som fast linje har bogen naturligvis også kommunalpolitikken. Men ligesom i de ældre fremstillinger – Kaarsteds Rode-biografi alene delvis undtaget – må vi nøjes med kommunalvalgenes alliancestrategier og resultater, mens kampens emner og delingslinjer kun skimtes i omrids. Det er synd, thi netop dette kunne give denne slags politiske lokalhistorie selvstændig værdi. Ja det ville af sig selv føre videre til arbejde med det hidtil slet oplyste hovedspørgsmål om den liberale/radikale bevægelses placering i den historiske udvikling. Der er jo nemlig gode grunde til at betvivle, den hørupske tradition, der uden vaklen videregives i denne bog med samme sikkerhed som på Erik Henningsens berømte maleri (»En hilsen fra de liberale«), – nemlig at bevægelsen udgjorde den ene af de to ideologiske varianter i den brede befolknings samdrægtige mobilisering mod et stivnet og isoleret godsejer- og professorregimente. Thi sandheden var jo, at flertallet af københavnere, derude den ene (ældre) halvpart af arbejderne, i 80erne var aktive og organiserede højremænd – og at kun og alene den socialdemokratiske arbejderbevægelse formåede at skabe et nyt politisk flertal i hovedstaden (og landets øvrige byer). I sig selv formåede liberalismen kun lidt i denne dragekamp, og man kan nok ikke foreklare hverken dens fremkomst eller dens forvandling til en del af det nye radikale Venstre på noget andet grundlag.

Niels Thomsen

NYESTE TID

ERIK NØRGAARD: Drømmen om verdensrevolutionen. Komintern og de revolutionære søfolk, 186 s. Truslen om Krig. Komintern, folkefront og 5. kolonne, 216 s. Krigen før krigen. Wollweber-organisationen og skibssabotagerne, 168 s. Krig og slutspil. Gestapo og det danske politi mod Kominterns »bombefolk«. 252 s. Lyngø, Bogan, 1985 og 1986. 192 kr. pr. bind.

Erik Nørgaards (EN) værk om Kommunistisk Internationales (KI) til dels halv- og til dels helillegale aktiviteter blandt sømænd og havnearbejdere i mellemkrigs-tiden omhandler et emne, der kun er meget lidt udforsket. Men store dele af det nu fremlagte materiale har EN allerede tidligere offentliggjort med bøgerne »Revolutionen der udeblev« og »Den usynlige krig« (begge udkommet i 1975).

Forfatterens egentlige emne er KI's opbygning af et internationalt arbejde blandt søfolk og havnearbejdere, af sømandsklubber i større havnebyer verden over og af Havnearbejdernes og Søfolkenes Internationale (ISH), og dette organisatoriske apparats rolle især i 1930'ernes antifascistiske kamp. EN opruller en vældig mosaik af begivenheder og et meget omfattende persongalleri. Men blandt de skildrede politiske funktionærer og aktivister indtager den danske søfyrbøder Richard Jensen og den tyske rigsdagsmand Ernst Wollweber de afgørende roller. Kronologisk strækker værket sig fra 1919 til 1985 med hovedvægten på tiden mellem 1933 og 1941. Efter Hitler-fascismens etablering spillede søfolk og havnearbejdere en aktiv rolle i transporten af illegalt materiale til Tyskland, i opretholdelsen af forbindelseslinier mellem eksilet og illegale modstandsfolk i Tyskland og i ind- og uds muglingen af kurerer og instruktører. I disse aktiviteter indtog København i de første år efter 1933 en vis plads, idet ISH's hovedkvarter blev flyttet hertil fra Hamburg. Som følge af folkefrontspolitikken udvikling og opgøret med KI's sekteriske faglige politik, der havde manifesteret sig i organisatoriske brud med den reformistisk dominerede enhedsfagbevægelse, mistede ISH i midten af 1930'erne sin betydning og blev ligesom Røde Fagforenings Internationale nedlagt. Dele af det gamle sømandsapparat fik dog i de efterfølgende år nye opgaver. Dels indgik blandt andre Richard Jensen i organiseringen af våbensmugling til republikanerne i den spanske borgerkrig, dels dannedes en sabotageorganisation, der i Nordeuropa fik Ernst Wollweber som leder. Målet for sabotagen var især tyske men også skibe af andre nationaliteter. Attentatet mod to spanske trawlere i Frederikshavn i 1938 var en af organisationens aktioner. I forbindelse med angrebet på USSR omtalte den nazistiske propaganda direkte denne sabotagevirksomhed under henvisning til, at den blev styret fra Moskva. På dette tidspunkt var den såkaldte Wollweber-organisation imidlertid næsten fuldstændigt sprængt. Ernst Wollweber selv og nogle af hans medarbejdere var blevet anholdt i Sverige. Den centrale hollandske forbindelsesmand blev arresteret af det danske politi i København og overgivet til Gestapo. Selve den »danske forbindelse« blev gennem et nært samarbejde mellem dansk politi og Gestapo i første halvdel af 1941 afsløret og siden stillet for retten og dømt i retssagen mod de såkaldte bombefolk fra Frederikshavn.

EN's fremstilling begrænser sig – desværre – ikke til udredning af dette hovedemne. Der er indflettet andre emner som mordet på Rosa Luxemburg og Karl Liebknecht, Richard Sorges mission som KI-instruktør i Danmark i slutningen af 1920'erne og hans videre skæbne, Aksel Larsens vej til formandspos-ten i DKP, KI's Vestbureau, Hitlerflygtningene i Danmark, et kærlighedsforhold mellem en tysk kvinde og en af ISH's ledende funktionærer, processerne i Moskva, Arne Munch Petersens skæbne, modsætningen mellem Richard Jensen og Aksel Larsen, DKP's reaktion på attentatet i Frederikshavn, mordet på Trotzky, Carl Madsens eksklusion af DKP og Preben Møller Hansen og indvielsen af en Lenin-statue på Sømændenes Forbunds højskole i 1985. Sålænge disse sidehistorier knytter sig til fremstillingens egentlige emne, er de med til at kaste lys over sider af de politiske aktiviteter og det politiske miljø, som EN

skildrer. Men alt for ofte mister han den røde tråd, hvilket understreger behovet for en langt strammere afgrænsning og strukturering af stoffet. Dertil kommer, at EN's mere generelle betragtninger om den politiske udvikling i den behandlede periode og den danske og internationale arbejderbevægelse er præget af en meget begrænset indsigt i og mangel på kendskab til den aktuelle videnskabelige litteratur.

Grundstammen i fremstillingens kildemateriale er EN's samtaler med nogle af de danske aktører med tilknytning til ISH-apparatet og Wollweber-organisationen, akter fra svensk og dansk politi, retssagen mod »bombefolkene« og ikke mindst Richard Krebs' selvbiografiske skrift »Ud af mørket« (udkommet i USA i 1941 og på dansk i 1945). Uden at være ukritisk overfor de politiske funktionærers og aktivisters beretninger, yder EN disse personer en påskønnelsesværdig loyalitet. Han tydeliggør – uden at der her skal gives en bedømmelse af disse menneskers handlinger – at de ud fra en oprigtig overbevisning gik ind i aktiviteter mod fascismen, selv om de dermed bragte sig i konflikt med både det danske retsvæsen og også det parti de var medlem af. En væsentlig plads indtager – med rette – materialet fra svensk og dansk politis efterforskning af Wollweber-organisationen. Som noget nyt i forhold til bøgerne fra 1975 fremlægger EN et centralt materiale fra retssagen mod de danske »bombefolk«. Her dokumenteres et samarbejde mellem danske myndigheder og Gestapo, der kaster nyt lys over et beskæmmende kapitel i dansk retshistorie. Der mangler dog en mere kritisk bedømmelse af dette materiale, der fremlægges med et skær af pålidelighed som nok kan diskuteres. Problematisk er – på trods af EN's egne forbehold – inddragelsen af »Ud af mørket«. Richard Krebs var som propagandaleder i Hamburgs havn funktionær i ISH. Han havde uden tvivl en vis indsigt i KI's sømandsarbejde og i denne forbindelse kaster hans skildring også noget lys over dette emne. Men bogen er en yderst tvivlsom kilde, når Krebs hævder af have haft primær viden om alle mulige andre sider af det tyske kommunistpartis og KI's virke. Alligevel gengiver EN – især i værkets to første bind – lange passager fra Krebs' skrift, der ikke direkte knytter sig til ISH og KI's sømandsarbejde. For eksempel bruger EN Krebs' skildring af den fascistiske terror i Hamburg i forår 1933 og forholdene i fængsler og koncentrationslejre. Der findes imidlertid kildemæssigt langt sikrere undersøgelser herom, som EN ikke har inddraget. På samme måde gengiver EN Krebs' dramatiske beretning om hans påståede overværelse af anholdelsen af John Schehr, der overtog vigtige politiske funktioner i det tyske kommunistparti efter formanden, Ernst Thälmanns anholdelse. Selv om EN selv har kritiske anmærkninger til denne »historie«, har han ikke læst Herbert Wehners erindringer, der indeholder de relevante og ret så nøjagtige oplysninger om denne hændelse. Et vigtigt korrektiv til dele af Krebs' fremstilling fremlægger EN selv med offentliggørelsen af dagbogsoptegninger fra den kvinde, hvis forhold til en ISH-funktionær som nævnt udgør en af EN's sidehistorier.

Formålet med værket om KI's illegale virke er ifølge EN at behandle et tema, »der ellers i historieskrivningen er blevet overset, undervurderet eller forvansket«. Man kan kun være enig i, at emnet er meget lidt undersøgt, og til dels lykkes det også for EN at fremlægge relevante oplysninger om sider af KI's virke. Men meget er fortsat baseret på gisninger og et utilstrækkeligt kildemateriale. Inddragelsen af de mange sidehistorier er desuden med til at forvanske dele af fremstillingens egentlige emne. En væsentlig indvending må rettes mod EN's forsøg på at gøre København til »hovedcentret for den illegale virksomhed«. Her

sammenblander EN KPDs og KIs aktiviteter. Selv om København i starten af 1933 nok var tiltænkt en central rolle i det tyske kommunistpartis virke, så blev disse planer allerede ændret i løbet af forår 1933. Organisatoriske støttepunkter i den antifascistiske kamp fandtes ikke kun i København, men nok så meget i byer som Prag og Paris. Heller ikke Wollweber-organisationen havde sit hovedsæde i København. Af materiale – som EN ellers har kendskab til – i landsretssagfører Carl Madsens arkiv fremgår det blandt andet af Wollwebers egen beretning til partiarkivet i DDR, at aktiviteterne i anden halvdel af 1930'erne ikke havde deres centrum i København men i Oslo, hvorfra der gik forbindelseslinier til medarbejdere i Norge, Sverige, København, Holland og andre lande. Både i relation hertil og i tilknytning til en række af fremstillingens sidehistorier fører EN's ubestridelige sans for en »god historie« ham på glatis. Dermed kommer han til dels til at spænde ben for de ellers udmærkede intentioner bag værket. Bøgerne udmærker sig ved et imponerende illustrationsmateriale, der i sig selv formidler indtryk af fremstillingens emne.

Hans Uwe Petersen

Magt & masser. Redigeret af KARL CHRISTIAN LAMMERS. Kbh., Akademisk Forlag, 1985. 219 s. 95 kr.

Bogen indeholder artikler om regimerne i Italien 1922-43 (Thorsten Borring Olesen og Nils Arne Sørensen), Tyskland 1933-45 (Karl Chr. Lammers) og Østrig 1933-38 (John T. Lauridsen). De går tilbage til oplæg fremlagt på et fascismeseminar i Århus i 1983. Hertil er føjet en indledning af Lammers om mellemkrigstiden som fascismens epoke og diktaturets tidsalder, rummende også en diskussion af årsagerne til det demokratiske systems større modstandskraft over for disse kræfter i Danmark.

Oversigterne vedrørende de tre behandlede lande redegør temmelig detaljeret for gangen i opbygningen af de autoritære eller fascistiske styre, således at de kan tjene som introduktion for den forholdsvis forudsætningsløse, omend det også forekommer, at væsentlige begivenheder forudsættes bekendt (Matteotti-krisen i Italien). Bogens egentlige formål er dog at bidrage til en begrebsmæssig afklaring samt diskussion af de behandlede styrers karakter. Forfatterne er enige om at skelne mellem autoritære regimer og fascistiske, idet udspringet af en massebevægelse ses som en afgørende forudsætning for de sidste. Forfatterne til afsnittene om de efter denne definition egentlige fascistiske styre i Italien og Tyskland er desuden enige om at søge de specifikt fascistiske karakteristika i formen for magtudøvelsen. Men ellers er tilgangen ret så forskellig.

Massebevægelsen kommer mest til sin ret hos Borring Olesen og Sørensen, der redegør for den klasse- og erfaringsmæssige baggrund for dens fremvækst samt for forskelligheden af de visioner, der trivedes inden for bevægelsens rammer. Det fremhæves, at den italienske fascisme som regime udøvede sin magt gennem det statslige apparat, ikke gennem partiet, der tværtimod pacificeredes. Da den fascistiske stat således er traditionel i sit indhold, kan fascismens originalitet ikke søges andre steder end i den ydre form. Således finder forfatterne det særlige ved den fascistiske politikform i dennes satsen på befolkningens passive inddragelse i »politikudøvelsen« ved hjælp af masseorganisationer, medier, manifestationer

m.v. med det endemål at skabe et nyt »fascistisk« menneske, parat til at »tro, kæmpe og adlyde«.

Lammers når frem til formen som det væsentlige ved at se den økonomiske basis som det element, der repræsenterer kontinuitet, således at forandringen opstår som vekslende former for magtudøvelse i det borgerlige samfund, fra parlamentarisk demokrati over autoritært til fascistisk styre. Han lægger et kvalitativt skel mellem det autoritære styre i Tyskland 1930-32, baseret på præsidensens forfatningsmæssige beføjelser, og det efterfølgende fascistiske, der opbyggedes 1933-34 som et tostrengt system med basis både i den traditionelle stat og i partiet. Massen spiller navnlig en rolle for karakteriseringen af den fascistiske magtudøvelse ved, at den nationalsocialistiske massebevægelse introducerer den uhæmmede voldsudøvelse som en faktor i den politiske proces. I tråd hermed lægges vægten på magtudøvelsens terroristiske og vilkårlige træk, hvormed Lammers i mangt og meget definerer det fascistiske regime negativt i forhold til de garantier, som det parlamentariske demokrati giver for individets rettigheder og til begrænsning af den udøvende magts råderum. Jeg har dog svært ved at se, at regimets udspring af en massebevægelse på dette stadi af den historiske udvikling har anden betydning end den, at de organer, der stod for den vilkårlige magtudøvelse, som SA og SS, havde deres oprindelse i bevægelsen. Men i regimefasen blev masserne, som Lammers selv fremhæver, reduceret til statister.

Efter læsning af bogen føler jeg mig ikke overbevist om, at de fascistiske regimers udspring i massebevægelser har anden betydning for magtudøvelsen og politikformen, end at regimerne lettere sikrede sig det mindstemål af folkelig opbakning, som er en nødvendighed for ethvert diktatur – lettere end eksempelvis de ufolkelige autoritære styre. Men denne brede basis kan så også have været en væsentlig forudsætning for de fascistiske styrers opnåelse af en relativ autonomi i forhold til de traditionelle magtcentre i samfundet, overfor hvilke de skulle forsøge af sætte sig igennem.

Henrik Lundbak

ULF LINDSTRÖM: *Fascism in Scandinavia 1920-1940*. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1985. VII + 196 s. 127 Skr.

Bogen er et ambitiøst forsøg på at forklare, hvorfor fascismen aldrig blev en faktor af betydning i Skandinavien. Forfatteren søger svaret herpå i det politiske systems evne til at neutralisere det fascistiske potentiale. Der er tale om en revideret udgave af en disputats fra 1983, beklageligvis med udeladelse af noterne.

Analysen inddrager to partier fra hvert land, først og fremmest de lokale nazistpartier: DNSAP (Danmark), Nasjonal Samling (Norge) og Nationalsocialistiska Folkpartiet (Sverige), og dernæst tre semifascistiske partier: Bondepartiet (Danmark), Det Frisinnede Folkeparti (Norge) og De Nationella (Sverige). Analysen falder i tre hoveddele, hvoraf den første vedrører de ideologiske og politiske betingelser, som den historiske udvikling havde stillet op for den ekstreme højrefløj. Her undersøges det præcisere indhold i og den samfundsmæssige forankring for ideologiske temaer som nationalisme, antiparlamentarisme, antisocialisme, antikapitalisme og racisme med henblik på at vurdere, i hvilken udstrækning disse åbnede for en fascistisk udnyttelse. Den anden del af analysen

vedrører de økonomiske faktorer og specielt betydningen af depressionen i 30-erne. Konklusionen er, at denne virkede konstruktivt, fordi den som hovedregel bidrog til at fremme institutionaliseringen af konflikter og disses løsning inden for det etablerede systems rammer med de klassespecifikke interesseorganisationer og de demokratiske politiske partier som medier. I forlængelse heraf søges det ved en undersøgelse af mønstret for den nazistiske og semifascistiske stemmeafgivning ved valgene indkredset, i hvilke typer af reaktioner på depressionen et potentiale for fascistisk vægt måtte ligge gemt.

Den største forklaringsværdi i analysen tillægges de politisk-repræsentative betingelser eller det politiske systems evne til ikke at overlade ekstremismen politisk rum. Først diskuteres, i hvilken udstrækning de agrare og konservative partier kom den ekstreme højrefløj imøde ideologisk i den hensigt at berøve den et selvstændigt agitationsgrundlag og holde egne organisationer intakte. Men større betydning tillægges kriseforligene mellem de socialdemokratiske og agrare partier i de tre lande (i Danmark kanslergadeforliget 1933), hvis indgåelse anskues i lyset af især politisk-taktiske motiver og presset fra de klasser, partierne repræsenterede. Som en afgørende faktor ses socialdemokraternes vilje til at yde politiske ofre på bekostning af venstreortodoksien. Når Lindström spørger, hvorvidt kriseforligene markerer »the *deliberate* attempt by the Scandinavian party system to extirpate the factors essential to the spread of right-wing extremism« (s. 168f. – min fremhævelse), opstiller han dog efter min mening sagen for firkantet. Partiernes motiver og strategier må forstås i et langsigtet perspektiv, og det kan kun være rimeligt at inddrage spørgsmålet om et bevidst forsøg på at mindske grobunden for ekstremisme, hvis der er tale om markante brud i forhold til hidtidige udviklingslinier. Det væsentlige må være, om socialdemokraternes reformistiske kurs og det dermed sammenhængende relativt harmoniske politiske samarbejde rent faktisk kan have forhindret eller hæmmet fremvæksten af en fascisme, helt uafhængigt af målrettetheden på dette punkt. Når det gælder vurderingen af det faktiske forløb, kan jeg dog være helt enig i, at det er rimeligt at antage, at tre forhold kan have bidraget positivt til synet på det parlamentariske system og tilsvarende hæmme det fascistiske alternativs muligheder: 1) At parlamentet og partierne demonstrede evne til at regere. 2) At forligene ikklædtes en national populisme, der fremhævede fælles interesser. 3) At den socialdemokratiske politik fremstod som præget af moderation snarere end af konfrontation i forholdet til højresiden af det politiske spektrum.

Bogen er spændende og ansporende i bestræbelsen på at inddrage faktorer på forskellige planer i en helhedsforklaring og herunder tage skyldigt hensyn til forskellene i de tre undersøgte samfunds udvikling. Herved kommer billedet unægteligt til sine steder at stå noget flimrende, men det kan næppe være anderledes, specielt ikke, da det jo er forudsætninger for og ansatser til en aldrig realiseret udvikling, der undersøges. Et forbehold skal dog være, at en argumentation for, at et bestemt forhold modvirkede en udvikling i fascistisk retning, vanskeligt lader sig efterprøve, når dette ene forhold indgår som en enkelt brik i et meget komplekst mønster, og når samtidig den faktiske udebliven af en fascistisk udvikling forlener ethvert argument gående på samfundsspecifikke særtræk med en vis plausibilitet. Jeg kunne have ønsket mig, at den realiserede fascisme i Italien og Tyskland indgik mere åbent i argumentationen for at begrunde, at den udnyttede netop forhold og faktorer, som enten ikke fandtes eller indgik med en anden vægt i de skandinaviske lande. Ved at spørge, hvorvidt kriseforligene

udgjorde et bevidst forsøg på at standse fascismen, undviger Lindström i nogen grad denne problemstilling, for hvis forligene har dette bevidste formål, kan man med større ret tage fascismens manglende realisering som indicium for, at formålet også blev opnået.

Henrik Lundbak

GERDA GRAM: Norske tilstande. Norge under 2. verdenskrig. Odense Universitetsforlag, 1986. 191 s. 146,40 kr.

I denne bok finner man en blanding av tre forskjellige angrepsvinkler på norsk historie under den annen verdenskrig. Forfatteren har riktignok bare ønsket å anlegge en av dem, men elementer av de to andre følger likevel med. En hovedinnvending mot boken er at den rommer denne blanding.

For det første har boken i atskillig grad karakter av å være en alminnelig oversikt over norsk historie under krigen, da først og fremst den politiske historien. I innledningen har forfatteren riktignok reservert seg uttrykkelig mot at fremstillingen skal gi et uttømmende bilde av okkupasjonstidens historie. Den skal primært ta med de elementer som utgjør forutsetningene for å forstå hva »norske tilstande« var. Boken er imidlertid ikke så stramt strukturert bare ut fra dette formålet at den helt unngår å gi inntrykk av å være en alminnelig innføring i norsk historie under krigen, noe undertitelen også antyder. For det andre: Det er klart at boken ikke er noen vanlig komparativ studie av Norge og Danmark, for mesteparten av den handler om Norge. Den har likevel såpass mange komparative glimt at det virker som komparasjon har vært et formål med boken selv om det ikke sies uttrykkelig. For det tredje – og det er her forfatterens eksplisitte intensjon er å finne – er boken et forsøk på å anvende et begrep, nemlig »norske tilstande«. Det ble utviklet under okkupasjonen i Danmark der det hadde klare og meget sentrale innenrikspolitiske funksjoner. Forfatteren vil nå applisere det på den faktiske utvikling i Norge. Dette er i og for seg legitimt, men det er ikke uproblematisk. Ett spørsmål er hvor langt man skal gå i en empirisk undersøkelse av den danske bruken av begrepet for å bestemme betydningsinnholdet av det. Forfatteren går meget kort her. Et annet spørsmål er hvilken side av »norske tilstande« man skal legge vekten på. For danske motstandskjempere betydde det f.eks., slik forfatteren ordlegger seg, en kompromissløs holdning, en aktiv og landsdekkende motstand, »klare linjer« i forhold til okkupanten. For tilhengerne av samarbeidspolitikken innebar det et skrekkenes alternativ, Terbovens og Quislings terrorregime. Uten at det ekspliseres, er det tydelig at forfatteren først og fremst interesserer seg for begrepets motstandsside. Endelig er det et spørsmål om man kan vente at »norske tilstande« vil være et fruktbart begrep å anvende for analyseformål. Det oppstod jo ikke som noe intellektuelt redskap, men ut fra politiske behov. A priori må man anta at det ikke er særlig presist og bare favner enkelte sider av virkeligheten. Når det siste så blir forfatterens konklusjon, blir det ikke særlig oppsiktsvekkende.

Hva den faktiske beskrivelse av norsk historie angår, er de beste kapitlene i boken de som behandler de meget sentrale riksrådsforhandlingene sommeren 1940. De kan trygt anbefales til den som ønsker en første, men solid innføring på dette felt. Dårligst er kapitlene om den politiske utviklingen etter 25. september 1940. De inneholder noen feil, mange omtrentligheter, disposisjonen er nok så løs,

og det virker som forfatteren ikke har rullet eller maktet å gjennomarbeide dette stoffet på samme måte som riksrådsforhandlingene.

For en norsk leser som er fortrolig med okkupasjonshistorien og vanskelig kan vente å finne noe nytt i beskrivelsen av de faktiske forhold, vil nok de komparative elementene være mest verdifulle. For meg var iallfall flere av de sammenlignende synspunktene nye og ga økt innsikt. For danske lesere vil nok den rene informasjonsverdi være større enn for norske, for de fleste har vel på forhånd lite kjennskap til nabolandets historie.

Ole Kristian Grimnes

OLE KIILERICH: *Ubetalelige Danmark*. Journalisten – og de andre. Odense Universitetsforlag, 1985. 137 s. Ill. 122 kr.

Noget tyder på at de meget sene beretninger om besættelsestiden har mistet så meget i friskhed og detalje at tabet ikke genvindes ved den mere nøgterne distance til begivenhederne. Det gælder i hvert fald redaktør Kiilerichs erindringer, *Ubetalelige Danmark* – således betitlet fordi Danmark er ham dyrebart, men også fordi danskerne er så ubetaleligt selvglade. Titlen slår tonen an, den er causerende og ironisk.

Christmas Møller blev Kiilerichs skæbne. Som ung rigsdagsmedarbejder på »Nationaltidende« sluttede han sig til Christmas' falanks under slaget om den nye grundlov i 1939. Senere, under besættelsen, var det Christmas der fik Kiilerich ind i redaktionen af »Frit Danmark«, og det var igen til Christmas i London at Kiilerich vendte sig da han måtte flygte i januar 1943. Efter krigen kom det til et brud mellem de to pga. Sydslesvig-spørgsmålet, hvor Kiilerich var »flensborgmand«. Men en forsoning var på vej da Christmas Møller døde af et hjerteslag i 1948. En række vandreår fulgte som redaktør på »Information«, korrespondent i Rom og senere i Strassburg, som redaktør af »Folk og Værn«, og som medarbejder ved det nye medie, fjernsynet – indtil Kiilerich landede i udenrigsredaktionen på »BT«. Her tilbragte han den sidste snes år af karrieren og skabte pressehistorie med sine korte udenrigspolitiske kommentarer. Erindringerne fortæller løst og fast om dette brogede liv, og slutter med en række refleksioner over journalistik, ideologi og udenrigspolitik. Kiilerich deler sin lærermesters uvilje mod det reaktionære Venstre. Han opfatter Christmas Møllers grænsepolitik i 1945/46 som en brobygning til Socialdemokratiet – således som grundlovsforslaget var det i 1939 – og bogen slutter med Kiilerichs eget credo, nødvendigheden af den store koalition mellem socialdemokraterne og Det konservative Folkeparti.

Manuskriptet til *Ubetalelige Danmark* lå ufærdigt ved Kiilerichs død i 1983. Det er gjort tryklart af redaktør Carsten Nielsen, og udsendes af *Københavnske Journalisters Veteranklub*. Det er da også pressehistorikeren der vil have den største glæde af bogen. For den politiske historie er der meget lidt at hente. Der findes naturligvis brikker til et portræt af Christmas Møller som den store forbruger af venskaber, og der er også skitser af andre politiske koryfæer – men uden større dybde. Det livsafsnit hvor Kiilerich ikke kun var observatør, men også aktør, nemlig tiden under verdenskrigen, fylder ca. ⅓ af bogen. Men værdien er stærkt begrænset, fordi det ikke er til at afgøre hvornår historieskrivningen begynder og erindringer holder op.

Hans Kirchhoff

THORKIL ØRUM: *The Promised Land. Peasant Struggles, Agrarian Reform, and Regional Development in a Southern Italian Community. Studies in Cultural Sociology* nr. 22. Kbh., Akademisk Forlag, 1985. 261 s.

Det er ikke nogen ringe metode at studere store udviklingstræk ved at koncentrere sig om detaljerne i et lokalsamfund. De abstrakte størrelser i nationale eller regionale statistikker bliver konkrete. Årsindkomst pr. capita, fertilitet og dødelighed viser sig som fattigdom, kulturelle vaner og begravelser af nære bekendte. Antropologer og kultursociologer bidrager med deres fags tradition for feltstudier, oprindelig brugt på eksotiske folk, til metodens udvikling og til at fastholde, at historien handler om og handler med mennesker af kød og blod.

Thorkil Ørum beskæftiger sig i dette studium med en kommune, Melissa i Calabrien, den sydvestlige del af foden på den italienske støvle. Hans centrale problemstilling er virkningen af den italienske stats udviklingspolitik overfor Syditalien, eller rettere, hvorfor den ikke virkede. Melissa var i forvejen kendt som den kommune, hvor bøndernes og landarbejdernes jordbesættelse i 1949 og politiets voldelige reaktion vakte så stor offentlig opmærksomhed, at det var medvirkende til jordreformernes vedtagelse de følgende år. Jordreformen blev ingen succes i Melissa – eller andre steder i Syditalien for den sags skyld. Den kom for sent og blev overhalet af det italienske økonomiske mirakel. For de syditalienske bønder og landarbejdere fik det form af arbejdsemigration til industrierne i Nord. Den økonomiske afmatning i 1970'erne og -80'erne drev mange tilbage til jordlodderne i Melissa og til fattigdommen. Alligevel er Thorkil Ørums beskrivelse også en rapport om den langsomme moderniseringsproces med de kendte demografiske træk, faldende fødselstal, lavere børnedødelighed og med en tydelig påvisning af, at moderniseringen kommer sidst til fattigste.

For at få det rette perspektiv på lokalstudiet påtager Thorkil Ørum sig at give et rids af Italiens historie og naturligvis fortrinsvis af forholdet mellem »de to Italier«. Denne del af arbejdet har fået alt for stor vægt i fremstillingen – lige som i hans tidligere arbejde, *Segl og faskes* (Kbh. 1981). Læsere, der i forvejen kender noget til Italiens historie, får ikke noget nyt at vide, og læsere, der ikke ved noget om emnet, vil være bedre tjent med at hente det stof andre steder. Bogen litteraturliste rummer gode forslag i så henseende.

I betragtning af at jordbesættelserne i 1949 (og tidligere) fandt sted under løsenet »brød og arbejde«, er det overraskende, at man mellem de mange velordnede og informationsmættede tabeller i bogen ikke finder tal for lønudviklingen og navnlig for, hvor meget bønder og landarbejdere fik og får at spise. Dette ikke mindst i lyset af, at den konkrete sult er forsvundet i den periode, bogen dækker.

Henrik S. Nissen

PETER NORDENDORF OLSON: *Fredspolitisk Folkeparti. Et pacifistisk forsøg på opnåelse af folketsrepræsentation.* Odense Universitetsforlag, 1985. 86 s., ill. 80 kr. + moms.

Fredspolitisk Folkeparti (FF) blev stiftet ved årsskiftet 1963/64 af en lille gruppe ikke-socialistiske, Gandhi-inspirerede pacifister. Partiets åndelige fader, Århus-aktoren Aage Bertelsen, havde allerede i 1955 – dengang medlem af Det radikale

Venstre – i en tale fremlagt de grundstene, som partiet byggede på: Dansk udmeldelse af NATO, ophævelse af den almindelige værnepligt, Danmark stillet under FN's beskyttelse, og overførsel af midlerne fra militærbudgettet til FN's programmer for udviklingslandene. På grundlag af især de ledende partimedlemmers arkiver og dagbøger, post festum-interviews m.v. søger forfatteren at rekonstruere FFs snørklede og ganske kuriøse genesis og udvikling.

Det var Det radikale Venstres tilslutning – omend med et knebent flertal – til den dansk-vesttyske Enhedskommando under NATO i 1961, der fik Aage Bertelsen til året efter at melde sig ud af sit gamle parti. Efter forgæves at have søgt støtte til en ny partidannelse hos »Kampagnen mod Atomvåben«, materialiseredes tanken henimod slutningen af 1963 hos Bertelsen og en lille gruppe pacifistiske fhv. retsstatsfolk og andre om dannelse af et egentligt fredspolitisk parti.

Trods et partimedlemstal på under 100 besluttede FFs ledelse efter en række kontroverser at stille op til folketingsvalget i september 1964. Partiets offentlige fremtræden under valgkampen var – ikke mindst i TV – en fiasko. Dets uerfarne og indbyrdes meget forskellige kandidater formåede ikke at overbevise mange af de potentielle vælgere om, at et kompromisløst pacifistisk parti, som – bortset fra antydninger om en løsning af »jordspørgsmålet« og forbud mod hemmelige kartoteker – intet havde at sige om indenrigspolitik, burde repræsenteres på tinge. Partiet fik godt 9000 stemmer, eller 0,3% af samtlige afgivne. I radikale kredse var man iflg. forfatteren tilbøjelig til at give FFs opstilling hovedansvaret for det radikale tab, som også førte til SR-regeringens fald – en besnærende opfattelse, som forfatteren uden videre tilslutter sig, dog uden noget forsøg på dokumentation eller argumentation for dens grad af sandsynlighed (f.eks. gennem inddragelse af valganalytisk materiale).

FF var og forblev et isoleret fænomen i dansk politik. Forfatteren påviser, hvordan dets ledere fundamentalt overvurderede mulighederne for at profitere politisk af de radikales og SFs kortvarige svækkelse i 1963/64. At partiet fra starten også manglede opbakning selv fra de anti-militaristiske og mere eller mindre pacifistiske kræfter i bl.a. atomkampagnen og, som forfatteren skriver, også her stort set blev betragtet som en samling velmenende, men excentriske sekterere, er efter alt at dømme rigtigt, men kunne dog også godt have været nærmere dokumenteret. Forfatteren gør sig desværre heller ikke yderligere overvejelser om, fra hvilke vælgergrupper FF egentlig hentede sine trods alt over 9000 stemmer ved 1964-valget – det eneste parti et nogensinde deltog i.

Den lille bog, som er en forkortet udgave af forfatterens historiespeciale, er et led i rækken af småpartistudier fra Historisk Institut ved Odense Universitet. Trods de omtalte mindre mangler, og trods Fredspolitisk Folkepartis uundgæelige eftermæle som en kuriositet og fodnote i dansk partipolitisk historie, er det nyttigt, at partiets kortvarige sceneoptræden nu er blevet undersøgt – også fordi den måske fortæller noget om, hvordan der ikke kan føres fredspolitik i Danmark.

Poul Guillaume

Medvirkende ved dette hæfte

- HANS CHRISTIAN BJERG, f. 1944. Overarkivar, cand. mag., Rigsarkivet.
- CLAUS BRYLD, f. 1940. Universitetslektor, mag. art., Roskilde Universitetscenter.
- ARNE SØBY CHRISTENSEN, f. 1945. Universitetslektor, mag. art., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- C. A. CHRISTENSEN, f. 1906. Dr. phil. h.c., Dysseager 3, 2720 Vanløse.
- OTTAR DAHL, f. 1924. Professor, dr. philos., Historisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- CARSTEN DUE-NIELSEN, f. 1945. Universitetslektor, cand. mag., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- SVEND ELLEHØJ, f. 1924. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- POVL ELLER, f. 1925. Museumsdirektør, dr. phil., Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.
- OLE FELDBÆK, f. 1936. Professor, dr. phil., Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- KNUD J. V. JESPERSEN, f. 1942. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- INGELA KYRRE, f. 1946. Stud. mag., Sortemosen 15, 3520 Farum.
- KAY LUNDGREEN-NIELSEN, f. 1940. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- POUL LÜBCKE, f. 1951. Forskningsstipendiat, mag. art., Filosofisk Institut, Københavns Universitet.
- BIRGIT LØGSTRUP, f. 1941. Arkivar, dr. phil., Landsarkivet i Viborg.
- NIELS THOMSEN, f. 1930. Professor, dr. phil., Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- ERIK ULSIG, f. 1928. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Århus Universitet.
- SIGNILD VALLGÅRDA, f. 1952. Forskningsstipendiat, cand. mag., Institut for social medicin, Københavns Universitet.
- HANS VAMMEN, f. 1940. Universitetslektor, cand. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- ALEX WITTENDORFF, f. 1932. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

ALMINDELIG HISTORIE

WITTENDORFF: Rejsen mod virkeligheden	156
Vejledning i lokalhistorie	157
Skolen i Danmark fra 1500-tallet ..	159
OCHSNER: Fotografier i Danmark ..	160
Biographisches Lexicon für Schleswig-Holstein	161
BJØRN: Fra 'fortid og nutid'	163
Indholdsfortegnelse til 'fortid og nutid'	163
Handbuch der Geschichte Russlands	164
Festschrift for Carl Heinrich Petersen	167
Aggersborg gennem 1000 år	168

OLDTID OG MIDDELALDER

SCHREINER: Antikkens historie	169
Aschehous verdenshistorie 1-3	170
Lexikon des Mittelalters III	172
McGUIRE: Mennesker i Danmarks og Europas middelalder	173
SAXTORPH: Danmarks kalkmalerier	174
MYRDAL: Medeltidens åkerbruk ..	175
ANDERS SUNESEN. 15 studier	175
NYBERG: Die Kirche in Skandinavien	177
HEUER: Das Kloster Reinbek	178

NYERE TID

LINDKVIST & ÅGREN: Sveriges medeltid	179
--	-----

BEHRE, LARSSON & ÖSTERBERG: Sveriges historia 1521-1809	179
ROBERTS: Sweden 1719-1772	179
FLADBY: Handbok i Norges historie V	181
RASMUSSEN: Ruslands historie i 16. årh.	182
VOZGRIN: Rusland og de europæiske lande 1697-1710	184
Odense 1559-1660	184
MATTHIESSEN: De kagstrøgne	186
CHRISTENSEN: De fynske kornmøller	186
EDIT RASMUSSEN: Mester og svend.	187
VALLGÅRDA: Sjukhus och fattigpolitik	188
LÖNNROTH: Den stora rollen	190
BARTON: Scandinavia 1760-1815 ..	191
Thingholm Kristensen: Når hver fik sin lod	193
SCHOVELIN: Strejkerne i Danmark ..	194
GAMBY: Edgar Bauer	195
HELGE LARSEN: Københavns liberale vælgerforening	195

NYESTE TID

NØRGAARD: Drømmen om verdensrevolutionen	196
Magt & klasser	199
LINDSTRÖM: Fascism in Scandinavia	200
GRAM: Norske tilstande	202
KILLERICH: Ubetalelige Danmark ..	203
ØRUM: The promised land	204
NORDENDORF OLSON: Fredspolitisk Folkeparti	204

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen søger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 87 Hæfte 1

Census regis – et grundskyldsbegreb. Bol – et ejendomsbegreb. Af C. A. CHRISTENSEN	1
Zusammenfassung	17
Kritisk romantik – om opfattelsen af den danske guldalder i anledning af en disputats om N. L. Høven. Af HANS VAMMEN	18
Summary	38
Den spanske borgerkrig 1936-1939. En oversigt over den nyere forskning. Af KAY LUNDGREEN-NIELSEN	39

Diskussion

Historie og offentlighed. Af HANS CHR. BJERG	80
Embedsmandsånd og historieforskning går dårligt i spand. Af CLAUS BRYLD	87
Afsluttende bemærkninger til Leif Grane. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF	95

Anmeldelser

Inga Floto: Historie. Nyere og nyeste tid (OTTAR DAHL)	100
Birgitte Wåhlin (red.): Tidsopfattelse og historiebevidsthed (POUL LÜBCKE)	103
Dansk Litteraturhistorie I-IX (OLE FELDBÆK)	106
M. Schwartz Lausten: Danmarks Kirkehistorie (ALEX WITTENDORFF) . .	111
Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark (BIRGIT LØGSTRUP)	115
Carsten Breengaard: Er du kristen? (ARNE SØBY CHRISTENSEN)	120
Harry Christensen: Len og magt i Danmark 1439-1481 (ERIK ULSIG) . . .	124
Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev (KNUD J. V. JESPERSEN & SVEND ELLEHØJ)	127
Else Kai Sass: Lykkens Tempel (POVL ELLER)	139
Jørgen Henrik Petersen: Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I (SIGNILD VALLGÅRDA)	142
Leiv Mejdheim: Folkerørsla som vart parti (NIELS THOMSEN)	148
W. Christmas-Møller: Niels Bohr og atomvåbnet (C. DUE-NIELSEN) . . .	152

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	156
Oldtid og middelalder	169
Nyere tid	179
Nyeste tid	196

(Specifikation på omslagets side 3)

Medvirkende ved dette hæfte	207
---------------------------------------	-----